ЕНЦИКЛОПЕДІЇ ЯК ГЛОКАЛЬНІ МЕДІЇ

КОЛЕКТИВНА МОНОГРАФІЯ

ДЕРЖАВНА НАУКОВА УСТАНОВА
«ЕНЦИКЛОПЕДИЧНЕ ВИДАВНИЦТВО»

ЕНЦИКЛОПЕДІЇ
ЯК ГЛОКАЛЬНІ МЕДІЇ

КОЛЕКТИВНА МОНОГРАФІЯ

Київ 2020

УДК 016:030(477)

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво»
(Протокол № 5 від 30 жовтня 2020 р.)*

Рецензенти:
Дорошко М. С., доктор історичних наук, професор
Кузнець Т. В., доктор історичних наук, професор

Авторський колектив: Киридон А. М., д. і. н., проф. (заг. ред., керівник авторського колективу*); Аніщенко О. В*., д. пед. н., проф.*; Антонюк Т. Д.,* д. і. н., доц.*; Арістова А. В*., д. філософ. н., проф.*; Бленуца А. В.,* к. і. н.*; Вечерський В. В., к. архітектури; Вітенко М. Д.,* к. і. н., доц.*; Гладун А. Я.,* к. тех. н., доц.*; Добропосова Ю. Д.,* к. філософ. н., доц.*; Єнін М. Н.,* к. соц. н., доц.*; Ісмаілова Л. Л.; Козирський В. Г.,* к. фіз.-мат. н., ст. н. с.*; Косяк С. М.,* к. і. н.; *Кушнір Л. Л.,* к. екон. н., доц.*; Кушнір Л. М.,* к. геогр. н.; доц.; *Лапаєнко С. В.,* к. пед. н., ст. н. с.*; Лубко Д. В.,* к. тех. н., доц.; *Пазюра Н. В.; Перга Т. Ю.,* к. і. н., ст. н. с.; *Пінчевська Б. М.; Полевецька О. В.; Прийма С. М.,* д. пед. н., проф.; *Пустовіт Т. П.; Рогушина Ю. В*., к. фіз.-мат. н., доц.*; Солоіденко Г. І.,* к. і. н., ст. н. с.; *Солдатенко В. Ф.,* д. і. н., проф., член-кор. НАН України*; Строкань О. В.,* к. тех. н., доц.; *Тимочко М. Д.,* к. фіз.-мат. н.*; Троян С. С.,* д. і. н., проф.*; Удод О. А.,* д. і. н., проф., член-кор. НАПН України; *Федотова О. О.,* д. і. н.; *Червак Б. О.; Черниш Н. І.,* к. філол. н., доц.*; Чубіна Т. Д.,* д. і. н., проф.; *Шевчук О. Г.; Шендеровський В. А.,* д. фіз.-мат. н., проф.*; Ясь О. В.,* д. і. н.

Е 61 **Енциклопедії як глокальні медії**: колективна монографія / За ред. д. і. н., проф. А. М. Киридон. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», – К.: ДІА, 2020. –304 с.

ISBN 978-617-7785-24-7

У пропонованій монографії, підготовленій колективом авторів різних установ, представниками різних міст, але об’єднаних прагненням долучитися до обговорення проблем енциклопедистики, різнопланово розглянуто питання історії енциклопедистики, біографіки / біографістики на сторінках енциклопедій, формування контенту, принципів та критеріїв науково-інформаційного наповнення сучасних енциклопедій, особливості регіональних енциклопедій, здобутки, проблеми та перспективи вітчизняної енциклопедистики в умовах глобалізації-глокалізації тощо. Видання розраховане на науковців, фахівців, всіх, хто цікавиться питаннями енциклопедистики.

ISBN 978-617-7785-24-7

ЗМІСТ

РОЗДІЛ 3.
РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ БІОГРАФІКИ / БІОГРАФІСТИКИ НА СТОРІНКАХ ЕНЦИКЛОПЕДИЧНИХ ВИДАНЬ

РОЗДІЛ 4.
ПРИНЦИПИ ТА КРИТЕРІЇ НАУКОВО-ІНФОРМАЦІЙНОГО НАПОВНЕННЯ СУЧАСНИХ ЕНЦИКЛОПЕДІЙ

РОЗДІЛ 5.
РЕГІОНАЛЬНІ ТА КРАЄЗНАВЧІ ЕНЦИКЛОПЕДІЇ УКРАЇНИ ЯК ГЛОКАЛЬНІ МЕДІЇ

РОЗДІЛ 6.
СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА ЕНЦИКЛОПЕДИСТИКА: ЗДОБУТКИ, ПРОБЛЕМИ, ПЕРСПЕКТИВИ

РОЗДІЛ 7.
УКРАЇНСЬКІ ЕНЦИКЛОПЕДИЧНІ ПРОЕКТИ ТА СВІТОВА ЕНЦИКЛОПЕДИСТИКА

ЕНЦИКЛОПЕДИСТИКА В ГЛОБАЛІЗОВАНОМУ СВІТІ

Перші десятиліття XXI століття увиразнили системні зрушення та істотні перетворення всіх сфер суспільного життя, господарства, комунікації, міждержавних відносин тощо. Серед загальносвітових тенденцій найвиразнішими є процеси глобалізації та їх наслідки, що полягають в активізації інтеграційних та конвергенційних процесів, формуванні людства як цілісності, колосальної динамізації суспільного розвитку, формуванні об'єднаної інформаційними потоками глобальної реальності та єдиного комунікаційного простору, оприсутненні нових перспектив для міжкультурного діалогу тощо. Глобалізація радикально змінює соціальні ландшафти і, перш за все, способи їхньої інтерпретації та пізнання[1]. Цей всесвітній об'єктивний процес гомогенізації світу, його універсалізації та уніфікації, інтеграції та становлення єдиних структур і відносин у різних сферах буття людини й суспільства оприявнив перед людством глобальні проблеми. Водночас спостерігається зростання напруги всередині та в транснаціональному просторі з огляду на загрозу руйнування основ національних культур, міграцій, соціальної невизначеності тощо.

У сучасному світі спостерігається зростання та поглиблення процесів глобалізації. Водночас оприявнюється шерег протиріч, які, модифікуючись, поступово набувають нової сутності. Одним із сучасних феноменів глобалізації є глокалізація. Вимальовується певна закономірність: чим сильніший процес глобалізації, тим затребуванішою стає локальна специфіка, яка, впливаючи на сам процес глобалізації, трансформує його, формуючи процес глокалізації. Йдеться про взаємовпливовість процесів глобалізації та глокалізації. Глокалізація є поєднанням, на перший погляд, непоєднуваних тенденцій — глобалізації та локалізації. Узагальнено глокалізацію можна визначити як продовження глобалізації, що супроводжується збереженням та посиленням регіональних тенденцій.

Осмислення проблеми оприсутнення енциклопедистики в глокально-глобальному просторі потребує початкового з'ясування поняття «глокалізація», вперше впровадженого до наукового обігу наприкінці XX ст. британським професором Роландом Робертсоном[2] для пояснення діалектичної взаємодії між гомогенізацією (притаманної глобалізації) та індігенізацією — перемогою традиційного, локального над глобаль-

[1] Beck U. Cosmopolitan Vision. Cambridge: Polity Press, 2006; Munck R. Global Sociology: Towards an Alternative Southern Paradigm // International Journal of Politics, Culture, and Society. 2016. No. 29. P. 233–249; Bhambra G. K., Santos B. S. Introduction: Global Challenges for Sociology // Sociology. 2017. Vol. 51. No. 1. P. 3–10 та ін.

[2] Robertson R. Globalization: Social Theory and Global Culture. London : SAGE Publications Ltd, 1992. 224 p.

ним. Зауважуючи паралельність процесів глобалізації та глокалізації, він зазначив, що глобальні та локальні тенденції врешті решт взаємодоповнювані та взаємопроникні, хоча в окремих конкретних ситуаціях можуть протидіяти.

У науковій літературі наразі відсутня устійнена дефініція цього терміна, що вказує на незавершеність становлення поняття «глокалізація» у філософському й соціально-гуманітарному пізнанні. Етимологічно термін «глокалізація» (англ. «Glocalization») є продуктом комбінації двох слів «globalization» (глобалізація) і «localization» (локалізація)[3]. Термін «глокалізація» використовують для означення специфічних форм переплетення культур, традицій, ментальних характеристик і комунікативних практик, що з'являються в результаті залучення регіональних особливостей у глобальні потоки. Моделювання локальних соціальних процесів, що є важливою основою пізнання специфіки світових процесів, опредметнено в дослідженнях Д. Форрестера[4]. Глобально-локальна діалектична єдність сучасного світу є предметом наукових праць Е. Гідденса[5], Р. Робертсона і М. Кастельса та ін.

Наразі сформувалось кілька основних моделей, що описують співвідношення глобального та локального, універсального та партикулярного в культурі «пізнього» модерну:

- *модель уніфікації культурно-інформаційного простору* (описує переважно деструктивні культурні процеси, які відбуваються в сучасних соціумах, що опинились перед викликами глобалізації та зазнають тиску глобальних медіа та мережевих технологій комунікації); в контексті цієї моделі глокалізація потрактовується як повсюдно поширювана тенденція глобалізації, що виявляється в різних варіантах регіоналізації;
- *модель диференціації (фрагментації)* соціокультурних просторів; орієнтована на експлікацію причин і факторів негативних проявів глобалізації; теоретико-змістовим підґрунтям моделі є концепція «зіткнення цивілізацій» С. Гантінгтона;
- *модель гібридизації*, заснована на ідеї культурного синтезу голландського соціолога Я. Недервеена Пітерса. На його переконання, специфіку сучасної соціокультурної ситуації визначають змішання стилів, композицій, образів життя, що обумовлені синергією різнорідних форм знання, цінностей і взаємними впливами різних культур; відтак глокалізація постає як процес безперервного змішання і гібридизації культур;

---

[3] The Oxford Dictionary of New Words: A Popular Guide to Words in the News Hardcover / by Sara Tulloch. London.: Oxford University Press, 1991. P. 134.

[4] Форрестер Д. Мировая динамика / Пер. с англ. Москва : ООО ”АСТ”; Terra Fantastica, 2003. 379 с.

[5] Гидденс Э. Ускользающий мир: как глобализация меняет нашу жизнь / Пер. с англ. М. Коробочкина. Москва : Изд-во “Весь Мир”, 2004. 120 с.

• *модель детериторізації*, теоретико-змістові засади якої розроблено А. Аппадураі та М. Уотерсом. Так, А. Аппадураі вважає, що особливості глобалізації оприявнюються не стільки в глобальних циклах світової економіки й гальмуваннях пізнього капіталізму, скільки в культурних змінах, що виявляються в динаміці її символічного поля. Основним культурним проявом глобалізації він вважає дистанціювання соціальних відносин і соціальних процесів від конкретних локусів фізичного простору, тобто детериторізацію соціокультурної реальності. «Глобальний культурний потік» диференціюється не за ціннісно-символічними критеріями, вилоновуваними на культурних традиціях, а відповідно до логіки поширення самої глобалізації. Як наслідок, формується п'ять динамічних «ландшафтів» глобалізації: *етнічний*, який утворюється міжнародними потоками туристів, міграціями біженців і гастарбайтерів; *технічний*, який формують потоки інноваційних технологій, розтікаються по всьому світу з кількох світових центрів-виробників; *фінансовий*, пов'язаний з завихреннями потоків капіталу; *медіаландшафт*, що формується символічними потоками образів, створюваних глобальними телемедійними концернами та розповсюджуються за допомогою мережевих Інтернет-технологій; нарешті, *ідеологічний* ландшафт, який є наслідком сучасних кібервійн, формується пропагандою і складається з потоків конкуруючих між собою ідеологем. Ця модель дозволяє побачити, як локальне заявляє про себе за допомогою дискурсу етнічної, релігійної, мовної, просто «місцевої», або територіальної, ідентичності; яким чином локальність культури, її «вкоріненість» в певних історичних традиціях та практиках, оприсутнюється в соціальних взаємодіях, формуючи нові конфігурації соціальної солідарності й підважуючи соціальний порядок товариств «modernity» новим націоналізмом, релігійним фундаменталізмом і іншими формами соціального екстремізму[6].

Глокалізація стає інноваційною формою співіснування численних народів, традицій і культур в умовах глобалізації. Водночас відбувається складний діалог тенденцій, властивих модерному й постмодерному, індустріальному й інформаційному етапам розвитку суспільства. Те, яким чином проявляє себе глокалізація в конкретному суспільстві чи культурі, залежить від ментальних характеристик і діяльності соціальних суб'єктів, які задають специфіку своєї соціальної організації в різноманітних, ціннісно ангажованих формах соціальної практики тощо. Саме тому вона пов'язана з необхідністю відкритого діалогу культур і становленням нової логіки міжкультурної комунікації.

Отже, йдеться про діалектичний характер глобалізації, яка, з одного боку, створює умови для формування єдиного простору, а з іншого – при-

[6] Анохина В. В. Диалектика глокализации в эпоху позднего модерна // Гуманітарний вісник ЗДІА. 2017. Вип. 69. С. 15.

вносить у цей єдиний простір специфіку окремих регіонів і країн. Перехід до інформаційного суспільства радикально змінив і продовжує змінювати життя окремих індивідів, соціальних спільнот, країн, глобального світу в цілому у соціальному, політичному, діловому та соціокультурному вимірах. Під впливом перехресно-комунікативного синергизму остаточно формується глобальний інтегрований інформаційно-комунікаційний простір. Адекватні відповіді на виклики глобалізації неможливі без нового типу особистості, свідомості й мислення. У цьому контексті слід наголосити на важливості культурної комунікації, саме завдяки якій відбувається обмін інформацією, сприйняття «нового», «іншого», «чужого», культурним досвідом між людьми, представниками різних національних меншин і груп, які є носіями відмінних між собою традицій, цінностей, стереотипів, поведінкових форм.

Всі ці зміни суттєво впливають і на роль та місце енциклопедій у глобалізованому світі. Оприсутнюється потреба розробки нової енциклопедійної парадигми, що інтегрує знання і досвід різних дисциплін в осмисленні реалій глобального світу, покликаної визначати світоглядні засади суспільств XXI століття. Парадигма розвитку сучасної енциклопедистики має вибудовуватись із врахуванням глобально-глокальних тенденцій, водночас уґрунтовуючись на традиціях національних/регіональних/локальних. Це вимагає виважених рішень при формуванні архітектоніки, концепцій, тезаурусу енциклопедій, понятійно-категоріального апарату, осучаснення контенту, вдосконалення його змістового наповнення, мультимедійних платформ тощо. Складним є питання врахування локальних розбіжностей і регіональних особливостей у створенні цілісної методологічної платформи енциклопедистики та розробці відповідного інструментарію. При цьому пам'ятаємо, що різні культури, історичні епохи, мови тощо створюють різні контекстуально-просторові та хронотопні поля. Йдеться не лише про відповідно різні виміри, різні системи координат, різні контексти, різні світи, але й своєрідні поля різної напруги. Відтак постає питання взаємовпливу полів, виникнення постійної чи змінної напруги між ними тощо. Водночас йдеться про культурні запозичення, синергію, інтегративність енциклопедійного простору, осмислення глибинних тенденцій розвитку енциклопедистики тощо. Видається вагомим формування своєрідної зони спільності енциклопедичного простору, досягнення рівня інтеграції / диференціації, вивчення структурно-композиційних аналогій видань, осмислення типологічно-видових характеристик тощо.

Отже, йдеться про функціонування енциклопедій в сучасних умовах глобально-глокальної бінарності світу. Під впливом глобалізації спостерігається зсув вектора культурної самоідентифікації (вплив на комунікацію, мову, характер інформаційних зв'язків, освіти тощо). Енциклопедії

одночасно є репрезентантами національних здобутків і своєрідною формою глобалізації знань: вони не тільки є «системами встановленого знання», а й справедливо претендують на універсальний і транскультурний характер цих систем. Оскільки глобалізація, незалежно від форм її історичної самобутності, завжди супроводжується трансфером тієї чи іншої культури, яка претендує стати універсальним зразком для інших народів, остільки й видання енциклопедій можна розглядати як засіб і продукт глобалізації.

У пропонованій монографії, підготовленій колективом авторів різних установ, представниками різних міст, але об'єднаних прагненням долучитися до обговорення проблем енциклопедистики, різнопланово розглянуто питання історії енциклопедистики, біографіки / біографістики на сторінках енциклопедій, формування контенту, принципів та критеріїв науково-інформаційного наповнення сучасних енциклопедій, особливості регіональних енциклопедій, здобутки, проблеми та перспективи вітчизняної енциклопедистики в умовах глобалізації-глокалізації тощо. Видання розраховане на науковців, фахівців, всіх, хто цікавиться питаннями енциклопедистики.

Розділи підготували: Киридон А. М., д. і. н., проф. (заг. ред., керівник авторського коллективу; вступна ст., 4.1); Аніщенко О. В., д. пед. н., проф. (4.2); Антонюк Т. Д., д. і. н., доц. (7.1); Арістова А. В., д. філософ. н., проф. (1.1); Блануца А. В., к. і. н. (3.1); Вечерський В. В., к. архітектури (5.4); Вітенко М. Д., к. і. н., доц. (5.2); Гладун А. Я., к. тех. н., доц. (4.2); Доброносова Ю. Д., к. філософ. н., доц. (6.1); Єнін М. Н., к. соц. н., доц. (6.3); Ісмаілова Л. Л. (4.2); Козирський В. Г., к. фіз.-мат. н., ст. н. с. (6.2); Косяк С. М., к. і. н. (2.4); Кушнір Л. Л., к. екон. н., доц. (3.2; 5.1); Кушнір Л. М., к. геогр. н.; доц. (3.2; 5.1); Лапаєнко С. В., к. пед. н., ст. н. с. (2.7); Лубко Д. В., к. тех. н., доц. (4.2); Пазюра Н. В. (3.3); Перга Т. Ю., к. і. н., ст. н. с. (2.5); Пінчевська Б. М. (7.2); Полевецька О. В. (6.2); Прийма С. М., д. пед. н., проф. (4.2); Пустовіт Т. П. (5.3); Рогушина Ю. В., к. фіз.-мат. н., доц. (4.2; 4.3); Солоіденко Г. І., к. і. н., ст. н. с. (2.3); Солдатенко В. Ф., д. і. н., проф., член-кор. НАН України (7.3); Строкань О. В., к. тех. н., доц. (4.2); Тимочко М. Д., к. фіз.-мат. н. (6.2); Троян С. С., д. і. н., проф. (7.4); Удод О. А., д. і. н., проф., член-кор. НАПН України (2.1); Федотова О. О., д. і. н. (1.2); Червак Б. О. (2.8); Черниш Н. І., к. філол. н., доц. (1.3; 1.4); Чубіна Т. Д., д. і. н., проф. (2.4); Шевчук О. Г. (2.6); Шендеровський В. А., д. фіз.-мат. н., проф. (6.2); Ясь О. В., д. і. н. (2.2).

РОЗДІЛ 1.
З ІСТОРІЇ ЕНЦИКЛОПЕДИСТИКИ

1.1. «Speculum Majus» Вінсента з Бове як проект універсальної енциклопедії

Духовна культура доби пізнього Середньовіччя означена не тільки розквітом філософського-теологічної думки, зародженням університетської традиції й науки, корпусом різножанрової історичної, агіографічної, поетичної, морально-повчальної тощо літератури, а й виформуванням нового типу упорядкування і трансляції знань — схоластичної енциклопедії.

Середньовічні латинські енциклопедії розцінені як особливий етап розвитку енциклопедичного знання[1]. Його своєрідність вбачають, зокрема, у спробах синтезу на релігійно-богословському ґрунті відомих античних традицій енциклопедистики, які до того співіснували відособлено[2]. Одну з них презентувала «Природнича історія» Плінія Старшого (лат. «Historia Naturalis», бл. 77 р. н. е.) як компендіум усіх відомих римлянам знань — від Всесвіту, космосу і географії до медицини, металів і мінералів. Іншу — втрачені «Дисципліни» Марка Теренція Варрона («Disciplinae», бл. 50 р. до н. е.), з описом «семи вільних мистецтв», а також медицини й архітектури (при цьому вільні мистецтва — граматика, діалектика, риторика, геометрія, арифметика, астрономія та музика — розглядалися як базова матриця і основа людського знання, без опанування якої безглуздо продовжувати освіту). Першим пов'язав ці дві традиції зачинатель європейського енциклопедизму архієп. Ісидор Севільський. Складені ним «Етимології» («Etymologiae», бл. 615–636 рр.), вміщували й рубрикували огром пізньоантичного знання, поданого в оптиці християнських уявлень, і набули надзвичайної популярності. Численні рукописні екземпляри «Етимологій» зберігалися в усіх інтелектуальних центрах тодішньої Європи і стали своєрідним прототипом і взірцем для наступних універсальних енциклопедій Середньовіччя[3]. Йдеться, зокрема, про «De floribus naturalium rerum»

---

[1] Boüard M. de. Réflexions sur l'encyclopédisme médiéval // In: L'Encyclopédisme. Actes du colloque de Caen, 12–16 Janvier 1987 / by A. Becq (ed). Paris : Klincksieck, 1991. P. 281–290.

[2] Albrecht E. The Organization of Vincent of Beauvais' Speculum Maius and of Some Other Latin Encyclopedias // The Medieval Hebrew Encyclopedias of Science and Philosophy / by S. Harvey (ed). Dordrecht : Springer, 2010. P. 46–74. URL: http://link-springer-com-443. webvpn.fjmu.edu.cn/book/10.1007/978-94-015-9389-2 (дата звернення: 11.10.2020). P. 46.

богослова Арнольда Саксонця (Луки, бл. 1220–1230 рр.), «De natura rerum» домініканського монаха Томаса з Кантімпри (Брабантійського; бл. 1230–1245 рр.), «De proprietatibus rerum» францисканця Бартоломея Англійського (бл. 1235–1250 рр.) — праці й постаті, які презентують «золотий вік» середньовічної енциклопедистики[4]. Але її «кульмінацією» та водночас концептуальним завершенням стає «Speculum Maius» (з лат. «Велике зерцало») Вінсента з Бове.

Ця енциклопедична праця відіграла непересічну роль у європейській культурі й освіті, поцінована як панорама різномовних джерел, доступних тогочасним інтелектуалам, і водночас документальне свідоцтво знань, уявлень, світогляду, менталітету західноєвропейського Середньовіччя.

Вінсент (також Вінцент, Вінцентій, Вікентій) із Бове (лат. Vincentius Bellovacensis; франц. Vincent de Beauvais; бл. 1184/94 — бл. 1264) — монах-домініканець, теолог, філософ, енциклопедист і педагог, один із найвідоміших інтелектуалів Франції 13 ст. Про його життєпис відомостей небагато, точні дати й місця народження і смерті невідомі, як і обставини його сімейного та особистого життя. Радше за все, походив зі французького містечка Бове (тепер регіон О-де-Франс). За життя Вінсента місто було підпорядковане єпископу Нуайона і вважалося важливим центром нуайонського діоцезу. Саме тут від 1225 р. розпочалося будівництво кафедрального собору Святого Петра, задуманого як найграндіозніший церковно-архітектурний проект Європи. Собор будувався століттями, і майже 40 років свого життя Вінсент був сучасником і свідком втілення цього задуму. Хтозна, чи не ці амбітні плани французької церкви надихали теолога звершувати одночасно й грандіозний інтелектуальний проект — багатотомну енциклопедію, яка б відображала усю сукупність знань його епохи. Недарма за свою працю Вінсент з часом отримав неформальне, але почесне прізвисько — Спекулятор (лат. Speculator — букв. спостерігач, відображувач)[5].

Припускають, що він вчився у Паризькому університеті (за прав-

---

[3] Див.: Ribemont B. On the Definition of an Encyclopedic Genre in the Middle Ages // Pre-Modern Encyclopaedic Texts: Proceedings of the Second COMERS Congress, Groningen, 1–4 July 1996 / by P. Binkley (ed). Leiden; New York : Brill, 1997. P. 47–61.

[4] Voorbij J. B. Purpose and Audience: Perspectives on the Thirteenth-Century Encyclopedias of Alexander Neckam, Bartholomaeus Anglicus, Thomas of Cantimpre and Vincent of Beauvais // The Medieval Hebrew Encyclopedias of Science and Philosophy / by S. Harvey (ed). Dordrecht : Springer, 2010. P. 31–45. URL: http://link-springer-com-443.webvpn.fjmu.edu.cn/book/ 10.1007/978-94-015-9389-2 (дата звернення: 11.10.2020). P. 31.

[5] Шишков А. М. Средневековая интеллектуальная культура. Москва : Савин С. А., 2003. С. 168.

ління французького короля Філіпа Августа) й саме у Парижі вступив до домініканського ордену (між 1215 і 1220 рр.), став монахом монастиря Сен-Жак (Св. Якова). Утім, із певністю можна твердити тільки про належність Вінсента до домініканців (у працях іменував себе «брат Вінцентіус Белваценсис з ордену братів-проповідників», лат. Ordo Praedicatorum), інше — документально не підтверджено. Згодом (бл. 1228/1230 р.) був направлений на служіння у новий домініканський монастир у рідне місто. На цей час, імовірно, припадають якщо не самий задум створення універсального зібрання усіх знань, то роки систематизації його окремішніх богословського і природничого складників. Можливо, бл. 1246 р. призначений помічником настоятеля монастиря (в картулярії 1246 року дійшла згадка про субпріора Вінсентія з домініканців у м. Бове, але з певністю ідентифікувати цю постать неможливо). Через абата цистерціанської обителі Ройомон (Royaumont; заснована Людовиком IX Святим у 1228 р.) став наближеною до короля особою (десь у середині 1240-х). Саме з персоною абата Радульфа пов'язують перші посилання на «Speculum Majus» і свідчення про те, що монарх знав про компендіум теологічних знань, раніше укладений Вінсентом, замовив і фінансував підготовку історичної частини енциклопедії (відомої згодом як «Speculum Historiale»)[6].

Провів у Ройомоні кілька років, читав лекції з теології для широкого кола слухачів, займався освітою і просвітництвом серед монахів-цистерціанців. Близько 1250 р. був призначений лектором, бібліотекарем і капеланом при королівському дворі. Особисто контактував з Людовиком Святим і його родиною, отримував від короля підтримку й покровительство. Зокрема, за королівський кошт виконувалися копії праць, фрагменти яких Вінсент потребував для включення в енциклопедію. Був радником у справі виховання нащадків з благородних сімей. Так, на запит королеви Маргарити уклав на допомогу придворним вчителям педагогічний трактат «Про виховання шляхетних синів» («De eruditione filiorum nobilium») — антологію античних і християнських авторів (Аристотеля, Сенеки, Овідія, Ювенала, Цицерона, Аврелія Августина, Єроніма Стридонського, Григорія Великого, Бернарда Клервоського та ін.) із власними коментарями. Сучасні дослідники розцінюють твір як прообраз ренесансних гуманістичних проектів.

Політичної ролі брат Вінсент, схоже, не відігравав, за винятком так і нереалізованого наміру підготувати всеохопну збірку-напучу-

[6] Lusignan S. Lector et compilator: Vincent de Beauvais, frère prêcheur: un intellectuel et son milieu au XIIIe siècle / by M. Paulmier-Foucart, M.-Chr. Duchenne (eds). Grâne : Créaphis (Rencontres à Royaumont), 1997. P. 153–168.

вання — «Opus universale de statu principis», частиною якої вважають звід моральних вказівок для монарха і придворних («De morali principis institutione», після 1260 р.). Писав богословські праці, деякі з них — зокрема «Liber gratiae» і «Tractatus de sancta Trinitate» — згадував у «Зерцалі». Сучасник Альберта Великого, Раймонда Луллія, Томи Аквінського, Роджера Бекона — плеяди блискучих теологів і вчених доби Середньовіччя.

Ймовірно, бл. 1260 повернувся у домініканський монастир рідного міста Бове (за його словами, від могили крон-принца Людовика вернувся «ad nostram domum»). Лист співчуття і втішання, адресований королю, вважають підтвердженням того, що Вінсент на той час вже не мешкав у Ройомоні. Про його останні роки відомості відсутні, припускають, що пішов з життя у Бове, або у Парижі.

Головною працею Вінсента із Бове і спадком, який він залишив для вічності, стало «Велике зерцало» — величезна (80 книг, 9885 розділів, бл. 3 млн слів) за обсягом та універсальна за змістом латиномовна енциклопедія, найамбітніший проект пізнього Середньовіччя. Укладання енциклопедії вартувало йому понад 20 років життя (бл. 1240–1260 рр.; за ін. версією, понад 35 років, бл. 1224–1260 рр.). Праця мала за мету зібрати й організувати в єдину систему, зручну для читача, усю сукупність тогочасного людського знання і тим вказати людям шлях від невігластва, хіті й немічі (трьох причин занепаду) до мудрості, чеснот і техніки (трьох благ поступу). Суголосно новозавітному «Усе досліджуючи, тримайтеся доброго!» (1 Сол. 5:21), для автора етичне й евристичне, мудрість і благо є невіддільними. Серед підстав, які спонукали його на творення енциклопедії, Вінсент згадує і потребу в належному упорядкуванні цитат Учителів Церкви, і нові й «небажані» риси тогочасного богослов'я, яке під впливом університетської науки і вільних мистецтв сповнювалося, на його думку, хитромудрими розвідками, містичними та історичними витлумаченнями Святого Письма. Звідси — завдання упорядкувати в однорідну систему і подати в екстракціях з християнських і язичницьких письменників все, що стосується догматики, моралі, містичного сенсу Святого Письма, авторитетного тлумачення об'явлення.

Енциклопедія написана латиною (відповідно, автор використовує й латинську форму імені — Vincentius Bellovacensis), а відтак адресована передусім духовенству і вищим світським колам суспільства. Назву твору — «Speculum Maius» («Велике зерцало») — Вінсент із Бове пояснює тим, що у своїй книзі, ніби у дзеркалі, за допомого текстів, які зміг зібрати з незліченних книг, створює єдиний образ всього, що гідно споглядання й захоплення «у світі видимому й невидимому».

І справді, для укладання енциклопедії автор залучив колосальний для тих часів джерельний корпус. У підсумку «Велике зерцало» постало як впорядкована й систематизована «мегакомпіляція», складена на основі понад 450 джерел (християнських, язичницьких греко-римських, арабських, єврейських). Підраховано, що тільки перша частина праці — «Speculum Naturale» — уґрунтована на фрагментах або згадках понад 350 імен чи назв творів, дві інші — додають ще не менше 100. За висновком філолога й бібліографа О. Й. Малеїна, якби доповнити цей авторизований перелік текстами анонімними, запозиченими з житій святих, соборних діянь, декреталій та ін. церковних джерел, то це число варто було б подвоїти[7]. Цим, певно, пояснюється ще одне оригінальне прізвисько Вінсента з Бове — Librorum helluo (з лат. — пожирач книг). При цьому автор цілковито заперечує власну оригінальність, але повсякчас виявляє глибоке поціновування використаних праць і довіру до них[8]. Понад те, він взагалі вкрай мало щось пише безпосередньо від себе, постійно й невтомно цитуючи інших. Це часом викликає дорікання з боку дослідників його праці, але цілковито відповідає духу енциклопедистики — узагальнювати уже накопичені людством знання, а не поширювати власні міркування.

Відомо, що Людовик IX Святий надав Вінсенту у користування свою багату бібліотеку й сам був безпосередньо зацікавлений у створенні такої збірки — універсального компендіуму знань, замовляв необхідні для роботи книги, фінансував зняття потрібних копій. Однак, враховуючи умови і технології роботи у середньовічних бібліотеках, а також численні орденські і придворні обов'язки, покладені на Вінсента, виснувано — для однієї людини опрацювати таку кількість джерел, зібрати, зредагувати, кількаразово переписати цілі фрагменти було б нездоланною справою. Це опосередковано підтверджує, по-перше, те, що Вінсенту надавалася спеціальна допомога (очевидно, за монаршим розпорядженням), штат допоміжних переписувачів, копіювачів, ба навіть укладачів статей, які Вінсент потім редагував і допрацьовував (радше за все, братів-домініканців); по-друге, що автор та його помічники не завжди спиралися на першоджерела, а використовували хрестоматії (флорігелії, антології) християнських та античних творів. Наслідком такої «колективної праці», до якої було залучено ченців з різним рівнем освіти і

[7] Малеин А. И. Энциклопедия Винцентия из Бовэ // Труды Института книги, документа и письма АН СССР. Ч. II: Статьи по истории энциклопедий. Москва; Ленинград, 1932. С. 23–41. URL: http://annales.info/evrope/france/vincent.htm (дата звернення: 07.10.2020).

[8] Шишков А. М. Средневековая интеллектуальная культура. Москва : Савин С. А., 2003. С. 168.

знань, пояснюють і велику кількість помилок, а певною мірою — зміст та обсяг енциклопедії. Показово, що Вінсент сам зауважує у передмові, що охоче скоротив би тексти в історичній частині своєї праці (особливо агіографію), пропустив би низку легенд тощо, але не мав сили все зробити й записати самостійно. Тож, вимушений надати більшу свободу писарям, він знімав з себе відповідальність за їхні помилки.

«Speculum Majus» було задумане у складі 4-х частин. Але оригінальна праця вмістила три — природознавчу, доктринальну та історичну. Четверта — моральна, яку Вінсент планував написати, але так і не встиг, — була додана в 14 ст. невідомим автором. Християнсько-богословський контекст виразно позначився на змісті, структурі і способах упорядкування матеріалу. Загальна структура «Великого зерцала» виглядає так:

1) «Speculum Naturale» («Зерцало природи», або «Зерцало природне»), 32 книги, 3718 розділів — містить широке коло природничо-наукових відомостей, упорядкованих за принципом «черговості» Божого творіння природного світу (що дало підстави характеризувати його як обширний богословсько-філософський коментар до Гексамерону, або Шестодніву). В цій частині висвітлені питання космології, астрономії, оптики, метеорології, фізичної географії, геології, землеробства, алхімії, біології, анатомії, фізіології, психології, медицини.

2) «Speculum Doctrinale» («Зерцало науки (наукове)», або «Зерцало доктрини (доктринальне)»), 17 книг, 2374 розділів — містить не тільки теоретичні знання з теології, метафізики, фізики, вільних мистецтв, а й практично орієнтовані дисципліни — етику, економіку, політику, «механічні мистецтва».

3) «Speculum Historiale» («Зерцало історії», або «Зерцало історичне»), 31 книга, 3793 розділів — викладає хроніку відомої історії від «створення світу» до 1254 р. (часів Людовика IX), включно з новітньою на той час інформацією, відомою з оповідей середньовічних монахів-місіонерів і мандрівників (францисканця Йоана Карпіні, домініканця Симона Сен-Кантенського).

Увесь текст «Зерцал» складений, найімовірніше, між 1240 і 1260 роками. Встановити хронологічну послідовність його частин практично неможливо. З того факту, що загальна передмова передує «Зерцалу природному», висновують, що авторський задум поміщав цей текст на перше місце. Але, за підсумками наукових досліджень Єви Альбрехт, генезис цієї енциклопедичної збірки був складним[9]. Авторка доводить, що у 1244 році Вінсент закінчив збірник статей про чес-

[9] Albrecht E. De ontstaansgeschiedenis en de compilatie van het «Speculum Naturale» van Vincent van Beauvais († 1264). Ph.D : in 2 vols. Louvain : Katholieke Universiteit Leuven, 2007. Vol. 1. P. 60–64.

ноти і гріхи, хронологічну історію та природничу історію у перших версіях. Потім вдався до кардинального розширення та реструктурування тексту, наслідком якого стало «Зерцало» у складі двох частин: «Speculum Naturale» та «Speculum Historiale», в 30-ти книгах кожна (не раніше кін. 1245 — поч. 1246 рр.). Перший примірник 15-ти книг «Speculum Historiale» Вінсент надіслав королю Людовику IX восени 1245 р. Очевидно, укладач був незадоволений своєю роботою і радикально переглянув двотомник, зокрема відділив матеріали про мистецтво і науки від «Speculum Naturale» (вони стали основою третьої частини — «Speculum Doctrinale»), переробив другу половину «Speculum Historiale». До 1250 р. була перероблена й перша половина «Зерцала історичного», викристалізовано задум 4-ї — моральної — частини. Остаточна версія «Speculum Historiale» була складена після липня 1254 р., зі включенням великих фрагментів тексту з нових історичних джерел. Перегляд «Speculum Naturale» затребував значно більше часу, основні зміни були внесені не пізніше осені 1257 р., менші — включені згодом. Час формування остаточного варіанту тексту достеменно невідомий.

Через кілька десятиліть після смерті Вінсента з Бове, у 1310–1325 рр., до складу енциклопедії була додана 4-та частина — «Speculum Morale» («Зерцало моралі (моральне)»), складена анонімним автором (вірогідно, монахом-францисканцем, який працював між 1310 і 1320 рр.) переважно на основі «Суми теології» Томи Аквінського, праць Стефана (Етьєна) де Бурбона і ще кількох тогочасних авторитетних церковних письменників. Контент-аналіз засвідчив, що за підходами і стилем вона істотно відрізняється від передуючих трьох частин. У підсумку, вся енциклопедія отримала й іншу назву — «Зерцало четверне» («Speculum Quadruplex») та узагальнила більшість природничо-наукових, історичних, богословських знань, відомих тогочасній Європі, містила детальний огляд європейської літератури, права, політики, ремесел, сільського господарства тощо.

Від 14 ст. «Speculum Majus» перекладається французькою, іспанською, каталанською, німецькою, голландською мовами і в такий спосіб стає доступним вже не тільки для латиномовної авдиторії. Лише за 15–17 ст. праця витримала 6 друкованих видань: чотири у 15 ст., по одному в 16 ст. і 17 ст. (усі видання включали 4 частини). Найцитованішим вважають останнє з-поміж згаданих, здійснене в 1624 р. «Природне» й «Історичне» зерцала поширювалися і окремо; значно краще за інші відоме «Зерцало історичне», яке витримало кілька видань (у скороченому вигляді вже з кін. 13 ст.), часом навіть без згадування прізвища укладача. Прикметно, що екземпляр «Speculum Historiale» (датований

орієнтовно 1480-ми роками) — один із найстаріших серед інкунабул, які зберігаються у Науковій бібліотеці Львівського національного університету імені Івана Франка (відомо, що замовником першодруку та першим власником книги був абат Матіас Шейт зі Штирії)[10].

Енциклопедія набула виняткової відомості, популярності й впливу, до неї зверталися як церковні, так і світські інтелектуали, зокрема італійські гуманісти, хроністи й історики. «Велике зерцало» характеризують як найзначнішу і найбільшу за обсягом європейську енциклопедію аж до середини 18 ст.[11]. Факт новочасних видань «Зерцала» опосередковано свідчить про те, що попит на таке видання зберігався і через 400, і через 600 років (напр., видання 1863–1879) після його створення. Про стійку увагу наукового співтовариства до «Speculum Majus» як справжнього «зерцала» середньовічної цивілізації й культури свідчить і сучасне видання, здійснене у 1964–1965 рр.[12].

Той факт, що з травня 1996 р. створено Веб-сайт Вінсентія Бове[13], а з 2010 р. засновано видання щорічного Бюлетеня на його честь («Vincent of Beauvais Newsletter») оприявнює актуальний інтерес до постаті та спадщини Спекулятора. Серед авторів щорічника, котрі презентують різноаспектні розвідки з доробку енциклопедиста, — дослідники зі США, Франції, Нідерландів, Іспанії тощо: М. Й. Ортузар Ескудеро (M. J. Ortúzar Escudero), Є. Альбрехт (E. Albrecht)[14], А. Ковач (A. Kovács), І. Вілльяроель Фернандес (I. Villarroel Fernández)[15], Ф. Нініт (F. Ninitte)[16], Ґ. Клесс (G. Clesse), М. А. Блізард (M. A. Blizard), Г. Вурбей (H. Voorbij)[17] та ін.

[10] Див., напр.: Стародруки, які зберігаються у Львові. 500-річна інкунабула абата із Штирії. URL: https://galinfo.com.ua/articles/starodruky_yaki_zberigayutsya_u_lvovi_500richna_inkunabula_dlya_abata_z_shtyrii_274584.html (дата звернення: 08.10.2020).

[11] Speculum majus // Encyclopædia Britannica Online. URL: https://www.britannica.com/ topic/Speculum-majus (дата звернення: 7.10.2020).

[12] Vincent of Beauvais. Speculum quadruplex: sive, Speculum maius: naturale, doctrinale, morale, historiale : in 4 vols. Graz: Akademische Druck- u. Verlagsanstalt, 1964–1965.

[13] Vincent of Beauvais Website. URL: http://www.vincentiusbelvacensis.eu/works/worksSM.html (дата звернення: 11.10.2020).

[14] Albrecht E. New Research of the «Speculum Naturale» and «Doctrinale» Manuscripts after Surprising Observations in Manuscript 15 of Exeter College // Vincent of Beauvais Newsletter. 2019. Vol. 43. P. 17–20.

[15] Villarroel Fernández I. The Flores philosophorum et poetarum: in the Pathway of Vincent Of Beauvais' «Speculum Doctrinale» // Vincent of Beauvais Newsletter. 2017. Vol. 41. P. 4–14.

[16] Ninitte F. Defining the Perception of Muḥammad and Islam in Vincent of Beauvais' «Speculum historiale» and its French translation by Jean de Vignay // Vincent of Beauvais Newsletter. 2017. Vol. 41. P. 15–34.

[17] Voorbij H. An updated List of Surviving Manuscripts of the «Speculum Maius» // Vincent of Beauvais Newsletter. 2014. Vol. 38. P. 4–17.

Деякі з висновків, що їх добігли науковці в аналізі енциклопедичної праці Вінсента з Бове, варті особливої уваги:

1) Вінсент, як попередньо зазначалося, спирається на обширну джерельну базу, розгортаючи панораму знань своєї епохи. При тому усвідомлює значущість обширного корпусу античної (до- і не-християнської) літератури, що містила значно більше відомостей про світ, живу й неживу природу, суспільство й історію, анатомію і фізіологію людини, ніж Біблія та література християнська. Залучення цих джерел він вважав необхідним для впорядкування «універсуму знань» і ставився до них із надзвичайною увагою. За рідкісними винятками, намагався утримуватися від критики, вберегти нейтральну позицію між настановами Католицької церкви, яка вбачала в античній філософії джерело єресей, і поцінуванням язичницьких інтелектуальних і наукових надбань (найперше Аристотеля).

2) Дуже шанобливе (сьогодні ми б підкреслили — академічно доброчесне) ставлення укладача до першоджерел: не привласнював чужих думок, заперечував власну оригінальність (хоча його власна хроніка 1223–1250-х років правління Людовіка VIII та Людовіка IX була запитана багатьма пізнішими хроністами), віддавав усі заслуги тим античним і середньовічним авторам, з творів яких запозичував уривки. До кожної з цитат додавав попередньо назву книги та автора, ретельно відрізняв (приміткою «actor» чи «auctor») власні додатки, зауваження й коментарі від цитованих текстів. Часом визнавав, що його цитати є не завжди точними і посилався на неуважність переписувачів або неточність перекладу.

3) Прагнення до безоціночного, відстороненого подання текстів; до фіксації, а не догми. Вінсент охоче наводив не тільки авторитетні для його епохи знання, а й численні легенди, перекази, оповіді, апокрифи, однак не заперечував, ані підтверджував наведене, здебільшого уникав коментарів і оцінок, намагався вберегти нейтральність викладу (хоча його особиста позиція свідчить про безперечне визнання авторитету церкви).

4) За наявності кількох схожих за змістом джерел з тієї чи іншої тематики обирав простіші й зрозуміліші тексти, вільні від пафосного стилю, хай навіть укладені менше відомими чи менше авторитетними за Отців Церкви авторами (напр., «Схоластичну історію» богослова й церковного історика Петра Коместора, «Хроніки» цистерціанця Елінанда з Фруамона та бенедиктинця Сігеберта з Жамблу та ін.).

5) Серед принципів систематизації матеріалу послуговувався і алфавітним порядком викладу. Найчастіше такий підхід вживаний у

«Зерцалі історичному», де кожному з розділів передує абетковий перелік усіх згаданих імен, зі вказівкою на номер книги і глави, де вони згадані (а часом і причиною посилання). Однак зустрічається і в інших частинах, зокрема у «Зерцалі природному», де розділ з ботаніки містить 8 упорядкованих за алфавітом словників різних видів рослинності (дикої, садової, дерев лісних, дерев плодових тощо); аналогічно — переліки птахів, риб, худоби.

Попри зовні хаотичний порядок викладу, повтори в усіх «Зерцалах», загальна концепція енциклопедії проглядає доволі стрункою й послідовною з погляду християнської богословської традиції: шість днів творіння, відображені у «Зерцалі природному», суголосні шести періодам людського життя в «Зерцалі історичному» і шести типам наук в «Зерцалі доктринальному»[18].

Детальніше структура кожної з частин енциклопедії виглядає так.

Перша частина — «Speculum Naturale» — є обширним зведенням всієї природної історії, що була відома у Західній Європі до середини 13 ст. Цей компендіум середньовічної науки уявляв собою ретельно дібрану мозаїку з уривків латинських, грецьких, арабських, єврейських авторів, а відтак сполучив у єдиному творі як релігійно-богословські, так і світські природничо-наукові знання. Фоліант виглядає як гігантський коментар до біблійної книги Буття, суголосно до її переказу про шість днів творіння Богом світу. Зміст розподілений по 32-х книгах у такий спосіб:

- книга I — про світ невидимий — Творця, Трійцю та її деміургічну роль, ангелів, їхню ієрархію, чини, атрибути, способи спілкування (в цій частині спирається переважно на Святе Письмо і праці Вчителів Церкви);
- книга II — переповідає детальніше про перший день творіння: йдеться про хаос, світло, чотири першостихії, кольори і темряву, створення Люцифера і появу грішних ангелів;
- книги III–IV — другий день творіння («розділення вод» і «небесна твердь») — присвячені найперше небесним тілам і «небесним явищам»; подані відомості щодо астрономії, часу (який вимірюється рухом небесних тіл) й вічності, вогню, ефіру, повітря, звуку; викладено знання з метеорології (головно з опертям на праці Аристотеля і Сенеки);
- книги V–XIV — третій день творіння: перші чотири трактують про гідрологію (вода та її властивості, припливи, потопи, океан, моря і

[18] Paulmier-Foucart M. Ordre encyclopedique et organisation de la matiere dans le Speculum maius de Vincent de Beauvais // In: L'Encyclopédisme. Actes du colloque de Caen, 12–16 Janvier 1987 / by A. Becq (ed). Paris: Klincksieck, 1991. P. 147–162.

великі річки тощо), далі подано опис тогочасної геології й мінералогії (метали, коштовне каміння, алхімія) та землеробства (сільське господарство); у книгах IX–XIV йдеться про рослини, трави, дикі й культивовані дерева, їхні плоди, використання рослин у медичній практиці;

- книга XV — суголосна четвертому дню творіння («світила на тверді небесній») — переповідає про Сонце і Місяць, зорі, пори року (її зміст тісно переплітається з попередніми книгами III та V–VIII);
- книги XVI– XVII — присвячені п'ятому дню творіння, відповідно, містять відомості про риб і птахів;
- книги XVIII–XXII — згідно з переказом про шостий день творіння — оповідають про земних тварин і свійську худобу, плазунів і комах, подають загальні основи зоології (зокрема, частини тваринного організму та їхні функції);
- книги XXIII–XXVIII — збір відомостей про «вінець творіння» — людину, її психологію, фізіологію, анатомію. Зокрема, в останніх чотирьох книгах йдеться про відчуття, сновидіння, видіння, афекти (зокрема екстаз), розумові здібності і психічні процеси (воля, пам'ять, розум, свідомість), моральні якості;
- книгу XXIX — маркують як присвячену сьомому дню, тобто відпочинку Творця, — містить головно богословсько-схоластичні цитати;
- книги XXIX–XXXI — радше, додаток до Шестодніву; повчання про шлюб, дітонародження, наслідки гріха та ін.;
- книга XXXII — стисло подає зміст географічних знань (про відомі на той час частини світу — Європу, Азію, Африку) та історичних подій до 1250 року (детально всесвітня історія викладена в «Зерцалі історичному»).

Назагал задум «Зерцала природного» Вінсент підпорядковує меті глибшого освоєння святих істин, у богословському річищі осягнення Творця та Його креаційної величі й мудрості через Його творіння.

Друга частина енциклопедії — «Speculum Doctrinale» — за обсягом менша попередньої і є узагальненням усіх схоластичних знань епохи, теоретичних дисциплін і практичних мистецтв. Суголосно до шести днів творіння, які стали матрицею для «Зерцала природного», у «Зерцалі доктринальному» розглянуто шість типів наук: літературні (граматика, логіка, риторика та ін.), моральні (до яких віднесені монастика, економіка, політика), механічні, фізичні (медицина), математичні (включно з метафізикою) та богослов'я. Загальна структура «Зерцала» (17 книг) виглядає так:

- книга I — класифікація наук, відомості про історію античної

філософії (автор згадує філософські школи піфагорійців, стоїків, платоніків, перипатетиків) та обширний латинський словник з 6-7 тисяч гасел;

- книги II–III — латинська граматика, логіка, риторика, поетика;
- книги IV–V — монастика, що подана Вінсентом як учення про особисті права й моральні чесноти кожної людини, її дисципліну та правила поведінки в оптиці підпорядкування Богові, правителям, рівним і нерівним собі, одна одній, а також зцілення від пороків (тексти з понад 70 авторів), чесноти чернечого життя;
- книга VI — економіка: є своєрідним зведенням знань з домогосподарства, садівництва, землеробства; автор дає вказівки щодо будівництва, сівби, збирання, виноградарства, вирощування худоби, сільськогосподарських робіт у різні місяці року;
- книги VII–X — присвячені політиці (головно правилам виховання і обов'язкам володарів) та праву (цивільному, карному й канонічному), зокрема й змісту державознавчих наук (за аль-Фарабі);
- книга XI — містить відомості про т. з. «механічні мистецтва», професії; її «персонажами» є ткачі, ковалі, зброєносці, купці, мисливці, військові, мореплавці;
- книги XII–XIV— теоретична й практична медицина і носологія (вчення про хвороби); узагальнюють практичні правила збереження здоров'я відповідно до чотирьох сезонів року та лікування відомих захворювань (від лихоманки до подагри);
- книга XV — фізика (є, по суті, стислим викладом і підсумком «Зерцала природного»);
- книга XVI — математичні науки: арифметика, музика, геометрія, астрономія, астрологія, ваги та міри, метафізика;
- книга XVII — теологія та міфологія; головний зміст складає критика античного богословування, грецької й римської язичницької релігії та перелік джерел для глибшого осягнення християнства (Біблія, праці Отців і Вчителів Церкви і церковних письменників аж до Бернарда з Клево і богословів Сен-Вікторської школи, разом — 84 прізвища).

Ця частина енциклопедії уявляє собою не тільки зведення знань, а й своєрідний навчально-практичний посібник. Серед обширу наведених цитат виділимо доробок східного філософа і вченого аль-Фарабі, чий трактат «Про походження наук» майже повністю увійшов до «Speculum Doctrinale».

Третій корпус книг — «Speculum Historiale» — є розширеним і деталізованим викладом останньої (32-ї) книги «Зерцала природного» і

містить хроніку історичних подій «від праотця Адама» до сучасних авторові. Саме з цією частиною найчастіше пов'язують тяглість традиції протегування енциклопедичних творів з боку монархів (напр., король вестготів Сісебут, імператор Священної Римської імперії Отто IV, принц Карл Віанський та ін.), носієм якої став і Людовик Святий. Структура «Зерцала історичного» упорядкована через синтез священної і світської історії, де шести «дням творіння» відповідають шість вікових епох світу, а перебіг подій завершується 1254 роком:

- книга I — повторює, по суті, «Зерцало природне»: Бог і ангели, шість днів творіння і створення людини, а також виклад подій від Адама до патріарха Йосипа та перебування євреїв у Єгипті;
- книга II — біблійна історія юдеїв до Вавилонського полону (у цій же книзі звертається до міфологічного родоводу свого народу — від онука троянського царя Пріама);
- книги III–VI — охоплюють ранній і класичний періоди античності (III), подвиги Александра Македонського (IV), еллінський період (V), греко-римську літературу й філософію; діяльність Юлія Цезаря (VI);
- книги VII-X — маріологія, рання історія християнства і папства, перекази про мучеників і святих;
- XI–XXII — присвячені переважно історії церкви (і містять чимало фрагментів з творів її Вчителів) та побіжно — світській історії (як континентальній, так і британській); матеріал за історичними роками згруповано непропорційно, найменше вділено уваги внутрішньо-християнським конфліктам, війнам і політиці назагал;
- книга XXIII — оповідає про піднесення Мохаммада та поширення ісламу («магометанства»);
- книга XXIV — присвячена Карлу Великому, який постає зі сторінок твору героїчним лицарем-хрестоносцем і водночас глибоко віруючим шанувальником св. Августина (чи не єдиний з політичних діячів, чий портрет охарактеризовано автором);
- книга XXV — охоплює все 11-те століття, включно з переказом про перший хрестовий похід і спростуванням Талмуду й ісламу;
- книги XXVI–XXXI — події «новітньої історії» для автора, тобто 12 ст. (4 книги) і першої половини 13 ст. Остання книга містить відомості про подорожі ченців і стислу згадку про сьомий хрестовий похід Людовика Святого.

Текст «Speculum Historiale» сповнений обширними цитатами з творів античних і ранньохристиянських авторів — Аристотеля, Сенеки, Цицерона, Овідія, Оригена, Горація, Йоана Золотоустого, Авре-

лія Августина, Єроніма Блаженного, Боеція; кн. XXVIII цілковито присвячена працям св. Бернарда. Поміж середньовічних істориків (кін. 11 — поч. 13 ст.) найчастіше цитовані хроністи Сігеберт із Жамблу (Sigebertus Gemblacensis), Гуго із Флері (Hugo Floriacensis), Гелінанд із Фруамона (Helinandus Frigidimontis) та Гільйом (Вільям) з Мальмесбері (Guillelmus Malmesburiensis). Складається враження, що розподіл подій по книгах є довільним (від кількох років і десятиліть до кількох століть) і залежить не стільки від значущості подій, скільки від обсягу й кількості цитат, які автор мав можливість навести. У текст включені, окрім цитат і фрагментів творів, документи і пам'ятки, легенди і перекази. Попри те, що джерела різноманітні, вони часто неавторитетні, навіть з церковного погляду, — так, історія Діви Марії, Ісуса, Йосипа, Різдва Христового викладена не за Євангеліями, а за апокрифічними текстами. Завелика частина тексту присвячена чудесам і дивам, автор незвично для такого роду праць наводить численні язичницькі й християнські легенди, популярні в його часи.

Завершує тритомник епілог, де йдеться про останні часи існування землі, Страшний Суд, загибель і оновлення Всесвіту.

Реакція на «Велике зерцало» Вінсента з Бове була різною аж до середини 19 ст. — від нестримних похвал, захоплення грандіозністю його задуму та методичною цілісністю плану до нещадної критики. Відмічали й той факт, що про Вінсента писали і згадували значно частіше, ніж його насправді читали[19] (погодимося, що опрацювати кілька величезних фоліантів, у середньому по 1000 сторінок у кожному, та ще й середньовічних видань, з їхнім готичним шрифтом, скороченнями та хитромудрими абревіатурами — справа непроста і часовитратна). За широкої відомості, але невеликої читацької авдиторії, праця напевне поросла міфами. Завважимо, що постійна присутність енциклопедії як об'єкту уваги (хай навіть критичної), опосередковано свідчить про її непересічність.

На наш погляд, при аналізі доробку Вінсента з Бове варто виділити кілька аспектів, вагомих з погляду історії енциклопедичної справи.

По-перше, «Speculum Majus» не тільки інтегрувала й підсумувала значну частину відомих середньовічній Західній Європі природничо-наукових та історичних знань, поряд із оглядом європейської філософії, літератури, політики, права, медицини, економіки. Водночас вона залишила цілісне уявлення про способи добору, систематизації і

[19] Малеин А. И. Энциклопедия Винцентия из Бовэ // Труды Института книги, документа и письма АН СССР. Ч. II: Статьи по истории энциклопедий. Москва; Ленинград, 1932. С. 23–41. URL: http://annales.info/evrope/france/vincent.htm (дата звернення: 07.10.2020).

трансляції цих знань у Середньовіччі, здійснювані переважно у церковному середовищі. Той факт, що Вінсент вільно й охоче залучав здобутки греко-романської класичної філософії й науки (зокрема Аристотеля, Цицерона, Гіппократа) є маркером поступового спадання ворожості церкви до язичницької античної спадщини та її «перетравлення» християнською культурою.

По-друге, брак наукової оригінальності й новизни, творчого прориву, застарілість контенту, які нерідко закидають Вінсенту з Бове, знаходять пояснення з огляду на ті завдання, які він висував перед своєю працею. Як людина віддана церкві й духовно дисциплінована він, вочевидь, не воював з авторитетами й не прагнув випередити новаціями свій час. Свою університетську освіченість, богословську ґрунтовність і десятиліття свого життя він присвятив не філософським трактатам чи науковим розвідкам, а іншому жанру — енциклопедії, укладання якої вимагає «зведення докупи» уже відомих, поширених, апробованих та вірогідних знань. Докладність і всебічність, ретельний добір джерел, умоглядна всеохопність «Зерцала», яке б відобразило вже накопичені тогочасні відомості щодо буття природного й надприродного (і вказало б найкращі тексти для повнішої інформації), і були його останньою метою. І в цьому сенсі Вінсент з Бове став класичним виразником притаманного Середньовіччю тяжінню до універсальності, урозуміння світу як Цілого, створеної Богом завершеної всеєдності. А здійснена ним колосальна праця — збирання, класифікації, упорядкування «Зерцала» з 80-ти книг — ще потребує належної оцінки. Зрештою, минуло понад шість століть, перш ніж до такої справи знову приступили європейські просвітники, і вона вартувала зусиль цілої плеяди блискучих французьких інтелектуалів (а не одного монаха-домініканця).

По-третє, Вінсент — і в цьому варто шукати новаційність його зусиль — намагався зробити крок від енциклопедії як суми умоглядного знання до практично запитаного універсального довідника й настанови. Він знав або, принаймні, уявляв свою читацьку публіку, якій адресував «Зерцало» (і напевне, воно стало останньою великою латиномовною працею такого роду, адресованою вузькому колу читачів, наступні вже орієнтувалися на широку авдиторію). Стверджував не тільки те, що його працю слід переглядати, а й те, що ідеї, які вона зафіксувала, слід приймати до серця і наслідувати[20]. Прагнув, щоб його праця не тільки навчала, а й просвічувала й мотивувала читача у бажаному християнсько-моральному дусі. Виконував функції не тільки «спеку-

[20] Speculum majus // Encyclopædia Britannica Online. URL: https://www.britannica.com/ topic/Speculum-majus (дата звернення: 7.10.2020).

лятора», а й «персонального бібліотекаря», звертаючи увагу читачів на незліченні уривки, корисні, на його думку, для їхньої праці чи буття. Вірив, що енциклопедія, яка стала справою його життя, сприятиме покращенню людства — переконання, що живитиме енциклопедистику наступних століть, особливо доби Просвітництва.

По-четверте, для тієї доби нетрадиційним було й застосування абеткового принципу упорядкування матеріалу. Врахуємо, що для античної й середньовічної енциклопедистики цей принцип не був ні універсальним, ані авторитетним: перевагу надавали систематизації й класифікації за тематикою чи ієрархією різних галузей людського знання. Більшість ранніх укладачів енциклопедій вважали дивним пов'язувати виклад обширних і різноманітних за змістом відомостей з «випадковою грою» початкових літер. Звісно, концептуально «Велике зерцало» будувалася на традиційних середньовічних принципах упорядкування й кодифікації енциклопедій, де «наука про Бога» посідала чільне місце, але Вінсент, поряд із тим, вдається до алфавітного підходу (притому в «Зерцалі природному» — свідомо й методично).

По-п'яте, деякі відомості, подані Вінсентом настільки обширні й ретельно дібрані, що набули вагомого джерелознавчого значення. «Speculum Majus» стало скарбницею витягів з багатьох документів, тексти яких не збереглися до нашого часу в інших джерелах. Подана автором детальна історія другої чверті 13 ст. перетворилася на важливе й авторитетне джерело для наступних хроністів. Вартує згадки й те, що за енциклопедією була створена особлива книга «Про життєписи філософів» («De vitis philosophorum»).

По-шосте, енциклопедія Вінсента з Бове стала взірцем того інтелектуального динамізму, який вніс у культуру 13 ст. розвиток університетів, і водночас реакцією церкви на виклики, кинуті новопосталою університетською освітою, ускладненням її програм і дисциплін. За своїм безпосереднім практичним призначенням «Speculum Majus» близький до фундаментального навчального посібника/хрестоматії, укладеного як для загальноосвітніх факультетів університетів, так і для бібліотек домініканських монастирів і потреб якісної освіти братів-домініканців, яким випадало працювати вже в нових умовах, серед освіченої пастви. Енциклопедія втілила ново-схоластичну орієнтацію католицької філософії та богослов'я до інкорпорації позацерковних знань, відобразила складне переплетення церковного й секулярного у середньовічній освіті.

І головне, Вінсент із Бове намагався ґрунтовно й неупереджено змалювати завершену картину Божого світу (так, як він її «побачив»

і урозумів), створити «дзеркало» своє доби у всьому багатстві (тепер додамо — і всій обмеженості) наявних знань. Звісно, завдання неупередженості було нездійсненним для людини християнської культури, церковного середовища і придворного служіння, але його зусилля на цьому шляху варті поцінування.

Насамкінець зауважимо, що створення обширної універсальної енциклопедії розцінюється як ознака етнокультурної зрілості. Франція, яка стала одним із центрів розвитку європейської освіти та інтелектуальної культури, самобутніх богословської, філософської, літературної традицій, була батьківщиною кількох великих енциклопедичних проектів. І «Speculum maius» посідає серед них осібне місце. Енциклопедія, у підсумку, дійсно стала «Великим зерцалом», але не тим, як задумував домініканець Вінсент — «світу, яким він є, і яким має стати», — а цілої епохи, історії європейської науки і пізнання; «світлиною» згаслої середньовічної цивілізації.

1.2. Становлення вітчизняної енциклопедичної регіоналістики: на прикладі збірника «Карпатська Україна» (1939 р.)

Історія української енциклопедистики репрезентована значною кількістю оригінальних видань. Окреме місце серед них займають праці регіонального характеру. Варто зазначити, що на розвиток регіональної енциклопедистики суттєво вплинули такі чинники, як:

- розширення досвіду створення енциклопедій;
- інтенсифікація появи досліджень із вивчення регіонів.

Відповідно до цього, робота науковців переважно провадилася в напрямах історіографії випуску вітчизняних енциклопедій, а також осмислення даних, отриманих у процесі реалізації регіональних розвідок.

Результатом останнього стала поява доволі цікавого збірника під назвою «Карпатська Україна» (1939), який дехто з дослідників вважає першою регіональною енциклопедією[21]. Єдиної думки щодо того не існує, оскільки інші автори практику започаткування регіональної енциклопедистики пов’язують з більш ранніми виданнями, як от: роботою митрополита Київського Євгенія (Болховитінова) «Історичний, географічний і економічний опис Воронезької губернії»[22] (1880) та

---

[21] Ищенко А. Региональная энциклопедистика в Украине: общая характеристика // Российская многонациональная энциклопедистика: история и современность. Казань, 2017. С. 91.

[22] Чалый П. Д. Строка в энциклопедии. Краеведческий поиск в русско-украинском пограничье // Доповіді Третьої міжнародної наукової конференції «Українська енциклопедистика». Киев, 2013. С. 33.

працею М. Закревського «Опис Києва»[23] (1868). Втім, за характером наведеної інформації згаданий вище збірник, очевидно, можливо розглядати як прообраз регіональних енциклопедичних видань.

Регіональні енциклопедії є «сукупністю найважливіших відомостей про окремий регіон чи населений пункт»[24]. Це універсальні за своєю значимістю джерела, у яких наводиться інформація щодо минулого та сучасного стану розвитку різноманітних регіонів України. Реалізуючи на практиці інформаційну та розвиваючу функції, видання такого типу сприяють популяризації відомостей про історію краю, його географію, демографію, економіку, культуру, мистецтво тощо. Регіональні енциклопедичні видання також вміщують біографічні дані про особистостей, життєдіяльність яких тісно пов'язана з конкретною місцевістю. На думку дослідника О. Іщенко, головною рисою регіональних енциклопедій є «відтворення специфіки регіону»[25] як запоруки його духовного розвитку. Не менш важливою умовою вбачається оформлення своєрідної «візитної картки» певної території, що сприяє активізації наукових розробок і відображає стан розвитку регіональних досліджень. Тобто, чим ширше представлений спектр наукових розвідок у даній місцевості, тим вірогіднішим є факт наявності в ній фундаментальної регіональної енциклопедії[26].

Слід також зауважити, що для написання регіональних енциклопедій часто використовуються цінні архівні матеріали, що зберігаються у фондах регіональних архівів. Серед них фігурують також як відновлені документи, так і вперше введені у науковий обіг. Ураховуючи окреслені аспекти, звернемось до розгляду заявленої книги більш детально.

Видання «Карпатська Україна» побачило світ 1939 р. у друкарні Наукового товариства імені Т. Шевченка (Львів). До нього увійшли 12 статей за авторством знаних українських вчених — викладачів європейських закладів вищої освіти: В. Кубійовича, П. Біланюка, С. Пастернака, І. Федіва, Я. Пастернака, М. Андрусяка, В. Сімовича, Є. Пеленського, В. Витвицького, І. Гургулі.

Особливістю підготовки праці стали стислі терміни щодо її напи-

[23] Українські енциклопедії: типології, стиль, функції: монографія / Відп. ред. Я. Яцків; Інститут енциклопедичних досліджень НАН України. Київ, 2018. С. 32–33.

[24] Там само. С. 10.

[25] Ищенко А. Региональная энциклопедистика в Украине: общая характеристика // Российская многонациональная энциклопедистика: история и современность. Казань, 2017. С. 93.

[26] Іщенко О. С. Регіональний вимір в енциклопедознавчих дослідженнях // Література та культура Полісся. Вип. 97. Серія «Історичні науки». № 12 / відп. ред. і упоряд. Г. В. Самойленко. Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2019. С. 122.

сання (з листопада 1938 до лютого 1939 р.)[27]. Умови для пошуку статейних матеріалів не можна вважати сприятливими, зважаючи на те, що усі автори на той момент перебували за межами України, тобто фізично не мали можливості повною мірою опрацювати усі необхідні джерела de-vizu. Однак, варто зазначити, що вказаному колективові науковців вдалося зібрати достатньо повну й достовірну інформацію про досліджуваний регіон.

У невеличкій вступній частині від імені Українського видавничого інституту зазначалося, що на європейському просторі постало нове федеративне утворення — Карпатська Україна, що «…вже в перших тижнях дала незбитий і незаперечний доказ, що може сама собою правити, що навіть у боротьбі з найважчими обставинами, які зразу впали на країну, зуміє вийти переможною»[28]. Основним завданням книги окреслювалося надати цілісні відомості про матеріальне і духовне життя держави. Даний принцип зумовив методику розміщення матеріалу у межах двох основних розділів. Так, матеріальну культуру представляли статті з фізичної географії, антропогеографії і «господарської географії». До другого, культурно-історичного розділу, увійшли розвідки, присвячені історії краю, освіті, письменству, музиці, народному мистецтву тощо. Особлива увага приділялася оформленню книги, для чого було використано найкращі ілюстровані видання попередніх років, а саме: книгу «Technicke prace v Zemi Podkarpatoruske 1919–1933» (Ужгород, 1933), унікальний альбом «Народне мистецтво Підкарпатської Руси» (Прага, 1925) за редакції С. Маковського, а також альбом за авторством Й. Ржержихи та ін.

За методом організації (популярним стилем викладу, розрахованим на широку читацьку аудиторію, поєднаним з науковою чіткістю, логічністю) збірник тяжіє до енциклопедичних видань. Книзі також властивий системний спосіб розташування матеріалу згідно з галузями знань.

Варто окремо проаналізувати вміст статей-оглядів. Загалом вони є досить великими за обсягом, глибоко розкривають вказану тему, іноді містять ретроспективні історичні екскурси з певного проблемного аспекту. Дослідження спираються на статистичні дані, що сприяють кращому розумінню еволюції й тогочасного стану кожної сфери. Деякими авторами наводяться бібліографічні відомості.

Матеріал статті П. Біланюка «Фізична географія Карпатської Укра-

[27] Вегеш М. Державотворчі процеси у Карпатській Україні (1938–1939). Ужгород : Видавництво ПП «АУТДОР-ШАРК», 2020. С. 47.

[28] Карпатська Україна: географія, історія, культура / [П. Біланюк, В. Кубійович, С. Пастернак та ін.]. Львів : Укр. вид. ін-т, 1939. С. 6.

їни» структуровано у межах стисло сформульованих тематичних рубрик, а саме: «Положення, границі, територія», «Геологічна будова», «Гірські смуги», «Долини й ріки Карпатської України», «Підсоння», «Рістня і тварини» та ін. Текст супроводжується картами (як от: «Тиса між Хустом і Севлюшем», «Головні гірські пасма й долини»), ілюстраціями гірських хребтів, полонин, озер, краєвидів тощо. Додамо, що рисунки карт для книги виконав відомий фахівець у галузі географії й картографії М. Кулицький[29]. У статті також наявні статистичні дані й таблиці (наприклад, середньої температури і опадів по метеостанціях Закарпаття). Наприкінці окремих сторінок наведено авторські пояснення щодо походження назв, трактування вжитих дефініцій.

У другій частині збірника, присвяченій духовній культурі карпатських українців, переважна більшість статей містить малюнки артефактів, історичних пам'яток, витворів народного мистецтва та ін.

Актуальність видання засвідчують також портрети видатних особистостей, діяльність яких дотична до даного регіону (так, наприклад, у розвідці М. Андрусяка «Історія Карпатської України» поданий портрет прем'єр-міністра автономного уряду згаданої держави А. Волошина).

В окремих статтях велику увагу приділено історіографії проблеми та надано бібліографічні посилання на використані джерела (розвідка Є. Ю. Пеленського «Письменство»). Маємо вказати на те, що вчений у процесі викладу виходить із загальної періодизації історії закарпатського письменства, враховуючи у його розвитку 3 хронологічні доби: «1-а доба під впливом Сходу до кінця XVI ст.; 2-а доба під впливом Заходу до кінця XVIII ст. або аж до 1919 р.; 3-я доба відродженої народної літератури від 1919 р.»[30], у межах кожної з яких розподіляє аналізовані твори за жанровою належністю. Наприклад, характеризуючи письменство XVI–XVIII ст., автор виокремлює релігійні оповідання, а також вірші, наводить приклади подібної літератури та стислі відомості по персоналіях.

Досить цікава інформація згаданим вище вченим представлена також у розвідці «Шкільництво. Культурно-освітнє життя», де зроблено історичний огляд еволюції закарпатських шкіл, показано національний склад учнів відповідно до різновидів освітніх закладів. Зібрано детальні відомості щодо розвитку шкільництва протягом 1919–1938 рр. Зокрема, запропоновано класифікацію фахових шкіл (торговельні, промислові, хліборобські, домашньо-господарські для дівчат) на основі урахування останніх даних, актуальних на початок 1938–1939 навчального року.

[29] Шаблій О. Кулицький Микола // Енциклопедія сучасної України. URL: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=51354

[30] Пеленький Є. Ю. Письменство // Карпатська Україна: географія, історія, культура / [П. Біланюк, В. Кубійович, С. Пастернак та ін.]. Львів : Укр. вид. ін-т, 1939. С. 108.

У контексті висвітлення особливостей культурно-мистецького життя розкрито роль монастирів як культурних осередків, віддзеркалено основні тенденції еволюції книгодрукування та преси, бібліотечної справи, наукової думки, театру тощо, відбито процес становлення в регіоні першого освітнього товариства «Просвіта».

Суттєвою перевагою збірника є й те, що дослідники подали найновішу інформацію про політичні події того часу (Карпатську Січ, її протистояння мадярським і польським терористам; результати листопадового Віденського арбітражу; вибори до першого законодавчого Сойму Карпатської України, що відбулися 12 лютого 1939 р.). Не можна не погодитись з точкою зору П. Чучки стосовно того, що розшукати лише за 3 місяці «…такий багатий і різноманітний, свіжий, високої достовірності фактичний матеріал, опрацювати його належно на високому науковому рівні — справа не з легких»[31].

Незважаючи на наявність рис, властивих регіональним енциклопедіям, вважати збірник саме книгою такого типу не зовсім коректно, оскільки у ньому відображено дані не по всіх сферах життя обраного регіону. За своїм характером приміщені статті є дещо розлогими. Відсутня також ідентичність у поданні використаної літератури тощо. Проте, маємо зауважити, що на сьогодні видання сприймається як бібліографічна рідкість. Це пояснюється, зокрема, тим фактом, що аж до останнього моменту розпаду СРСР воно перебувало на полицях бібліотечних спецфондів як заборонене радянською політичною цензурою з ідеологічних міркувань, і стало доступним для використання лише на етапі державної незалежності України. З того приводу вміщена у книзі інформація про карпатський регіон становить винятковий інтерес для сучасних дослідників. У цілому ж правомірно зробити висновок, що розглянутий збірник є попередником сучасних регіональних енциклопедій.

1.3. Богдан Романенчук (1908–1989) — подвижник енциклопедичної справи

Після завершення Другої світової війни паралельно з відновленням праці НТШ в Європі започатковано діяльність інших осередків товариства в діаспорі, зокрема у США. Фактично від 1947 р., коли розпочав свою роботу науковий центр у Нью-Йорку, поступово сформувалася мережа відділень товариства, передусім у містах, де перебували українські науковці-емігранти, — Чикаго, Філадельфії, Клівленді, Піттсбурзі та ін.

[31] Чучка П. Маловідома монографія «Карпатська Україна», що вийшла друком навесні 1939 року у Львові // Карпатська Січ: Матер. наук.-практ. конф., присвяченої 56-й річниці Карпатської Січі. Ужгород : МПП «Гражда», 1996. С. 119.

Одним із найавторитетніших було відділення НТШ у Філадельфії, засноване у травні 1957 р. з ініціативи Літературознавчої комісії НТША за підтримки В. Дорошенка і Д. Богачевського. Філадельфійський осередок ставив перед собою важливі та почесні завдання — широко пропагувати українську науку в складних умовах іншої держави, відмінної культури, чужої мови.

Праця українських дослідників зосереджувалася переважно у двох напрямах: організація і проведення наукових конференцій з метою популяризації національної культури та історії; активна видавнича діяльність у таких галузях українознавства, як історія, етнографія, літературознавство. У різні роки відбулися масштабні наукові конференції та цікаві просвітницькі заходи, присвячені 120-літтю «Русалки Дністрової» (1958), 40-річчю Листопадового Чину (1958), 100-річчю від дня смерті Т. Г. Шевченка (1961), 100-річчю від заснування Товариства «Просвіта» (1968) та ін., які переконливо засвідчили важливість історичної пам'яті. Що ж стосується іншого — «видавничого» напряму діяльності відділення НТШ у Філадельфії — то з-поміж усіх видавничих проектів на особливу увагу заслуговує енциклопедія української літератури під назвою «Азбуковник», підготовлена д-ром Б. Романенчуком. Але широким науковим колам і досі мало відомо про цю працю та її автора[32] (зрештою, як і про інші довідкові видання української діаспори), нема її й у більшості українських бібліотек.

Богдан Романенчук (1908–1989) — учений-літературознавець, філолог-славіст, бібліограф і видавець — був непересічною особистістю, потужною постаттю у суспільному та культурному житті української діаспори повоєнного часу. Народився у с. Воскресинці Коломийського повіту — серці гуцульського краю. Про нього писали, що «був з того роду завзятих гуцулів, які відстоювали права своєї вужчої батьківщини із завзяттям і наснагою цілого свого життя»[33].

Навчався в Коломийській і Рогатинській гімназіях, потім вступив до Львівського університету на славістичний факультет, де опановував

[32] Комариця М. Романенчук Богдан // Українська журналістика в іменах: Матеріали до енциклопедичного словника. Львів, 1998. 5:272–274; Супронюк О. Богдан Романенчук — редактор українських часописів у США (друга половина ХХ ст.) // Наукові записки Нац. ун-ту «Острозька академія». Серія: історичні науки. 2013. Вип. 21. С. 221–227; Борчук С. М. Українська енциклопедична традиція ХХ ст.: проекти, виконавці, перспективи, дослідження. Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2014. 604 с.; Черниш Н. І. Нариси з історії української енциклопедичної справи. Львів : ЛА «Піраміда», 2018. С. 212–217 та ін.

[33] Супронюк О. Богдан Романенчук — редактор українських часописів у США (друга половина ХХ ст.) // Наукові записки Нац. ун-ту «Острозька академія». Серія: історичні науки. 2013. Вип. 21. С. 222.

українську та польську мови й літератури, а також етнографію. У студентські роки брав участь у громадсько-політичному житті, зокрема, був активним членом гуртка україністів, Товариства ім. Петра Могили. Тоді ж потоваришував із поетом Б.-І. Антоничем, який визначально вплинув на естетичні погляди юнака, становлення його світогляду.

1935 р. Б. Романенчук закінчив навчання на філософському факультеті Львівського університету й отримав ступінь магістра. Його одразу ж захопило культурне та наукове життя Галичини, що у міжвоєнний період було доволі активним і багатогранним. У 1935–1939 рр. Б. Романенчук викладав українську мову та літературу в гімназії, однак не це стало для нього головним. Спочатку він заснував власне видавництво популярних книжок «Всесвіт», а згодом — видавництво художньої літератури «Українська книгоспілка», а ще активно долучився до опрацювання матеріалів відділу «Бібліографія» відомого часопису «Українська книга» — органу бібліологічної комісії НТШ та Українського товариства бібліофілів у Львові.

Хоча основною темою видання була, безперечно, історія української книги, значне місце у ньому належало і бібліографії — переважно з огляду на її практичні аспекти. Якщо у числі 1 за 1937 р. вміщено лише короткий огляд «Нові видання», то вже з числа 2 часопис почав вести поточну бібліографію, автором-укладачем якої був Б. Романенчук: він обліковував за галузями знань усі українські друки, що побачили світ на західноукраїнських землях, а також у країнах з численною українською діаспорою, зокрема в Канаді та США. Матеріали Б. Романенчука добре систематизовані: описи книг наведено за тематичними розділами, а в межах кожного розділу — за алфавітом прізвищ авторів чи назв. Зауважмо, що якщо на початках описи окремих видань містили лише загальні відомості (ім'я автора, назву, місце, час випуску, формат, обсяг тощо), то згодом до них додалися дані, важливі для покупця (назва друкарні, ціна тощо).

Загалом підготовлена дослідником поточна («біжуча», як тоді казали) бібліографія української книги в Галичині, на Буковині, Волині, Закарпатті, частково — й на еміграції стала зразком для книгознавців, адже вирізнялась досконалою систематизацією та вичерпною повнотою.

Щоб уникнути переслідувань нової влади, Б. Романенчук (як і чимало інших свідомих західноукраїнських учених і громадських діячів) восени 1939 р. змушений був переїхати до Кракова. Тут працював редактором у створеному В. Кубійовичем Українському видавництві, викладав. Українське видавництво увійшло до історії національної культури як найбільший видавничий осередок часів Другої світової війни.

Дослідники зазначають, що його різножанрова продукція (книжки, зокрема художня та навчальна література, газети, журнали, аркушеві друки) увібрала величезний масив фактів, подій, епізодів тогочасного життя українців практично на всіх окупованих територіях центральної та східної Європи[34]. Серед авторів видань — Б. Лепкий, С. Гординський, М. Возняк, І. Крип'якевич, Д. Дорошенко, Є. Маланюк, Ю. Клен, Ю. Шевельов та ін. — гордість тогочасної української науки і національного письменства.

1944 р. Б. Романенчук опинився в Австрії, тривалий час перебував у таборі для переміщених осіб, що розташовувався у м. Ландек. Брав активну участь у налагодженні культурного та освітнього життя: виконував обов'язки культурно-освітнього референта в таборовій управі, організував середню школу, де викладав українську мову та літературу, був одним зі співзасновників україномовного журналу «Літаври» (Зальцбург, 1947–1948), на сторінках якого друкував і власні матеріали.

1949 р. Б. Романенчук виїхав до США, де оселився у Філадельфії. На початках заробляв на життя тяжкою фізичною працею, однак не полишав і видавничої справи: започаткував видавництво «Київ», видавав українські книжки, а також літературний журнал — двомісячник «Київ» (1950–1964)[35]. Це був часопис універсального гуманітарного змісту, який сам видавець називав «вільною трибуною українського слова у вільному світі»[36]. Основною метою журналу, назва якого тісно пов'язана з традиціями літературно-мистецького Києва, проголошено служити розвитку літератури й мистецтва на вигнанні, а програмою нового часопису (це заявлено у першому номері 1950 р.) — презентувати інформацію про українську літературу і мистецтво у світі, орієнтуючись на найвищі досягнення сучасної української культури та передові течії культури християнського Заходу. У 1950–1953 рр. журнал виходив як літературно-мистецький двомісячник Літературно-мистецького товариства у Філадельфії, пізніше одноосібним видавцем і редактором став Б. Романенчук.

Дослідники зазначають, що журнал був важливим засобом інформації рідною мовою, фактично «він не тільки пропагував художню творчість, а й виконував функцію просвітника і вчителя, пропагандиста української ідеї, популяризатора громадської думки, нових фі-

[34] Головата Л. «Українське видавництво» у Кракові і Львові: 1939–1945. Київ : Критика, 2010. 328 с.

[35] Мушинка М. Євген Онацький — призабутий український енциклопедист // Українська енциклопедистика: Матер. 3-ї міжнар. наук. конф. Київ : Ін-т енциклопедичних досліджень НАН України, 2014. С. 99–104.

[36] Железняк М. Історія енциклопедичної справи в Україні // Україна дипломатична. 2009. Вип. 10. С. 224.

лософсько-естетичних ідей, мистецьких напрямів. Усім арсеналом наявних засобів — літературно-критичною програмою, втіленою в колективних редакційних документах, живим художнім матеріалом журнал спільними зусиллями його редактора і авторів (Л. Винара, Б. Антоненка-Давидовича, Л. Полтави, С. Гординського, В. Дорошенка та ін.) сприяв збагаченню рідного письменства, розвивав на українському ґрунті новаторські пошуки молодого покоління митців»[37]. Одноосібно Б. Романенчук вів у журналі рубрики «З бібліографічних мандрувань», «З мандрівки по книгарських полицях», що продовжували його бібліографічні пошуки, розпочаті ще у довоєнний час у часописі «Українська книга». Аналіз міграційних видань (переважно українською мовою) супроводжувався глибокими роздумами, дотичними до актуальних проблем, порушених у творах, цікавими біографічними матеріалами про авторів, історичними екскурсами.

Щорічно Б. Романенчук видавав шість чисел журналу «Київ», відносно невеликого обсягу — 50–60 сторінок. На жаль, 1965 р. видання припинило випуск, адже редакції не вдалося залучити достатньо для належного функціонування число передплатників, що зумовило неабиякі фінансові труднощі. Однак за 15 років існування журнал «Київ» завдяки наполегливим та цілеспрямованим зусиллям його редактора Б. Романенчука зміг стати чи не єдиним україномовним літературно-мистецьким виданням не лише в США, а й у «цілому вільному світі» — за словами видавця, «вільною трибуною українського слова».

У 1955 р. Б. Романенчук продовжив вивчення славістики на балто-славістичному відділенні Пенсильванського університету, 1958 р. отримав там ступінь доктора філософії. Якийсь час працював у Піттсбурзькому університеті (1958–1965), пізніше викладав слов’янські мови та німецьку літературу в Ніагарському університеті. Був членом Наукового товариства ім. Шевченка, Українського бібліологічного товариства. Поглиблюючи свої зацікавлення у бібліографії та продовжуючи власні наукові дослідження у цій галузі, 1971 р. відновив у Філадельфії часопис «Українська книга», що існував до 1982 р. Б. Романенчук був не лише його редактором, а й одним із найактивніших авторів: йому належить низка ґрунтовних публікацій із різних проблем книгознавства, бібліографознавства, літератури та мистецтва (див. також[38]). Зауважимо, що «Українську книгу» видавали у видавництві «Київ», яке він очолював.

[37] Панченко В. «Місто братньої любові»: Літературна Україна у Філадельфії // День. 2016. № 237.

[38] Плехова І. Д. Роль часопису «Українська книга» у самоідентифікації української еміграції. Діаспора як чинник утвердження держави Україна у міжнародній спільноті // Українська діаспора у світовій цивілізації: Тези доп. Львів, 2008. С. 74–75.

За задумом Б. Романенчука, відродження «Української книги» варто розглядати як продовження традицій львівського видання, однак з урахуванням реалій життя на еміграції. Саме тому особливу увагу на сторінках часопису приділяли пропаганді створення баз даних поточної та ретроспективної бібліографічної інформації про українську книгу, відомостям про надходження обов'язкового примірника від усіх українських книговидавців у різних країнах поселення, питанням систематичного й повного постачання україномовної друкованої продукції до всіх книгосховищ, які взяли на себе нелегкий труд її реєстрації, фінансування і збереження.

Журнал «Українська книга» дає змогу простежити історію української книги на американському континенті та, головне, визначити місце й роль книговидавничої справи у розвитку української діаспори. У філадельфійському виданні число книгознавчих публікацій, порівняно з львівським часописом, зменшується, натомість з'являється більше суто літературних творів (зокрема, публікації оповідань Е. Андрієвської, В. Вовк).

Рубрики «Бібліографічна хроніка» з підрубриками «Нові бібліографії», «Бібліографи працюють», «Реєстрація рідкісної україніки», а також «Нові книжки», «Книжкові новини», якими опікувався Б. Романенчук, завжди посідали чільне місце на сторінках видання і привертали увагу громадськості завдяки ґрунтовним відомостям та фаховому опрацюванню матеріалів. Дослідники наголошують, що саме праця Б. Романенчука як редактора піднесла «Українську книгу» до рівня найавторитетніших спеціалізованих часописів свого часу, забезпечила їй авторитет серед споріднених європейських видань[39].

Проект енциклопедії української літератури, який отримав назву «Азбуковник», тісно пов'язаний передусім із редакторською працею ученого. Відомо, що матеріали видання готували до друку в редакції «Української книги», на сторінках якої значну їх частину опубліковано вперше.

Робота над «Азбуковником» розпочалася ще наприкінці 50-х років XX ст. Так, у журналі «Київ» (1959 р., № 2) уміщено заклик до письменників: «Подаємо до відома, що готуємо до друку т. зв. «Словник української літератури» (щось вроді малої літературної енциклопедії) і звертаємося от цим до всіх живучих працівників української літератури у вільному світі із закликом зв'язатися з нами для уточнення де-

[39] Плехова І. Д. Роль часопису «Українська книга» у самоідентифікації української еміграції. Діаспора як чинник утвердження держави Україна у міжнародній спільноті // Українська діаспора у світовій цивілізації: Тези доп. Львів, 2008. С. 74–75.

яких відомостей і даних. Просимо відразу подавати свою коротеньку біографію (70–100 слів), докладний список окремо виданих (коли і де) книжок та назви газет і журналів, в яких коли-небудь друкувалися»[40].

Два томи «Азбуковника» (т. 1, 1969, 472 с.; т. 2, 1973, 535 с.), які Б. Романенчуку все ж вдалося підготувати та видрукувати, засвідчують, що у складних обставинах, без належної джерельної бази, необхідної наукової та фінансової підтримки вчений зумів розробити концепцію оригінальної енциклопедії української літератури та налагодити науково-методичну роботу над її матеріалами.

Б. Романенчук усе життя в еміграції був активним членом української громади: очолював відділ Українського конгресового комітету Америки, входив до складу Головної управи Організації оборони чотирьох свобод України, брав участь у роботі НТШ, упродовж тривалого часу редагував українські часописи (окрім згаданого журналу «Київ», це «Національна трибуна», «Америка», «Вісник»)[41]. Помер 1989 р. у Філадельфії (США).

«Азбуковник. Енциклопедія української літератури» — найвизначніший науково-видавничий проект Б. Романенчука. Початково він планував створити й видати невеликий за обсягом словник українського письменства, до складу якого увійшли б біографічні та бібліографічні відомості про українських прозаїків, поетів і драматургів. Однак у процесі роботи, що тривала майже десять років, словник трансформувався у галузеву енциклопедію з усіма властивими їй ознаками (ґрунтовність фактичних відомостей, стислість викладу, багатство бібліографії). Мету створення майбутньої енциклопедії автор окреслив так: «Характер цього Азбуковника-енциклопедії — довідково-інформаційний, бо його ціль — служити допоміжним засобом до першої і загальної орієнтації в українській літературі перш за все та в літературних справах взагалі»[42].

Б. Романенчук цілком умотивовано назвав свою енциклопедію «Азбуковником», адже вона, як і рукописні довідково-енциклопедичні праці XIV–XVI ст., містить довідки різного змісту. Автор подає тут інформацію про істориків літератури, літературних критиків, теоретиків літературного процесу (що виходить за межі його початкової програми), наводить тлумачення літературознавчих термінів (зокрема,

---

[40] Супронюк О. Богдан Романенчук — редактор українських часописів у США (друга половина XX ст.) // Наукові записки Нац. ун-ту «Острозька академія». Серія: історичні науки. 2013. Вип. 21. С. 226.

[41] Там само.

[42] Романенчук Б. Азбуковник = Alphabetarion: Енциклопедія української літератури. Філадельфія, 1969–1974. Т. 1. С. 5.

з поетики, стилістики, естетики), а також знайомить читача з окремими літературними стилями і напрямами, до яких належать відомі твори української літератури.

Такий комплекс матеріалів, як наголошував сам Б. Романенчук, відповідав меті видання та цілісно забезпечував інформаційні потреби читачів. У передмові до першого тому автор зазначає, що «дуже спокусливим було бажання включити хоча б й коротенькі довідки про окремі літературні твори, але від цього бажання довелося відмовитись і обмежитись тільки до творів старої і середньої доби української літератури, залишаючи твори нової доби на пізніше. З нової доби до «Азбуковника» входять лише окремі літературні збірники й альманахи та журнали, які в розвитку нашої літератури відіграли певну роль»[43].

Початково передбачалось видати три томи (по 25 друк. арк. кожний), що виходили б частинами (по 4–6 друк. арк.) та з певною періодичністю (кожних 3–4 місяці). Реальних можливостей видрукувати одночасно всю енциклопедію не було — відсутність належного фінансування та й технічні перешкоди стали на заваді. Хоча у передмові до другого тому «Азбуковника» автор пише про наміри подвоїти попередньо заплановане число томів[44], світ побачили два з них — літери А–Г (остання стаття «Гущак Іван»).

Перший том енциклопедії видрукувано 1969 р., другий — лише через чотири роки. Такий значний проміжок часу між томами зумовлений передусім труднощами в роботі поліграфічних підприємств Філадельфії, які не завжди мали українські шрифти потрібних гарнітур, сучасне технічне оснащення та кваліфіковані кадри. Другий том видання був готовий до друку вже 1971 р., однак два роки довелося витратити на пошук друкарні та забезпечення фінансування.

Привертають увагу фактичні відомості «Азбуковника». Адже Б. Романенчук прагнув подати в енциклопедії статті про всіх без винятку українських письменників, незважаючи на їхню приналежність до того чи іншого історичного періоду, течії, жанру літератури, на ґрунтовність творчого доробку чи вагомість внеску в розвиток національного літературного процесу. Він неодноразово наголошував, що для нього пріоритетним є принцип «не селекції, а колекції». Однак відбір інформації відбувався все ж за мовною ознакою: енциклопедія вміщує переважно статті про письменників, які писали українською мовою (за поодинокими винятками), лише гасла про літературознавців

[43] Романенчук Б. Азбуковник = Alphabetarion: Енциклопедія української літератури. Філадельфія, 1969–1974. Т. 1. С. 5.

[44] Там само. Т. 2. С. 6.

подано незалежно від мови їхніх праць. Вочевидь, Б. Романенчук врахував ту важливу обставину, що внаслідок цензурних заборон чимало українських наукових матеріалів, особливо у другій половині XIX ст., створювались російською мовою.

Довідкові статті «Азбуковника» суттєво різняться за обсягом, що залежить від їх змісту. Зокрема, гасла про письменників досить розлогі: тут уміщено біографічні відомості, бібліографію виданих творів і досліджень творчості майстра слова, анотації до окремих праць, присвячених видатній особі. Натомість статті про літературознавців, критиків, теоретиків літератури компактні, стислі, наводять основні біографічні матеріали та виокремлюють лише найважливіші видання. Ще коротші статті — тлумачення літературознавчих термінів, що зрештою відповідає науково-методичним засадам енциклопедичної справи.

Надзвичайно ретельно Б. Романенчук опрацював бібліографічні матеріали «Азбуковника», передусім «Загальну літературу» — список корисних для читачів джерел, які дають змогу ґрунтовніше ознайомитися з окремими теоретичними питаннями. Зауважмо принагідно, що цей важливий елемент розміщений на початку енциклопедії, а не наприкінці, як здебільшого спостерігаємо у довідниках.

«Азбуковник» Б. Романенчука має важливе значення в контексті розвитку національної енциклопедичної справи, адже автор першим здійснив спробу зібрати, систематизувати й викласти цінні довідкові відомості про українських письменників, літературознавців, критиків, а також про літературні течії, стилі, напрями та школи. І хоча ця оригінальна праця не була завершена, вона стала першим кроком на шляху створення галузевого літературознавчого довідника, який на той час не мав аналогів ні в діаспорі, ні в Україні. Як відомо, підготовку «Української літературної енциклопедії» колектив Головної редакції УРЕ розпочав лише у 80-х роках XX ст. (на жаль, видання й досі не втілено у повному обсязі).

Із поверненням до українського культурного простору книжкових надбань, що упродовж тривалого часу були невідомі науковій громадськості, суспільство отримало змогу більше дізнатися про авторів і видавців — тих визначних особистостей, які доклали вагомих зусиль для утвердження національних культурних цінностей у діаспорі, серед інших народів. Безумовно, усебічне, глибоке, повноцінне осмислення наукового доробку Б. Романенчука ще попереду. Це стосується не лише його видавничої чи журналістської діяльності, а й інших галузей (передусім книгознавства і літературознавства), де він виявив свої здібності й досяг успіху.

1.4. Євген Онацький (1894-1979) — вчений-енциклопедист

Вдалим зразком авторської енциклопедії є «Українська мала енциклопедія», що побачила світ у Буенос-Айресі (Аргентина) в 1957–1967 рр. Навіть нині у найповніших бібліографічних оглядах обмаль відомостей про унікальну довідкову працю Євгена Онацького — українського дипломата, журналіста, громадського і політичного діяча, який тривалий час жив і працював на чужині[45]. «Українська мала енциклопедія», яка висвітлює питання духовної культури нашого народу, заслуговує на особливу увагу, а її автор,за словами Л. Винара, — класичний зразок людини енциклопедичного знання, творця нових культурних вартостей, символ честі нації — на пошану та повернення з небуття.

Євген Дометійович Онацький (1894–1979) народився у м. Глухів, нині Сумської області, в родині вчителя. Його батько походив зі старовинного козацького роду, суворо дотримувався традицій і дав синові справжнє українське виховання. Юнак закінчив гімназію у м. Кам'янець-Подільський, куди 1904 р. переїхала родина. 1912 р. вступив на історично-філософський факультет Київського університету св. Володимира, де зацікавився історією України та національною культурою, почав колекціонувати періодичні видання і книжки з українознавства. Його дипломна робота була присвячена історії славетного роду Полетик, яким, як відомо, приписують авторство праці «Исторія русовъ».

У студентські роки розпочав й активну політичну діяльність — вступив до «Української громади». 1917–1918 рр. став членом Головної студентської ради, а згодом увійшов до складу Української Центральної Ради як представник свідомої молоді. Однак політика не захопила юнака, який надавав перевагу науковій та публіцистичній праці. Низка дописів Є. Онацького в ті роки побачила світ на сторінках часописів «Наше минуле» та «Народна справа». Він зосередився також на ґрунтовному вивченні історії української культури, перебуваючи, вірогідно, під впливом М. Біляшівського та Д. Щербаківського, які працювали у Міському художньому музеї м. Києва, де в 1917–1919 рр. Є. Онацький

[45] Мушинка М. Євген Онацький — призабутий український енциклопедист // Українська енциклопедистика: Матеріали 3-ї міжнар. наук. конф. Київ : Ін-т енциклопедичних досліджень НАН України, 2014. С. 99–104; Черниш Н. І. Євген Онацький — енциклопедист // Українська періодика: історія і сучасність: доп. і повідом. 12- ї Всеукр. наук.-теор. конф. Львів, 2018. С. 418–424; Червак Б. О. Євген Онацький і «Українська мала енциклопедія» // Енциклопедичний контент і виклики сучасного світу: Зб. матер. наук. конф. (30 жовтня 2019 р., м. Київ) / За ред. д. і. н., проф. Киридон А. М. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2019. С. 86–88 та ін.

обіймав посаду бібліотекаря. У бібліотеці музею він захопився книгою Зигмунта Гловера «Енциклопедія польських старожитностей» і замріяв створити подібну до неї енциклопедію української давнини.

1919 р. Є. Онацький як працівник апарату Центральної Ради та журналіст (активно співпрацював із часописом «Україна») вирушив у складі української делегації на Світовий конгрес у Париж. Однак дістався лише Відня, звідки виїхав спочатку до Швейцарії, а пізніше — до Італії. Несподіване запрошення від Д. Антоновича на роботу до Українського пресового бюро дипломатичної місії УНР у Римі визначило подальшу долю Є. Онацького, який уже ніколи не повернеться в Україну.

«Італійський період» життя науковця (1919–1947) був досить насиченим і активним: він став членом (а з 1921 р. — головою) Української дипломатичної місії, був редактором її друкованого органу «La voce del Ucraina», керував пресовим бюро. Після поразки українських визвольних змагань Є. Онацький розпочинає тісну співпрацю зі створеною у Відні 1929 р. на основі об'єднання кількох патріотичних українських рухів Організацією українських націоналістів (ОУН), стає її представником в Італії та речником у Європі, знайомиться з Є. Коновальцем, погляди якого мають на нього визначальний вплив. Досконале знання європейських мов (передусім італійської і французької), неабиякий хист дипломата та яскравий талант журналіста і письменника стали запорукою успішної роботи Є. Онацького в низці тогочасних українських періодичних видань в Європі та Америці (це і львівське «Діло», і паризьке «Українське слово», і празька «Розбудова нації», американська «Свобода» та ін.).

Уже від середини 30-х років XX ст. він зосередився на науковій та викладацькій діяльності. Саме в цей період світ побачили його відомі праці, зокрема, «Україна в складі Європи» (Неаполь, 1940), «Основи суспільного ладу» (Прага, 1941), «Українська місія в Італії» (Прага, 1941), а ще — «Українсько-італійський словник» (Рим, 1941) та «Українська граматика: теоретичний і практичний курс» (Рим, 1937). Останні дві книги, а також виданий пізніше «Італійсько-український словник» (Рим, 1977) мають особливе значення, адже вони стали основою італійської україністики.

Викладав у Вищому східному інституті в Неаполі (1936–1940), де за його ініціативи було відкрито першу в Італії кафедру української мови і літератури, Римському університеті (1940–1943). Маловідомим є той факт, що професор Онацький активно допомагав молодим українцям вступати до вищих закладів освіти Італії — підшукував житло,

матеріально підтримував, клопотався про стипендії. Серед тих, хто отримав таку допомогу, був брат С. Бандери Олександр. 1933 р. виїхав до Італії, де навчався у Римській вищій школі економічно-політичних наук і згодом отримав докторський ступінь.

Трагічними для Є. Онацького були роки Другої світової війни. У вересні 1943 р. за антифашистські погляди його заарештовано й ув'язнено в Берліні, пізніше переведено до в'язниці в Оранієнбурзі, де утримували провідників ОУН — С. Бандеру, Я. Стецька, А. Мельника та відомих культурних діячів, зокрема О. Ольжича, якого з Є. Онацьким пов'язувала ще довоєнна видавнича робота над перекладами італійською творів українських письменників.

Повернувся до Риму лише у червні 1945 р., «голодний, обдертий, з вояцьким мішком за плечима». На щастя, вчений застав свою унікальну українознавчу бібліотеку та цінний архів неушкодженими і мав змогу продовжити наукову роботу. Він розпочав укладати «Енциклопедію українських символів, вірувань та звичаїв» (обсяг — 870 с. машинопису). Завершений варіант праці Є. Онацький надіслав у м. Вінніпег (Канада), до Осередку української культури, та проф. Гайдаку М. Г. в Міннеаполіс (США), сподіваючись на підтримку та видання. Однак втілити цей намір у скруті повоєнного часу не вдалося.

Після Другої світової війни Є. Онацький продовжував роботу в українських організаціях Італії та інших країн Західної Європи, однак, остерігаючись провокацій та репресій з боку Радянської влади, 1947 р. виїхав до Аргентини. Це був вимушений крок, адже існувала реальна небезпека, що італійський уряд видасть його радянським спецслужбам, які переслідували членів та прихильників ОУН, тривалий час намагалися заарештувати й Є. Онацького.

«Аргентинський період» життя та діяльності Є. Онацького був ще насиченішим. Одразу по прибутті він очолив Спілку українських науковців, митців і літераторів Аргентини, 1947 р. заснував і тривалий час керував Українською центральною репрезентацією в Аргентині, редагував націоналістичний тижневик «Наш клич» (1947–1963), альманах «Відродження» (1949–1961), журнал «Дзвін» (1953–1957), а також наполегливо працював над головним виданням усього свого життя — «Українською малою енциклопедією». У повоєнний час, окрім інтенсивної наукової, журналістської, громадської роботи, Є. Онацький створює низку публіцистичних праць, спогадів, щоденників — «Завзяття чи спокуса самовиправдання» (1956), «Очима душі — голосом серця» (1956), «Записки українського журналіста і дипломата за 1918–1921 рр.» (1964, 1967), «Портрети в профіль» (1965), «У вічному місті» (1968) та ін.

У колах української еміграції Є. Онацький завжди був авторитетною особистістю: провідний діяч ОУН, багаторічний член НТШ, дійсний член Української Вільної Академії наук, Українського історичного товариства. Помер 1979 р. в Буенос-Айресі (Аргентина).

Серед усього, що зробив для української культури Є. Онацький, найціннішою є «Українська мала енциклопедія» (УМЕ), яку вважають вершиною його наукового доробку, втіленням мрії усього життя[46]. Матеріали для неї учений збирав і опрацьовував майже тридцять років. Уперше низка статей майбутньої енциклопедії (на літеру «А», переважно політичного характеру) побачила світ 1932 р. на сторінках канадського часопису «Новий шлях». Зініціював публікацію Є. Коновалець, із яким Є. Онацького тоді пов'язували тісна співпраця та особиста дружба. Планувалося з часом видрукувати ці матеріали окремим, хай і невеликим за обсягом, виданням та залучити до політичного вишколу свідомої української молоді. Однак здійснити заплановане не вдалося через несприятливі суспільно-історичні обставини. Лише на початку 1954 р. Є. Онацький, який тоді очолював редакцію журналу «Дзвін» (орган Братства Святої Покрови Української Автокефальної Православної Церкви в Буенос-Айресі), розпочав на сторінках цього видання передрук своїх статей з «Нового шляху», доповнюючи їх матеріалами церковно-релігійного характеру. Публікації мали спільну назву «Українська мала енциклопедія». Згодом ці статті стали виходити у світ окремими книжками невеликого обсягу (120–150 с.), уже без вказівки на журнал «Дзвін».

Голова Братства св. Покрови о. Борис Арійчук усіляко сприяв такому почину й щиро підтримував автора. Видання розповсюджувалось за індивідуальною передплатою, а також у мережі українських книгарень у Аргентині, що забезпечувало певну економічну стабільність акції та позитивно позначалось на строках випуску довідника. Позаяк у Буенос-Айресі не було належно обладнаної української друкарні, перша книжка з'явилася друком лише у жовтні 1957 р.[47].

---

[46] Зубець Н. О. «Українська мала енциклопедія» — видатна пам'ятка української лексикографії // Культура народов Причерноморья. Сімферополь, 2002. С. 124–127; Білокінь С. «Українська мала енциклопедія» Євгена Онацького і справа її перевидання // Літературна Україна. 2015. №10(5589). 15 берез.; Черниш Н. І. Дві українські енциклопедії (до історії «Української малої енциклопедії» Є. Онацького та «Азбуковника. Енциклопедії української літератури» Б. Романенчука) // Вісник Книжкової палати. 2019. № 1 С. 42–48 та ін.

[47] Демченко Т. Здобуття Батьківщини: життя та творчість Євгена Онацького. URL:http://shron1.chtyvo.org.ua/Ivanytska_S/Retsenziia_Tamara_Demchenko_Zdobuttia_Batkivschyny_zhyttia_ta_tvorchist_Yevhena_Onatskoho__Chernihiv.pdf

УМЕ складається з 16 книг, 2148 сторінок, її наклад — 1000 примірників. Вона присвячена виключно проблемам української духовної культури (етика, релігія, суспільна психологія, філософія, вірування, забобони, символіка, народна творчість, меншою мірою — історія і література). Зразком для автора слугували відомі тогочасні українознавчі енциклопедії — УЗЕ та ЕУ, передусім систематична частина останньої, тому він дотримувався тих же принципів упорядкування матеріалів, що й її укладачі.

Водночас у передмові Є. Онацький наголошував на деяких суттєвих відмінностях, які відрізняли його енциклопедію від попередників. Зокрема, він зазначав: «Вважаю потрібним насамперед визначити, чим вона відріжняється від попередніх двох українських енциклопедій — Української Загальної Енциклопедії (Книги Знання) та «Енциклопедії Українознавства» (гаслова частина) НТШ, що ще досі не закінчена друком. Обидві названі енциклопедії — твір колективний, наслідок праці великого гурту українських науковців, фахівців у ріжних галузях науки. Моя ж енциклопедія — твір цілком індивідуальний, наслідок праці однієї тільки особи, обмеженої в своїх знаннях і наукових обріях»[48]. І далі: «Не знайти в моїй енциклопедії гасел із усіх тих наук, що знаходяться поза колом зацікавлень автора, — відпадає вся технологія й інженерія, відпадають у значній частині природничі науки, майже вся економіка і майже вся географія», натомість «дуже широко — далеко ширше, ніж у двох попередніх названих енциклопедіях — потрактовано теми так званих суспільних наук, поскільки вони зачіпають проблеми української духовної культури, етики, релігії, суспільної психології і філософії, вірувань, забобонів, символіки, народної творчості, історії, літератури»[49].

Є. Онацький назвав свою енциклопедію «малою», адже усвідомлював, що вона не охоплює відомостей з усіх галузей знань. Також брав до уваги ту обставину, що у виданні витлумачені не всі значення того чи іншого поняття, а лише ті, які видавалися авторові «найістотнішими для розуміння української духовності чи для підкреслення якогось важливішого для українців етичного, психологічного чи філософського моменту»[50]. Водночас заголовком енциклопедії автор мав на меті наголосити на індивідуальному характері своєї праці, бо видання, які слугували для Є. Онацького зразком, побачили світ завдяки потужним

[48] Комариця М. Романенчук Богдан // Українська журналістика в іменах: Матеріали до енциклопедичного словника. Львів, 1998. Кн. 1. С. 8.

[49] Онацький Є. Д. Українська мала енциклопедія. Буенос-Айрес : Адміністратура УАПЦ в Аргентині, 1957–1967. Кн. 1. С. 7.

[50] Там само.

колективним зусиллям українських науковців, фахівців різних галузей знань. УМЕ натомість — це твір одного автора, який відображає його світогляд та особисті погляди на явища, події, людей з позицій християнської етики та української духовності.

Для забезпечення належного наукового рівня УМЕ Є. Онацький опрацював великий масив різноманітних видань — теологічних, історичних, етнографічних, літературно-художніх та ін. Це, зокрема, тексти Святого Письма, козацькі літописи, твори І. Франка, П. Чубинського, наукові праці В. Антоновича, Ф. Вовка, М. Сумцова, «Історія України-Руси» й «Історія української літератури» М. Грушевського, «Наукові збірники» ВУАН (за 1921–1924 рр.), «Записки НТШ», дослідження В. Гнатюка, З. Кузелі, В. Січинського та ін. Чимало й посилань на відомих зарубіжних авторів — гучні імена Вунда, Дюркгейма, Юнга, Ортегі-і-Гассета були не знайомі вченим тогочасної Радянської України та не згадувались у їхніх наукових розробках. Залучені дослідження супроводжують бібліографічні описи, до більшості статей розроблені також детальні переліки літератури, наведено і загальний список джерел.

За змістом (з певною часткою умовності) всі гасла, вміщені в УМЕ, можна поділити на:

- етнологічні статті (в найширшому розумінні);
- матеріали до історії християнської церкви (біблійні герої та сюжети, релігійні свята);
- біографічні довідки про знакові постаті української історії та інформацію про іноземців, які у той чи інший спосіб прислужилися Україні[51].

Однак цей поділ доволі умовний, адже він не вповні враховує особливості енциклопедії Є. Онацького, а саме її моралізаторський і дидактичний аспект, не властивий жодному іншому українському довіднику. Є. Онацький намагався не лише зібрати, структурувати й викласти в доступній формі основні фактичні відомості, дотичні до життя українського народу, а й створити працю, яка стане джерелом самовдосконалення для читачів. На його переконання, це не лише довідкове видання, а книжка для читання, яка збуджує думки і спонукає читача самостійно заглиблюватися в тему. Саме тому в УМЕ, окрім історичних, політичних, культурних подій, проаналізовано позитивні риси характеру українців (ввічливість, вдячність, великодушність, вір-

---

[51] Демченко Т. Здобуття Батьківщини: життя та творчість Євгена Онацького. URL:http://shron1.chtyvo.org.ua/Ivanytska_S/Retsenziia_Tamara_Demchenko_Zdobuttia_Batkivschyny_zhyttia_ta_tvorchist_Yevhena_Onatskoho__Chernihiv.pdf

ність, гостинність), а також і негативні якості (владолюбство, грошолюбство). У таких матеріалах Є. Онацький неодноразово апелює до думок і суджень авторитетних особистостей, спирається на твердження церковних ієрархів.

Значну увагу приділено визначенню особливостей національної свідомості — це підтверджують гасла «Духовність народу», «Дух часу», «Громадська думка» та ін. Левова частка довідок стосується української символіки. Тут Є. Онацький звертається до письменницького розуміння символів, неодноразово залучає твори І. Франка, Лесі Українки, О. Олеся та ін. У гаслах, що описують народні звичаї, традиції, ігри, використовує українські прислів'я, приказки, примовляння та замовляння з різних регіонів України. Це не лише демонструє особливості української національної культури, а й підкреслює її багатство та унікальність.

Водночас Є. Онацький не обмежувався поняттями, які стосуються виключно української духовної культури. В енциклопедії є поодинокі матеріали з медицини («Евтаназія», «Бальзамування»), юриспруденції («Видок», «Вина»), мистецтва («Дримба», «Денцівка»), географії («Батурин», «Вінниця», «Озівське море»). Як правило, ці статті містять статистичні дані, цифрові показники, наводять суттєву інформацію про важливі історичні факти, а також зазначають низку додаткових джерел, якими може скористатися читач, якщо має на меті докладно ознайомитися з предметом довідки.

В УМЕ порівняно небагато біографічних матеріалів, присвячених діяльності громадських і політичних діячів. Автор пояснював це тим, що такі відомості широко представлені в ЕУ, зокрема, в другій (абетковій) частині. Він звертався лише до тих історичних постатей, які «набрали вже символічного значення і що їх життя мало в собі етичні моменти, варті визначення — вік додатній чи від'ємний»[52]. Це І. Виговський, І. Мазепа, російські громадські та політичні діячі М. Бакунін, М. Горький та ін. Особливий інтерес Є. Онацького викликали іноземці, що цікавилися Україною. Тому в енциклопедії натрапляємо на статті про політиків Г. Обертона, Ж. Балюза, критиків М. Бенца, Г. Брандеса, письменника Дж. Байрона, композитора Л. ван Бетховена та ін.

Створена Є. Онацьким «Українська мала енциклопедія» — колосальна наукова праця, на яку він поклав усе життя, — це, безперечно, справжній науковий подвиг видатного вченого-енциклопедиста, «квін-

[52] Онацький Є. Д. Українська мала енциклопедія. Буенос-Айрес : Адміністратура УАПЦ в Аргентині, 1957–1967. Кн. 1. С. 4.

тесенція українського світосприйняття і думання»[53]. Є. Онацький — автор понад трьох десятків різножанрових книг (мемуарів, зокрема унікального видання під назвою «Портрети в профіль», щоденників, навчальних посібників, словників, багатотомної енциклопедії).

Додамо до цього переліку й видавничі проекти, які з тих чи інших причин не вдалося реалізувати, — ненаписану книжку про ОУН та її провідників, передусім близького до Є. Онацького Є. Коновальця, спогади про О. Ольжича, неопубліковані гострі міркування про національну гідність українців та комплекс меншовартості (відомі слова «розжалоблювати чужинців слід не плачами та скаргами» належать саме йому), нотатки про Рим та римське життя очима українця (і українською мовою).

Як відомо, під час редакторської підготовки видань Є. Онацький одноосібно виконував роботу, яку зазвичай здійснює колектив. Його глибокі роздуми про силу і вагу друкованого слова, високопрофесійні редакторські навички, оригінальні концепції створення якісних друків — вагомий внесок у теорію видавничої справи. Досвід Є. Онацького, як і багатьох інших донедавна мало відомих широкому загалу діячів українського книго- та пресовидання діаспори, заслуговує на ґрунтовне дослідження і достойне поціновування, а також належне осмислення в контексті національного культурного процесу.

«Українська мала енциклопедія» Є. Онацького, як і «Азбуковник. Енциклопедія української літератури» Б. Романенчука, підготовлені й видані в результаті багаторічної копіткої праці їх авторів, залишаються помітною складовою національної культури. Ці видання мають особливе значення в контексті розвитку української енциклопедистики, адже засвідчують можливість створення багатотомної довідкової праці не лише чисельним авторським колективом (як це зазвичай спостерігаємо у практиці енциклопедичного книговидання), а й одним ученим, здатним розробити і вдало втілити оригінальну концепцію енциклопедії, яка є «твором цілком індивідуальним, наслідком праці однієї тільки особи»[54].

Науковий і видавничий доробок Є. Онацького не лише спонукає до роздумів про шляхи розвитку українського книговидання в діаспорі, а й дає вагомі підстави стверджувати, що національну пресову та видавничу справу на еміграції організовували й розвивали справжні патріоти.

---

[53] Білокінь С. «Українська мала енциклопедія» Євгена Онацького і справа її перевидання // Літературна Україна. 2015. №10 (5589).

[54] Романенчук Б. Азбуковник = Alphabetarion: Енциклопедія української літератури. Філадельфія, 1969–1974. Т. 1. С. 7.

РОЗДІЛ 2.
КОНТЕНТ СУЧАСНИХ ЕНЦИКЛОПЕДІЙ

2.1. Контент сучасного історичного знання: конкуренція науки та міфотворчості, або Бастіон здорового глузду

До назви теми цієї публікації в останній момент було додано підзаголовок — «Бастіон здорового глузду». Цю метафору запозичено з привітання новообраного Президента Національної академії наук України А. Г. Загородного до міжнародного дня науки 10 листопада 2020 р.: «Наука повсякчас розсуває межі відомого, дивиться далі, за обрії, і бачить більше, відкриває закони, які керують Всесвітом. Не менш важлива її функція — залишитися надійним бастіоном здорового глузду і наукового світогляду в часи, коли все піддається сумніву й відбувається наступ войовничого невігластва»[1]. Прикметно, що серед дуже багатьох нагальних проблем української науки (мізерне фінансування, застаріла інфраструктура, відтік кадрів, падіння престижу праці вченого та ін.) Президент НАН України наголосив саме на цій — боротьба з невіглаством, псевдонаукою, міфологією та фальсифікацією наукових знань. Очевидно, що проблема навіть перезріла та вимагає системної діяльності вчених, державних органів, громадських організацій з метою протидії «войовничому невігластву». Надзвичайно важливу роль у цій справі має, безумовно, відігравати енциклопедія. Саме жанрові особливості останньої передбачають популярність викладу, що розраховано на широке коло читачів, та поєднання з науковою чіткістю та логікою викладу матеріалу, що не допускає недбалого, наближеного, однобічного висвітлення явищ і фактів. Дискусійність, різні точки зору, авторські концепції, як правило, мають залишатися у творчих лабораторіях вчених як науковий інструментарій, а на сторінки енциклопедичних видань мусять потрапляти вивірені, апробовані й безспірні тексти. Є дуже багато різножанрових видань, але енциклопедія залишається мірилом класики. Історики, політологи мають у 2020 р. написати тексти так, щоб люди нормально, без сміху й іронії читали їх і в 2040-ому й 2050-ому роках. Публікації в енциклопедіях не можуть бути політично кон'юнктурними, такими, що швидко втрачають актуальність, це і є мірило класики. Енциклопедію інколи справедливо прирівнюють

[1] Привітання Президента НАН України академіка Анатолія Загородного з нагоди Всесвітнього дня науки в ім'я миру та розвитку. URL: http://www.nas.gov.ua/UA/Messages/Pages/View.aspx?MessageID=7138

до Біблії, бо тексти, які тут звучать, повинні сприйматися на віру, читачі мають бути впевнені у непогрішимості й безпомилковості цих текстів. Енциклопедія якраз і має виконувати цю роль останнього бастіону здорового глузду.

З усіх галузей науки, очевидно, проблема відбору знань для енциклопедичних видань є найгострішою саме для історичної науки. Контент (зміст) історичних знань щоденно й щохвилинно проходять прискіпливу суспільну перевірку на вірогідність, істинність, правдивість, об'єктивність… Кожна людина, кожне нове покоління людей мають право ставити минулому свої питання і отримувати на них адекватні своєму часу відповіді. Контент (від англ. Content — зміст) — це інформаційний зміст історичних знань. Хто формує ці знання? В ідеальному варіанті — тільки історична наука. Але в суспільствах з аномаліями політичної системи (тоталітаризм, обмеження свободи слова, нехтування академічною свободою, цензура, перебільшення ролі історичної політики та ін.) на таку роль можуть претендувати державні органи, різні політичні утворення, громадські об'єднання, окремі громадяни. Досить часто спостерігається прагнення до так званої «офіційної історії», коли держава намагається адміністративно, силою закону розв'язувати історичні наукові дискусії. Чи можлива «офіційна історія» в сьогоднішній Україні? Ні, адже це означало б, або повернення в далеке минуле на кшталт цитатників із Короткого курсу історії ВКП(б), або творення нового канонічного катехизису з української історії на зразок «єдиного підручника», обов'язкового (однакового) мінімуму знань («змістових ліній») з історії. В умовах ідеологічного плюралізму, відсутності державної ідеології історики, які творять науковий контент, можуть опиратися тільки на своє сумління та моральні вимоги неформального професійного стандарту.

Історія підтверджує, що найважче дається творення спеціалізованих історичних енциклопедій. Непроста доля, наприклад, спіткала «Радянську енциклопедію історії України», яка видавалася в 1969–1972 рр. Останній, 4-й том РЕІУ (підписаний до друку після відставки П. Ю. Шелеста з поста Першого секретаря ЦК КП України, а саме 7 серпня 1972 р.), видрукуваний накладом у 40 тис. примірників, прямо з Київської фабрики потрапив у склади бібколекторів, а не в книжкові магазини. Тільки окремим категоріям громадян (зокрема студентам історичних факультетів) можливо було придбати цей том, як і три попередні, за символічну ціну — 5 копійок при його номінальній вартості 3 крб. 50 коп. Подібною «уцінкою» комуністична влада зайвий раз підкреслювала своє ставлення до енциклопедичних досліджень у

галузі історії України[2]. Більш успішною була доля за своєю сутністю теж енциклопедичного видання — 26-томної «Історії міст і сіл Української РСР» (керівник проекту академік П. Т. Тронько), удостоєна Державної премії СРСР (небачене в радянські часи явище, коли «національне» видання отримало відзнаку Москви). Не дивлячись на ідеологічні ритуальні штампи (в комуністичні часи по-іншому не могло бути), які присутні в текстах «Історії міст і сіл», вона не втратила своєї наукової актуальності й сьогодні, активно використовується вченими, краєзнавцями й освітянами. Сучасна «Енциклопедія історії України» (2003-2020 рр.) в 10 томах (12 книгах) вінчала собою стан української історичної науки початку XXI ст. Незважаючи на її наукову досконалість, що була відзначена Державною премією в галузі науки і техніки України, вона, як і будь-яке інше енциклопедичне видання, має постійно оновлюватися, доповнюватися, трансформуватися в електронний формат, набувати відкритого характеру. Але при цьому історики критично ставляться до публікацій, наприклад, у «Вікіпедії», де допускається редагування (колективне) на так званих волонтерських засадах. В Україні немає такого досвіду організації та підтримки електронних видань як в Німеччині, де фальсифіковані статті можуть протриматися в інформаційному просторі не більше 5 хвилин. Абсурдним є також видання наукової продукції з історичної науки довідкового характеру, що здійснюється в « авторській редакції». Едитологія (наука про методологію оприлюднення публікацій) має свої чіткі правила й норми, нехтування якими (через бідність і неможливість оплатити працю редакторів та коректорів) призводить до дискредитації наукових видань (особливо підручників чи енциклопедій) і створює сприятливі умови для псевдонаукових спекуляцій та спотворень істинності знань.

Іншою проблемою, не менш важливою, є перенасичення інформаційного простору України науковими та позанауковими історичними знаннями. Постає необхідність вироблення вміння генералізувати інформаційний матеріал, відбирати найбільш суттєвий і показовий, відкидати ті публікації, які не приводять до якісних зрушень в науці, а є, по суті, так званим історіографічним фоном. Важливо також враховувати, кому, якій цільовій аудиторії адресується те чи інше наукове видання. Потреби читацької чи учнівської аудиторії повинні задовольнятися науково доброякісними виданнями. Не варто занижувати рівень науковості залежно від кон'юнктурних настанов, наприклад, так

[2] Удод О. А. Історична наука в Україні періоду «застою»: проблема взаємин істориків і влади // Дисциплінарні виміри української історіографії: Кол. монографія. Київ : Ін-т історії України, 2015. С. 246.

званої «НУШ» (нової української школи), основним постулатом якої став компетентнісний підхід. Його абсолютизація неминуче приведе до збіднення наукового змісту освіти. Учень, який має лише компетенції із навчальних предметів, це — Поверхаххапайко (був такий літературний персонаж в радянській дитячій літературі). При перебільшеній ролі компетентнісного підходу не виростуть у закладах освіти ні філософи, ні фізики-теоретики. Буде втрачена фундаментальна наука як основа всіх інших наук та інтегрованого, цілісного уявлення про світ. В школу треба повернути викладання *основ науки* (в предметній або інтегрованій формі).

Контент історичних знань може бути найрізноманітніший: від наукових, публіцистичних, популярних до міфологізованих, сфальсифікованих, підручникових та ін. Всі вони отримали в Україні право на існування (як організовано, формально, так і стихійно, неформально). Але при всій плюралістичності знань, які можуть функціонувати в соціумі, незмінними є вимоги до контенту енциклопедичних видань, вони можуть бути лише глибоко наукові, ґрунтові, доказові. Для контенту історичних знань висувається ще одна специфічна умова — публікація може бути лише про завершену подію. Історики, на відміну від політологів, публіцистів, журналістів можуть досліджувати тільки факти, події, явища, які вже відійшли в минуле. Продовжувана подія — це не об'єкт для історичного аналізу. В цьому сенсі професія історика, його науковий апарат більше схожі на дослідження, наприклад ботаніків: повний, достовірний опис будь-якої рослини може бути зроблений тільки на основі спостережень над повним циклом її життя від паростка до плоду. Професійна історія відрізняється від інших форм знань про минуле тим, що вона ґрунтується на фактах, і цей базис відокремлює історію від міфу, легенди, вигадки чи політичної спекуляції. Історику необхідно знаходити факти в джерелах, за допомогою критичного аналізу (внутрішня і зовнішня критика джерела) відокремлювати від фактів все недостовірне, неважливе, несуттєве, подібно до того як археолог очищує від ґрунту керамічні артефакти. Без фактів історія втрачає основу, базис; факти надають історії статус об'єктивної, доказової, наукової дисципліни. Своєю чергою, без діяльності історика факт втрачає свій сенс. Факт — завжди якесь узагальнення, зроблене історіком на основі вибірки важливого, або такого що, стосується справи, тобто вмонтованого у відповідний контекст[3]. Отже, не якась надумана «теорія відстоювання (нехай відлежиться)» подій та фактів

[3] Репина Л. П., Зверева В. В., Парамонова М. Ю. История исторического знания. Москва : Дрофа, 2004. С. 31.

не дає можливості робити вірогідні історико-наукові публікації про, наприклад, Революцію Гідності 2014 року у 2020 р. чи раніше, саме через незавершеність на даний момент суспільно-політичної кризи в Україні, що розпочалася Майданом кінця 2013 — початку 2014 рр.

Наукові історичні знання постійно зазнають тиску, конкуренції з боку міфологічних, псевдонаукових знань. Українське суспільство і держава в цьому суперництві науки й лженауки займають пасивну позицію. Про це з гіркотою зазначав відомий історик — публічний інтелектуал Василь Расевич: «Історія як академічна наука незалежній Україні непотрібна. А як ненаука — розходиться, немовби гарячі пиріжки в морозний день. Навколоісторична вакханалія здається якимось поганим сном, що надто затягнувся. Якоюсь нескінченною пиятикою, після якої ніяк не настане похмілля»[4]. Історія як наука не цікава для медіа. Бо історія консервативна, інерційна. Тут не буває сенсацій, мало скандалів… Саме традиційні мас-медіа та новітнє явище — соціальні мережі є живильним простором для історичної міфотворчості і лженауки. Подолати розрив між академічною історичною наукою і масовою суспільною свідомістю через продуману систему популяризації історичних знань не вдається. Кількаразові спроби розробити і прийняти державну соціальну цільову програму популяризації історичної науки в 2010–2020 рр. зазнали невдачі. Бо долю такої гуманітарної проблеми в Україні визначає Мінекономіки як центральний орган виконавчої влади, відповідальний законодавчо за такі програми.

Натомість ми спостерігаємо відвертий наступ «войовничого невігластва». Кілька прикладів:

16 липня 2020 р. у м. Дніпрі в Дніпропетровському історичному музеї імені Д. Яворницького мала відбутися наукова конференція «Ідентичність в історії: міждисциплінарний вимір». Але вона була фактично зірвана під час першої панельної дискусії «Козацький міф як фактор регіональної ідентичності». Втрутилися місцеві «шарікови», які вирядилися в «козаки». Активісти виступали проти терміну «козацький міф», проти можливості існування кількох ідентичностей та інших власне наукових проблем. Організатори наукового форуму змушені були зупинити проведення заходу та викликати поліцію. Скандал навколо конференції і діяльності музею підігріли журналісти публікацією у місцевій газеті «В історичному музеї вважають козаччину міфом та закликають примиритися з наслідками колонізації». Слово науковців університету, працівників музею потонуло у войовничому невігластві псевдопатріотів.

---

[4] Расевич В. Прокляття історією, або вдавання вселенської скорботи. URL: https://zaxid.net/proklyattya_istoriyeyu_abo_vdavannya_vselenskoyi_skorboti_n1465713

Дивну позицію демонструє українська влада в питаннях, коли треба чітко розмежувати науку та псевдопатріотичну риторику деяких авантюристів. Запорізькі історики (національного університету, заповідника «Запорізька Січ» на острові Хортиця) роками викривали «діяльність» на історичній ниві «народного академіка, адмірала» А. І. Авдєєнка, який спотворював історію запорозького козацтва, фальшував документи, підробляв фото, видавав книги зі сфабрикаваними грифами Національної академії наук України. До Інституту історії України зверталися громадські організації, які намагалися вивести на чисту воду цього псевдоісторика. Інститут підтримав запорізьких колег, вказав на абсолютну абсурдність і далеку від наукової історії активну публікаторську діяльність «адмірала» Авдєєнка. А результат? Указом Президента України П. О. Порошенка 27 червня 2018 р. «академік-адмірал» був удостоєний звання «Заслужений працівник культури України»[5].

Всім професійним історикам добре відома активність у сфері псевдоісторії мостобудівника-залізничника В. Б. Білінського («Країна Моксель» та ін.). Але в 2011р. Держкомтелерадіо України як орган центральної виконавчої влади, що опікується премією імені Івана Франка, нагородив Білінського цією відзнакою з формулюванням «за найкращу наукову роботу в інформаційній сфері» (?!) А фінансоване державою товариство «Знання» збирає для містифікованих лекцій Білінського чисельні аудиторії. Протести вчених-істориків залишилися почутими тільки в науковому середовищі. Влада ніяк не прореагувала на голос розуму.

Ще одним претендентом на лауреатські лаври став кандидат психологічних наук, доктор політології В. М. Бебик, який теж почав активно писати на історичні теми, нехтуючи наукою і здоровим глуздом щодо витоків та історії українців. Кілька разів його кандидатура висувалася на здобуття Державної премії ім. Т. Шевченка. Авторитетні заяви Спілки археологів України, Інституту археології України НАН України (доктори наук Л. Л. Залізняк і В. В. Отрощенко), академіка П. П. Толочка ніяк не можуть зупинити псевдоісторичне невігластво В. М. Бебика[6].

До «войовничого невігластва», на жаль, долучаються й деякі діячі культури України, які, не знаючи наукової історії, досить часто попа-

[5] Андрющенко Е. Сім таємниць «академіка-адмірала», або Як запорізький «Мюнхаузен» отримав відзнаку президента України. URL: https://novynarnia.com/2018/08/01/sim-tayemnits-akademika-admirala-abo-yak-zaporizkiy-myunhgauzen-otrimav-vidznaku-prezidenta-ukrayini/

[6] Відкритий лист Всеукраїнської громадської організації «Спілки археологів України». URL: http://vgosau.kiev.ua

даються на прагненні до сенсацій та спекуляцій на патріотичну тему. 30 серпня 2020 р. на ресурсі «Радіо свободи» вийшла стаття І. Костенко, М. Остапенко, Л. Мудрак «Тисячолітній меч і українська мова. Що кажуть про це в Музеї історії України?» Авторки цієї публікації зробили для себе «сенсацію»: у збірці Національного музею історії України зберігається унікальний меч, який на своєму лезі має напис «Коваль Людота» — своєрідний автограф майстра «тисячолітньої давнини». Далі вони акцентують увагу на тому, що напис зроблено українською мовою («коваль» це ж не «кузнец»!), що грамоту знали не лише князі та священнослужителі, але й звичайні ремісники (зброярі). А потім активісти роблять й політичні висновки: музей приховує артефакти української історії, перебуває в полоні «русского мира», популяризує за гроші українських платників податків ідеї, які працюють на посилення агресора… Насправді патріоти від журналістики не знали давно відомих професійним історикам речей: меч виготовлений у скандинавському звіриному стилі «Рінгерікі» британським майстром у кінці XI ст. «Сенсаційний» напис про «Коваля Людоту» «побачив» у стертих фрагментах орнаменту російський історик А. М. Кірпічніков, виконуючи політичне замовлення проти норманської теорії. Отже, «коваль Людота» — це міф, такий самий як і його українське походження. А рівень фактичної обізнаності українських журналісток переконують в тому, що їхньою референтною літературою є не праці відомих істориків, а низькопробна пропаганда та радикальний націоналізм[7]. Ця історія з мечем «коваля Людоти» вкотре підтверджує незаперечну істину: патріотизм не можна формувати на фальшивих знаннях як би вони привабливо не виглядали!

Фальшиві історичні знання, на превеликий жаль, потрапляють і в енциклопедичні видання. 2003 року в першому томі «Енциклопедії історії України» була опублікована стаття члена-кореспондента НАН України М. Ф. Котляра «Велесова книга» (назва взята в лапки)[8]. Вона витримана в дусі класичних вимог до енциклопедичних статей. В самому означенні «Велесової книги» чітко вказано, що це фальсифікат 20 століття, вигаданий твір, що «оповідає» історію Русі з IX століття до н. е. до часів Аскольда і Діра (IX століття н. е.). Автор посилається також на роботи російського історика О. В. Творогова — найвідомішого дослідника цього фальсифікату, який давно й переконливо спростував усі версії справжності «Велесової книги». Здавалося б, повернення

[7] Андрощук Ф. Про хунвейбінів від національної історії. URL: http://prostir.museum/ua/post/43026

[8] Котляр М.Ф. «Велесова книга» // Енциклопедія історії України: у 10 т. Київ : Наук. думка, 2003. Т. 1. С. 455.

до дискусії щодо справжності «Велесової книги» вже не може бути. Але буквально через 2 роки в «Енциклопедії сучасної України» в 2005 році у четвертому томі з'являється стаття В. А. Савченка про «Велесову книгу» (без лапок) як зібрання текстів, у яких йдеться про слов'янську історію та міфологію[9]. Автор посилається на літературу, яка не може вважатися власне науковою (Б. Яценко «Велесова книга» — пам'ятка IX ст., Ю. Шилов «Велесова книга» та актуальність прадавніх учень та ін.). Натомість роботи М. Ф. Котляра і О. В. Творогова проігноровані. Немає й згадки про статтю в 1-му томі Енциклопедії історії України. І це при тому, що обидві енциклопедії видаються одним і тим самим органом — Національною академією наук України (Інститутом історії України та Інститутом енциклопедичних досліджень). Як цей парадокс може розцінити читач? Як відкат назад, повернення міфологізованої історії чи перемогу невігластва? Зрозуміло, що такі речі в енциклопедичних виданнях просто недопустимі.

Отже, конкуренція науки та міфотворчості продовжується. Це добре простежується на прикладі формування змісту (контенту) історичних знань. Причин цього багато — як об'єктивних, так і суб'єктивних. Вони демонструють загальний кризовий стан гуманітаристики в Україні та ставлення суспільства до науки та своєї історії. Щоб подолати цей стан, у суспільство треба повернути авторитет вченого, Національної академії наук України, академічних знань. Вчені, в свою чергу, не повинні мовчати і не пропускати жодного прояву псевдонаукового невігластва. Науковці повинні активно йти в публічний простір, ставати публічними інтелектуалами, задіяти всі складові публічної історії. Має бути розумний протекціонізм держави у цій сфері: ринок подібні речі не врегулює. Фундаментальні енциклопедичні проекти повинні розцінюватися як загальнодержавна справа, гуманітарний атрибут державності.

2.2. Проблема репрезентації процесу та структури людської минувшини в історичному сегменті енциклопедистики (Кілька рефлексій щодо архітектоніки енциклопедичних і словникових проектів)

Історія розгортається / відбувається / реалізується, врешті-решт зазнає соціогуманітарного опредметнення й набуває тієї чи іншої палітри культурних значень і антропологічних смислів у часі та просто-

[9] Савченко В.А. Велесова книга // Енциклопедія сучасної України. Київ : Ін-т енциклопедичнх досліджень НАН України, 2005. Т. 4. С. 191.

рі. Це твердження у царині історичної методології побутує від доби класичного історизму й до сьогодення, хоч й у вигляді множинних, строкатих і варіативних конфігурацій. Однак згадана теза неодмінно корелюється зі засадничою інструментальною проблемою, відомою практично кожному історику — пошуку балансу між представленням розмаїтих образів історичного процесу та відтворенням уявної структури минувшини.

Недаремно майже кожна оригінальна студія вирізняється самобутніми способами масштабування, формалізації, опису, маркування, пояснення та репрезентації людської минувшини. Метафорично кажучи, кожен автор конструює стільки темпоральних вимірів і просторових площин, скільки вимагає провідна проблематика, дослідницькі інструменти й стратегії, стиль викладу, архітектоніка відповідної роботи та продуковані смисли — проміжні і заключні. Тут варто вказати на відмінність архітектоніки, порівняно з базовою / установчою структурою тієї чи іншої праці, в якій елементи й зв'язки між ними здебільшого формують жанрові властивості та видові ознаки, притаманні саме цій студії. Натомість архітектоніка (вживаємо цей вислів у широкому кантівському розумінні як мистецтво побудови системи!) спрямована на внутрішню логіку, розгортання, динаміку викладу, субординацію, співвідношення відмінних шарів тексту та представленої в ньому інформації.

З окресленої перспективи енциклопедичний формат переносить давню інструментальну проблему процес / структура чи діахронія / синхронія в інші композиційні, жанрові, видові і стильові координати, котрі накладають істотні обмеження. Передусім зауважимо, що енциклопедичний / словниковий / довідковий спосіб організації фактографічного / емпіричного матеріалу природно є компендіумом, себто описовим, концентрованим, скороченим і відносно лаконічним представленням вибраних зрізів / шарів із відповідної дисциплінарної / полідисциплінарної / міждисциплінарної сфери знання.

Навіть більше, енциклопедистика посідає унікальне місце у культурному просторі. Недаремно на зламі 1920–1930-х рр., коли точилася дискусія щодо концептуальних засад і гаданих обрисів галицького проекту «Української загальної енциклопедії» (УЗЕ), котру пізніше навіть нарекли «коломийською енциклопедією», циркулював відомий афоризм: «Нація, яка не має свого Брокгавза, не може стояти в ряді культурних націй»[10].

[10] Сірополко Ст. Ще до питання: якої нам треба енциклопедії? // Діло (Львів). 1930. 12 січня. № 12. С. 4.

Власне, усвідомлення відмінностей енциклопедичних видань, порівняно з іншими науковими й літературними жанрами і видами продукції, побутує від давніх проектів на ниві енциклопедистики. Наприклад, український історик Микола Маркевич — майбутній автор п'ятитомної «Истории Малороссии» (М., 1842–1843) у передмові (підписаній 11 березня 1834 р.) до фрагментарного накиду статей з обсягу масштабного проекту «Большого исторического, мифологического, статистического, географического и литературного словаря Российского государства» категорично наголошував, що «це не історія, не роман, не поема, де кожен має свій погляд, свій смак, свою думку; — це словник; ціна словника є математична аксіома: чим повніший словник, тим він кращий»[11].

Зрештою, автор навіть після публікації першого тому «Энциклопедического лексикона» (1835–1841, 17 томів), котрий видавався Адольфом Плюшаром, гадав, що він подужає скласти йому гідну й успішну конкуренцію в царині історії[12]. Можемо лише припускати (у світлі розмаїтих коливань його зацікавлень і практик), чи вдалося б реалізувати М. Маркевичу цей амбітний проект, хоча б у дуже урізаному вигляді. Сучасники, котрим автор показував робочі матеріали, згадували у щоденникових записах, що це «справді гігантська праця». Та автор-фундатор словника не зміг здобути урядову субсидію. Натомість імператорська АН радила продати підготовлені («зайві») статті вищезгаданому А. Плюшару[13]. Отож проект М. Маркевича лишився нереалізованим.

Однак в історії української енциклопедистики є приклади майже одноосібної успішної реалізації подібних масштабних проектів. Згадаємо, приміром, відомий проект «Української малої енциклопедії» (УМЕ) опрацьований переважно зусиллями Євгена Онацького та виданий у м. Буенос-Айресі (1957–1967, 8 томів, 16 книг, 2148 стр.).

Та, попри цей доволі вражаючий приклад, жанрові й видові характеристики енциклопедистики переважно «грають» супроти одноосібного авторства у великих проектах, зокрема у розрізі вищеозначеної проблеми. До того ж, проекту Є. Онацького властивий виразний суб'єктивний культурознавчий рефрен, який надає привабливості ав-

---

[11] Отрывок из Большого исторического, мифологического, статистического, географического и литературного словаря Российского государства / сост. Н. Маркевичем. Москва: Тип. Августа Семена при Имп. Медико-Хирургической Академии, 1836. II. 43 с.

[12]Там же. С. 43.

[13] А. Л. [Лазаревский А. М.] Материалы для биографии Г. П. Галагана: I. Отрывки из юношеского дневника Г. П. Галагана // Киевская старина. 1898. Кн. 9. С. 199–200.

торській архітектоніці. Скажімо, гасла УМЕ вирізняються витонченою літературною стилізацією, популяризаторськими заувагами та моралістичними оцінками, а також великими запозиченнями з різних студій, періодичної преси, словників і довідників. Така композиція нав'язує нерівномірність і вибірковість згортання й розгортання інформаційних шарів УМЕ, себто помітно звужує евристичний потенціал для читача-споживача.

Зазвичай енциклопедичний жанр передбачає означення базових дескриптивних елементів, досить жорстку кодифікацію системи представлення знання, уніфікацію викладу, бібліографічного і мовного оформлення тощо. Навіть більше, йдеться про своєрідну типізацію гасел відповідно до певного профілю енциклопедичного / словникового проекту — універсального, соціогуманітарного, фахово-дисциплінарного, універсально-фахового, вузькоспеціального, персонального, регіонального / краєзнавчого, інституціонального тощо.

Приміром, вищезгадана УЗЕ (1930–1935, бл. 34 тис. гасел), котра задекларувала сполучення академічного і культурно-просвітницького призначення, ще на стадії укладання концепції відмовилася від узагальнюючого й генералізуючого шарів інформації. Співредактор газети «Діло» й активний учасник цього енциклопедичного проекту Михайло Рудницький ще наприкінці 1929 р. наголошував, що «розміри енциклопедії вже передрішають пропорції її матеріялу», себто відмову від загальних статей і оглядів. Натомість обстоювалася думка, що УЗЕ має подати інформацію для «інтелігентів всіх професій» про «основні *факти* і *поняття* (курсив М. Рудницького. — *О. Я.*) з інших ділянок знання»[14]. Проект УЗЕ практично повністю обмежувався гаслами у форматі швидких довідок.

Однак, коли йдеться про історичний сегмент енциклопедистики, дотримуватися такої будови набагато складніше, особливо тоді, коли проект сягає певного щабля у своєму плині, метафорично кажучи набуває «зрілості». Наприклад, типові й найпоширеніші гасла зі сегмента історичної енциклопедистики, котрі потрапляють до базових / попередніх словників-реєстрів переважно охоплюють такі області, як-от: персоналії, відомі події, міста, поселення, організації, інституції, політичні партії, визначні пам'ятки літератури, культури, мистецтва й архітектури тощо[15]. Зазвичай ці масиви гасел

---

[14] Рудницький М. Якої нам треба Енциклопедії? І. Її матеріял // Діло (Львів). 1929. 10 грудня. № 273. С. 3.

[15] Енциклопедія історії України. Типові статті / для авторського колективу; відп. ред. В. А. Смолій; упоряд. С. В. Кульчицький, О. П. Реєнт, Р. Г. Симоненко. Київ : НАН України. Ін-т історії України, 1999. 86 с.

пропонують своєрідні первинні шари мозаїчних, фрагментарних, точкових «розсипів» відомостей з минувшини, поданих для задоволення потреб у вигляді швидких довідок. Здебільшого такі масиви інформації у спрощеному вигляді можна уподібнити до найпоширеніших читацьких запитів на кшталт відомої і розкрученої медійної тріади: що? де? коли?

Таким чином, постає вповні очевидна проблема синхронічних і діахронічних зв'язків між різними мозаїчними / фрагментарними конфігураціями словникових гасел. Такі спостереження волею-неволею спонукають укладачів й організаторів-координаторів енциклопедичних проектів уводити нові типи гасел — узагальнюючих, спеціальних, оглядових та інших, які мають генералізувати, систематизувати й представити відповідну конфігурацію поданого матеріалу чи шукати інші композиційні рішення. Так класична проблема рівноваги у репрезентації процесу / структури людської минувшини з царини історичної методології та жанрових, стильових, видових вимірів і практик історієписання перетікає до енциклопедичного жанру. Як бути?!

Вочевидь, універсальних або ідеальних «рецептів» розв'язання даної проблематики не існує, хоча традиційно за способом розташування гасел енциклопедії поділяють на алфавітні, систематичні чи комбіновані / змішані[16]. З огляду на це, доречно зупинитися на відмінних стратегіях репрезентації, апробованих і упроваджених у різних енциклопедичних / словникових проектах.

З-поміж універсальних енциклопедій «Encyclopedia Britannica» (ЕВ) є одним із найуспішніших реалізованих проектів у західному академічному та культурному світі. Перше видання цієї енциклопедії, видруковане протягом 1771–1773 рр., складалося з трьох томів (2391 стр.). Світове визнання ЕВ здобула упродовж XIX ст. Зокрема, 9-е видання ЕВ 1875–1889 рр. (25 томів) набуло слави однієї з найкращих універсальних енциклопедій світу.

Та класичним уважається 11-е видання ЕВ 1910–1911 рр. (28 томів — абеткові гасла й останній том — індекс), яке у передмові, підписаній головним редактором Г'ю Чісголмом, декларувало демонстративний сцієнтизм, точніше «всебічне втілення точної вченості»[17]. Втім, українські дописувачі неодноразово зауважували надто «живий характер»

[16] Українські електронні та паперові енциклопедичні видання: основні здобутки й перспективи: Наук. зб. Київ : НАН України. Ін-т енциклопедичних досліджень, 2015. С. 10.

[17] Chisholm H. Editorial Introduction // Encyclopedia Britannica. A Dictionary of Arts, Sciences, Literature and General Information: 29 vols. / 11th edition. New York: Encyclopedia Britannica, Inc., 1911. Vol. 1. P. XI.

викладу та більшу увагу на сторінках ЕВ до подій, наближених до сучасності, аніж стосовно віддалених історичних епох[18].

Загалом ЕВ протягом своєї тривалої історії вирізнялася підкресленим збереженням традицій, передусім щодо архітектонічної будови. Проте від середини ХХ ст. цей проект переважно сприймали як «чисто американський продукт»[19], який має очевидну прагматичну спрямованість. Але 1974 р. 15-е видання ЕВ (30 томів, 33141 стр.) було розділено на три частини відповідно до базового структурування читацьких запитів: 1 том «Propaedia» — вступ до структури сучасних знань, побудований як індекс; 10 томів «Micropaedia» — коротка енциклопедія у вигляді швидких довідок із посиланнями на статті великої енциклопедії; 19 томів «Macropaedia» — велика енциклопедія. Таку композицію навіть назвали «три енциклопедії в одній»[20].

Причини такого поділу на окремі енциклопедичні площини були багатоманітними, проте поміж них поважне місце посідала означена вище проблема співвідношення між діахронічним і синхронічним представленням історичного, а значною мірою соціогуманітарного знання. Звісно, йдеться про узагальнення та систематизацію основних масивів гасел у форматі швидких довідок, які намагалися оперти на окремий і спеціальний шар енциклопедичної інформації, котрій відводилося генералізуюче та систематизуюче призначення в архітектоніці цього проекту.

В українській енциклопедистиці подібне архітектонічне рішення для специфікації енциклопедичних шарів інформації апробували в «Енциклопедії українознавства» (ЕУ) — «Загальна частина» (ЕУ-1, 1949–1952) та «Словникова частина» (ЕУ-2, 1955–1989). Щоправда, вирішальну роль в обраній стратегії підготовки ЕУ відіграли складні еміграційні реалії буття українських учених-вигнанців. З огляду на такі обставини й передумови було більш реалістично спершу опрацювати великі узагальнюючі й систематичні нариси, аніж величезну, розмаїту та мозаїчну вибірку абеткових гасел.

Не випадково їхня підготовка й опрацювання розтягнулися у проекті ЕУ-2 на кілька десятків років. Вузьке чи слабке місце цього енциклопедичного проекту (до речі, як і більшості інших проектів — колишніх і сучасних) виявилося у необхідності органічно сполучити, диференціювати, скоординувати та забезпечити функціонування пов-

[18] Україна в чужих Енцикльопедіях // Діло (Львів). 1931. 30 січня. № 21. С. 3.

[19] 190-ліття «Бритійської енциклопедії» // Свобода (Джерзі Сити; Нью-Йорк). 1958. 3 липня. № 126. С. 2.

[20] Яцкевич Л. Енциклопедія Британніка // Свобода (Джерзі Сити; Нью-Йорк). 1981. 21 лютого. № 34. С. 2.

ного циклу енциклопедичних практик — авторських, редакторських, експертних, коректорських, технічних, видавничих, а також ілюстрування, картографування протягом тривалого часу[21]. Тим паче, що енциклопедичний проект апріорі потребує постійного залучення, концентрації та вливання різноманітних ресурсів — людських, інтелектуальних, фінансових, технічних, адміністративно-управлінських тощо.

Хронічний брак ресурсів і обмежені можливості української еміграції повною мірою далися взнаки й у процесі реалізації проекту ЕУ. Це спричинило очевидний розрив між означеними площинами одного енциклопедичного проекту. За більш-менш нормальних умов наукової праці «Словникова частина», головно орієнтована на формат швидких довідок, мала передувати чи синхронізуватися з «Загальною частиною». Натомість призначення останньої полягало в тому, щоби посісти місце систематичного й узагальнюючого шару, котрий би сполучив, систематизував і навіть «вписував» до загальної палітри науки й культури гасла, вміщені за абетковою послідовністю в ЕУ-2.

Так чи інакше, але такий поділ де-факто зберігся і в англомовних проектах, які стали спадкоємцями ЕУ — «Ukraine: A Concise Encyclopaedia» (1963, 1971) й «Encyclopedia of Ukraine» (1984–1993, 5 vols.). Та підготовка останньої — п’ятитомної універсальної енциклопедії, хоч із соціогуманітарним рефреном, розкрила як очевидні лакуни у наявних шарах інформації, так і гострі потреби їхнього розширення, заповнення, осучаснення[22].

Врешті, значення проекту ЕУ та його спадкоємців було колосальним, попри недоліки та прогалини, котрі були неминучі за еміграційних / діаспорних умов буття, «вічної» нестачі ресурсів, складної ротації післявоєнних наукових поколінь, культурних викликів і провідних трендів західного академічного світу тощо. Адже ЕУ та її наступники у координатах біполярного світу відігравали роль ферменту, котрий вільно-невільно актуалізував енциклопедичні проекти й практики на обширах радянської України.

Проте проблема рівноваги між синхронічною та діахронічною репрезентацією побутувала й побутує не тільки в універсальних, а й універсально-фахових, себто історичних енциклопедіях. За радянських часів проблему такого співвідношення вирішували доволі просто, позаяк апріорі нав’язувався канонічний перелік домінуючих тем, сюже-

---

[21] Кубійович В., Маркусь В. Дві українські енциклопедії. [New York:] Пролог, 1961. С. 16–18.

[22] Сенькусь Р. Англомовна енциклопедія України та її спадкоємець, www.encyclopediaofukraine.com // Енциклопедичний вісник України: Зб. наук. праць. Київ : НАН України. Ін-т енциклопедичних досліджень, 2009. Ч. 1. С. 24.

тів, персоналій, подій, явищ, процесів тощо. Саме вони мали висвітлювалися у статтях зі збільшеним обсягом і продукувати відповідні ідеологічні конотації. Відтак ієрархія та співвідношення гасел в архітектоніці того чи іншого проекту здебільшого вибудовувалися формально в дусі окресленого ідеологічного канону та відповідних практик індоктринації, котрі транслювалися на поле енциклопедистики.

Таким чином, енциклопедичні гасла, зокрема навіть ключові чи базові для історичної науки поняття (котрі б мали виступати як узагальнюючі та синтетичні для всієї фахово-дисциплінарної і навіть полідисциплінарної сфери) або вилучалися зовсім, або кардинально урізалися й нівелювалися. Наприклад, історик Ярослав Ісаєвич досить точно описував звичайні практики редагування «Радянської енциклопедії історії України» (РЕІУ). У вітальній листівці до Олени Компан він зазначав: «Багато прикростей приніс мені 3 том РЕІУ. Кілька моїх статей дуже скоротили, а статтю «Медієвістика» не лише скоротили, але й перекрутили. Я колись привезу Вам первісний варіант — може навіть попробую його десь опублікувати. І нинішню ред. вигляді скорочено майже весь мій текст і бібліографію. Натомість додала багато свого, аж прикро читати…»[23].

Звісно, про вирізнення певних узагальнюючих або систематичних гасел у проекті РЕІУ навіть не йшлося, хоч у четвертому томі було вміщено додаткові статі за абеткою[24], зокрема досить велика для архітектоніки цього проекту стаття «Розвинуте соціалістичне суспільство»[25]. Отож РЕІУ мала очевидні конструктивні хиби й ідеологічні спотворення.

Давалася взнаки й інерція наслідування канону радянської історичної енциклопедистики, котрий ототожнювали з «Советской исторической энциклопедией» (СИЭ, 1961–1976, 16 томів, бл. 30 тис. гасел). Останній накладався на маргінальне становище республіканської науки, котра хоч-не-хоч поставала як сіра копія «союзного оригіналу».

Втім, радянська енциклопедистика дотримувалася стереотипних рішень щодо композиції своїх видань, зокрема стосовно заповнення очевидних інформаційних пропусків. Навіть анонсований широкому читацькому загалу довідковий том СИЭ так і не був опублікований. До цього тому планувалося включити іменний та предметний покажчики

[23] Листи Ісаєвича Я.Д. до Компан О.С. [автограф; кін. 1960-х — поч. 1970-х рр.] // Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України. Ф. 279. Оп. 4. Спр. 234. Арк. 11.

[24] Радянська енциклопедія історії України : у 4 т. Київ : Головна редакція Української Радянської Енциклопедії, 1972. Т. 4. С. 560–573.

[25] Там само. С. 573.

(понад 100 тис. імен, термінів та понять), мапи, схеми, довідки про радянські центральні державні установи, адміністративно-територіальний поділ Росії (від 1708) та СРСР, списки давньоруських міст, відомості про систему мір і грошей, описи бл. 800 міських гербів тощо[26].

Зрештою, не варто зовсім негативно й однозначно оцінювати інформаційний потенціал проекту РЕІУ. Доречно взяти до уваги реальні можливості, практики, обмеження та заборони, котрі циркулювали у радянському культурному просторі, зокрема на обширах української радянської історіографії. У такому світлі РЕІУ була певним досягненням на ниві історичного сегмента республіканської енциклопедистики. На межі 1960–1970-х рр. практично вперше у проекті універсально-фахового / загальноісторичного спрямування було виокремлено та впроваджено базові гасла про українську минувшину, хоч і прив'язані до штучного конструкта «історії Української РСР».

Досить цікаво зіставити окреслені практики енциклопедистики на теренах радянської України з певними польськими проектами, принаймні в річищі порушеної проблематики. Йдеться про словник із історії Польщі від найдавніших часів до тодішньої сучасності, котрий видавався у Варшаві 1959–1973 рр. (шість видань). Перше — четверте видання (1959, 1961, 1964 та 1967) видруковані під назвою «Mały słownik historii Polski» (MSHP), а п'яте (1969) та шосте (1973) — «Słownik historii Polski» (SHP).

Зауважимо, що вже перше видання з цього проекту передбачало поєднання гасел для швидких довідок (бл. 1600) і великих оглядових статей (9). Останні розмішувалися наприкінці словника. У другому та третьому виданнях MSHP кількість гасел для швидких довідок було доведено до 2250, а оглядових статей — до 16[27]. Окрім того, було істотно збільшено масиви гасел, присвячених польській культурі і містам. Четверте видання MSHP було передруком третього. Проте в п'ятому виданні SHP було також розширено як кількість словникових гасел, так і оглядових статей, які стали ґрунтовнішими й охоплювали широку палітру польської історії.

Найповнішим є останнє (шосте) видання SHP, котре композиційно розділено на дві частини — коротких гасел (2350) і великих статей (18)[28]. Зауважимо, що пропорційно 2/3 обсягу цього видання скла-

---

[26] К сведению подписчиков «Советской исторической энциклопедии» // Советская историческая энциклопедия / гл. ред. Е. М. Жуков. Москва : Советская энциклопедия, 1976. Т. 16. С. [II].

[27] Słownik historii Polski / Wydanie VI. Warszawa : Wiedza Powszechna, 1973. XV, 941 s. S. VII.

[28] Ibid. S. VIII.

дають гасла для швидких довідок[29], а 1/3 — великі оглядові статті[30]. Останні подають узагальнюючі й систематичні палітри низки шарів польської минувшини, як-от: 1) територія й адміністративно-політичний поділ; 2) залюднення; 3) землі; 4) місто; 5) промисловість; 6) торгівля; 7) транспорт і комунікації; 8) одиниці міри та ваги; 9) гроші; 10) політичний устрій і право; 11) військова справа; 12) католицька церква й інші віросповідання; 13) матеріальні умови буття; 14) освіта та шкільництво; 15) наука; 16) пластичне мистецтво; 17) література; 18) музика.

Природно, що SHP і його попередник MSHP містили шари інформації, вибудовані на виразних ідеологічних і політичних засадах. Навіть більше, низка означень у гаслах, які стосувалися історії України, продукували очевидні тенденційні смисли. Наприклад, О. Компан у рецензії на перше видання MSHP відзначила низку таких випадків: «Галіція — землі Речі Посполитої, завойовані Австрією», Східна Україна — «степова частина кресів давньої Речі Посполитої»[31].

Однак архітектоніка усіх видань цього словника вигравала саме за рахунок специфікації та сполучення різних шарів — гасел для швидких довідок і оглядових статей для просунутого / поглибленого читання, щоби скласти більш-менш цілісні, принаймні сумативні уявлення. У широкому сенсі цей проект був зорієнтований на базове структурування читацьких / споживацьких запитів і потреб.

Та побутують й інші стратегії щодо балансу представлення діахронічних / синхронічних зрізів людської минувшини. Передусім доречно вказати на проектовану композиційну будову оригінального та багатообіцяючого проекту «Української універсальної енциклопедії» (УУЕ), ініційованого академіком І. Дзюбою 2006–2007 рр.[32], який планувалося реалізувати під назвою «Українська національна енциклопедія» (чи «Українська загальна енциклопедія»)[33] протягом 2007–2015 рр.

Проект УУЕ позиціонувався як найвище узагальнення та систематизація суми знань про світ і про Україну, насамперед як наукове

---

[29] Słownik historii Polski / Wydanie VI. Warszawa: Wiedza Powszechna, 1973. XV. S. 1–596.

[30] Ibid. S. 597–941.

[31] Компан О. С. Довідник з історії Польщі. Рец. на кн.: Mały słownik historii Polski. Warszawa, 1959 // Український історичний журнал. 1961. № 4. С. 149.

[32] Дзюба І. Про концептуальні засади підготовки «Української універсальної енциклопедії» (доповідь на засіданні Президії Національної академії наук України 18 жовтня 2006 р.). URL: http://www.encyclopedia.kiev.ua/vydaniya/files/dopovid.pdf.

[33] Матеріали робочої групи з підготовки проекту концепції створення Української універсальної енциклопедії. Київ, 2006. URL: http://www.encyclopedia.kiev.ua/vydaniya/files/materialy%20grupy.pdf. С. 26, 29, 30.

осмислення картини світу, історії людської цивілізації та внеску в неї українського народу / нації. Водночас цей проект розглядався як спроба національної саморепрезентації України у світовому інформаційному та культурному просторах.

Передбачалося, що 30 томів із проекту УУЕ (приблизно 900 стр. у кожному томі) складуть загалом бл. 5700 авт. арк., себто 228 млн. др. зн.[34] Запланована архітектоніка проекту УУЕ анонсувалася у вигляді чотирьохступеневого ієрархічного поділу: 1-й рівень — ключові статті, що дають визначення та загальну характеристику предмета (включаючи історію його вивчення); 2-й рівень — опорні статті, які можуть відсилати до статей нижчого — 3-го ієрархічного рівня; 4-й рівень — енциклопедичні гасла про персоналії, добір яких мав визначатися за критерієм вагомості внеску у відповідній сфері діяльності[35].

Зазначимо, що побудова архітектоніки у форматі чотирьох рівнів енциклопедичних статей у проекті УУЕ потенційно видається цікавим рішенням, хоч демаркація між опорними статтями другого рівня та гаслами третього рівня є неочевидною, принаймні невиразною. До того ж на стадії реалізації дуже суттєвий вплив справляє фахово-галузева сегментація палітри знання та простору культури, передусім в історичному сегменті енциклопедистики. З історії та практики великих універсальних й інших енциклопедій відомо, що такі ієрархічні розмежування зазвичай опинялися у компетенції редакторів-координаторів окремих фахово-галузевих, дисциплінарних або тематичних напрямів. Однак розгорталися колізії довкола задекларованих концептуальних положень і реальних енциклопедичних практик, які справляли чималий вплив на реалізацію конкретного проекту.

Зрештою, ідея типізувати весь масив гасел за чотирма ієрархічними рівнями у проекті УУЕ, хоч і не була незаперечною новацією, проте майже одразу налаштовувала на пошук архітектонічного балансу. Зауважимо, що саме усвідомлення складності та неоднозначності потенційних наслідків композиційних рішень є своєрідним свідченням «зрілості» енциклопедичного проекту.

Загалом проект УУЕ спирався на задум, котрий метафорично можемо означити як концепцію «авторського ядра». На 100–120 науковців високої кваліфікації покладалося завдання підготувати основні масиви

---

[34] Матеріали робочої групи з підготовки проекту концепції створення Української універсальної енциклопедії. Київ, 2006. URL: http://www.encyclopedia.kiev.ua/vydaniya/files/materialy%20grupy.pdf. С. 13.

[35] Там само.

енциклопедичних статей 1-го та 2-го рівнів із розрахунку середнього навантаження 40–50 друкованих аркушів на одну особу[36].

Досвід сучасної української енциклопедистики свідчить, що така концепція виглядає доволі ризикованою, проте водночас і найреалістичнішою, коли взяти до уваги пострадянські ресурси, урізані та нерегулярні можливості доступу до них, динамічні зміни передумов, обставин й атмосфери наукової праці та видавничих практик.

До позитивів проекту УУЕ варто віднести й добре осмислений алгоритм послідовності розгортання всього циклу енциклопедичних практик. Загальний процес підготовки УУЕ проектувався у 12 етапів: 1) створення Головної редколегії та її робочого органу; 2) обговорення проекту концепції та його затвердження; 3) створення спеціалізованих редакцій; 4) укладання словника, його обговорення та визначення співвідношення обсягів окремих статей; 5) створення концепції художнього та ілюстративного оформлення; 6) підготовка та випуск блоку методичних матеріалів та інструкцій; 7) організація авторського колективу і редакцій за напрямами; 8) визначення графіка підготовки й виходу видання; 9) написання статей; 10) редагування статей і консультування; 11) редакційний контроль; 12) друк паперової версії та запуск електронної версії в мережі Інтернет[37].

На превеликий жаль, цей багатообіцяючий проект не здобув своєчасної підтримки з різних причин. Почасти намічена програма УУЕ, головним чином щодо представлення України XX — початку XXI ст., була реалізована у багатотомному проекті «Енциклопедія сучасної України» (ЕСУ).

Сучасним наступником нереалізованого проекту УУЕ став проект «Великої української енциклопедії» (ВУЕ), котрий постійно потерпає від катастрофічного недофінансування[38]. Цей проект вже відзначився низкою важливих здобутків як у розробці концептуальних засад, фундаментального робочого словника-реєстру гасел, методичних алгоритмів для універсальної енциклопедії національного масштабу, так і підготовкою кількох томів самої енциклопедії.

Власну специфіку побудови архітектоніки мають персональні енциклопедії / словники, пов’язані зі знаковими діячами певної доби —

[36] Матеріали робочої групи з підготовки проекту концепції створення Української універсальної енциклопедії. Київ, 2006. URL: http://www.encyclopedia.kiev.ua/vydaniya/files/materialy%20grupy.pdf. С. 16.

[37] Там само. С. 16–17.

[38] Киридон А. М. Велика українська енциклопедія як національний проект: поступ ініціації // Наукові засади та теоретико-методологічні принципи створення сучасних енциклопедій: колективна монографія / за ред. А. М. Киридон. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2015. С. 10–12.

мислителями, інтелектуалами, письменниками, митцями та ін. Певна річ, переважні шари статей персональних енциклопедій є гаслами у форматі швидких довідок, які фіксують перебіг інтелектуальної біографії, життєвої та родинної історії, творчих, культурних, громадських та інших практик.

Наприклад, у персональній енциклопедії, присвяченій М. Костомарову, більшість гасел типізовані за такими напрямами й сферами, як-от його історичні студії і белетристичні твори, вищі навчальні заклади, установи та дослідницькі товариства, населені, пункти, місцевості й регіони, що з ними пов'язані життя і творчість ученого, а також науковці та їхній внесок до костомаровознавства[39]. Водночас у цій персональній енциклопедії є й інші шари гасел, пов'язані як із генералізацією й узагальненням фактографічних відомостей, так і з осмисленням феномена М. Костомарова як історика-інтелектуала та громадського діяча. Йдеться про статті, присвячені біографії, поглядам ученого, окремим сферам творчої спадщини, провідним напрямам діяльності, понятійному апарату, огляду студій з обсягу костомаровознавства тощо.

Звісно, що в архітектоніці цієї енциклопедії оглядовий або синтетичний формат охоплює відносно невеликий текстовий сегмент — кілька десятків статей із понад 1 тис. гасел. Та їхнє значення як для композиційної будови, так і для організації довідкового апарату енциклопедії є першорядним.

Втім, функціональне призначення й обсяг такого сегмента гасел істотно зростає, коли йдеться про особистість та її спадщину, студіювання яких має велику, розмаїту та суперечливу традицію. Наприклад, варто згадати успішний шеститомний проект «Шевченківської енциклопедії» (2012–2015, понад 6,3 тис. гасел), в якому віднаходимо чималий шар узагальнюючих або оглядових статей.

Та можливий і зворотній алгоритм у побудові архітектоніки персональної енциклопедії, коли пріоритет концентрується на культурному, інтелектуальному, родинному, службовому, громадському й інших середовищах буття видатного діяча. Натомість оглядові, узагальнюючі та систематичні статті виносяться поза межі персональної енциклопедії, а плануються у додаткових проектах.

Скажімо, така композиційна ідея покладена Олесем Федоруком до конструкції робочого зошиту «Куліш і його оточення», в якому апробовані концептуальні засади для персонального енциклопедичного

[39] Смолій В. А., Пінчук Ю. А., Ясь О. В. Микола Костомаров: Віхи життя і творчості: Енциклопедичний довідник / вступ. ст. і заг. ред. В. А. Смолія. Київ : Вища школа, 2005. С. 9.

словника[40]. У такому проекті майже всі шари гасел подаються у вигляді швидких довідок, оскільки саме такий формат нав'язує базовий алгоритм добору фактографічного матеріалу. У світлі такої стратегії діяч / мислитель розглядається на межі приватного і публічного, професійного та буденного, одиничного й загального, свого і чужого, зовнішнього й внутрішнього тощо.

Однак найбільші колізії довкола архітектоніки побутують в універсально-фахових енциклопедіях. Адже розмаїті предметні, дисциплінарні, міждисциплінарні, фахові сфери, площини та напрями містять величезні пласти фактографічного матеріалу. Заразом у їхніх межах циркулюють чимало теорій, концепцій, інструментів-термінів, методів, понять, стратегій і практик, як актуальних і затребуваних, так і у т. зв. «знятому вигляді».

За великим рахунком, ідеться про варіативність і багатошаровість соціогуманітарного, зокрема історичного, знання. Його особливості можна описати, послуговуючись відомим образом «матрьошки» як низки вкладних ляльок різного розміру, комбінація яких творить загальну палітру. Таким чином, у проектах цього профілю доволі складно обмежитися лише форматом швидких довідок.

Про це яскраво свідчить проект «Енциклопедії історії України» (ЕІУ) як універсально-фахової енциклопедії, ініційований та очолений академіком Валерієм Смолієм. Цей проект зорієнтований на представлення та систематизацію повноцінної палітри історичного й соціогуманітарного знання про національну минувшину.

Зазначимо, що ідея масштабного енциклопедичного проекту з історії України постала у буремні 1990-ті рр., коли відкритий пострадянський культурний простір спричинився до кардинальної ревізії недавніх уявлень про минувшину. Первісно саме фактографічна домінація мотивувала до кардинального перегляду історії всіх періодів й епох зокрема та минувшини України загалом. Проект ЕІУ стартував 1997–1998 рр. Первісну основу конструкції ЕІУ (2003–2013, 10 томів, понад 11 тис. гасел) склало єдине й універсальне електронне «древо гасел», розроблене на основі багатоцільового евристичного пошуку та систематизації історичного знання за низкою просторово-хронологічних сегментів історії України, а також напрямів, дисциплін і галузей історичної науки[41].

---

[40] Федорук О. Куліш та його оточення: Робочий зошит. Київ : НАН України. Ін-т енциклопедичних досліджень, 2007. С. 4–5.

[41] Смолій В.А., Боряк Г.В. Сучасна історична енциклопедистика: здобутки і перспективи розвитку // Вісник НАН України. 2015. № 3. С. 47.

Провідний рефрен був скерований на об’єктивістське представлення історії України у межах проекту ЕІУ, котрий первісно планувався як п’ятитомник. Передусім, ішлося про заповнення «білих плям» і ліквідацію т. зв. «білих полів». Ці пріоритети було покладено до конструкції перших томів ЕІУ, апробація яких проводилася у спеціальних робочих літерних зошитах.

За визнанням академіка В. Смолія, проект ЕІУ виявився надзвичайно складним для реалізації, позаяк довелося неодноразово коригувати його концептуальні засади та методичні алгоритми. Такі повороти у його розгортанні були продиктовані різними причинами.

На зламі 1990-х — початку 2000-х рр. проект ЕІУ гостро зіткнувся з проблемою гармонізації синхронічного та діахронічного представлення світу історії[42]. Адже до наукового обігу ввійшли величезні обсяги і шари новітнього фактографічного матеріалу, зумовлені «архівною революцією» на межі 1980–1990-х рр. Тож істотно зросла кількість персоналій та термінів, котрі вводилися до універсально-фахової енциклопедії з історії України.

Спершу розв’язання цієї проблеми вбачалося у традиційному розширенні формату ЕІУ за рахунок включення нових масивів фактографічного матеріалу. Та протягом 2000-х рр., на повний голос заявили про себе новітні епістемологічні взірці, дослідницькі стратегії, інструментальні та концептуальні новації у світлі антропологічної, культурологічної, постмодерністської та інших парадигм соціогуманітарного знання. На цьому ґрунті розгорнулося кардинальне переформатування проекту ЕІУ, котре назріло вже у середині 2000-х рр. Відтак розпочалася поступова трансформація проекту ЕІУ з п’ятитомника на восьмитомник, згодом — десятитомник[43].

Зауважимо, що переформатування енциклопедичних проектів не є явищем унікальним. Приміром, вищезгаданий проект СИЭ спершу планувався як дванадцятитомник, а у процесі реалізації перетворився на шістнадцятитомник. «Словникова частина» проекту ЕУ спершу планувалася у чотирьох, згодом у шести[44], а насамкінець була опублікована у десяти томах, до якого 1995 р. видано ще один додатковий том.

Однак докорінне перекроювання великого енциклопедичного проекту, в якому дуже щільно синхронізовані найрізноманітніші практики за пострадянських передумов, оприсутнює нові виклики, як-от: перма-

[42] Смолій В. А., Боряк Г. В. Сучасна історична енциклопедистика: здобутки і перспективи розвитку // Вісник НАН України. 2015. № 3. С. 48.

[43] Там само. С. 49.

[44] Кубійович В., Маркусь В. Дві українські енциклопедії. [New York:] Пролог, 1961. С. 17.

нентний пошук ресурсів, перегляд і корекція запланованих темпоральних меж, додаткові навантаження на основний авторський і редакторський колективи, сув'язь координаційно-організаційних, методичних, технічних та інших проблем.

Отож, протягом 2000-х рр. модератори й учасники проекту ЕІУ шляхом тривалих і подеколи надзвичайно гострих дискусій, розпочали перехід від конкретно-предметного мислення у будові архітектоніки масивів і пластів гасел до вирізнення й диференціації спершу окремих «термінологічних гнізд», а від 2011 р. — до проблем цілісного інтегрального представлення соціогуманітарного й історичного знання про Україну в енциклопедичному жанрі[45]. Відтоді додався інший формат репрезентації матеріалу у вигляді великих синтетичних, узагальнюючих оглядових статей.

Нині проект ЕІУ перейшов у нову фазу. Опубліковано першу та другу книгу спеціалізованого тому «Україна — українці» (К., 2018–2019). Ці дві книги репрезентують серію своєрідних енциклопедичних наративів, які подають генералізуючу й узагальнюючу палітру історичного знання щодо України, а також блок гасел на літеру У (понад 400) звичного формату[46].

Готуються до друку кілька книг додаткового тому ЕІУ, котрі мають заповнити виявлені фактографічні лакуни та ввести актуальні відомості, передусім про події новітньої історії від 2014 р. Розпочато перехід від книжкового, паперового до цифрового, онлайнового формату ЕІУ, попри хронічний брак фінансових і матеріальних ресурсів.

Ще однією важливою рисою проекту ЕІУ стала поява супутніх або похідних проектів на ниві історичної енциклопедистики, котрі пропонують додаткові масиви гасел до предметних, хронологічних і тематичних зрізів національної минувшини. Вже йдеться про створення цілої «родини» спеціальних фахових історичних енциклопедій, присвячених окремим періодам, епохам або певним сегментам з історії України.

Деякі з таких енциклопедій видані у попередніх робочих форматах, приміром як словник-довідник «Україна в міжнародних відносинах» (2009–2016, 6 випусків). Певні проекти опрацьовані й видані окремими книжками, як-от «Енциклопедія Голодомору» (2018) й ін. Окрім того, розгорнулася підготовка таких видань, як «Друга світова війна. Україна. Енциклопедія» й «Енциклопедія історії Української револю-

---

[45] Смолій В. А., Боряк Г. В. Сучасна історична енциклопедистика: здобутки і перспективи розвитку // Вісник НАН України. 2015. № 3. С. 50.

[46] Енциклопедія історії України / гол. редколегії В. А. Смолій. Київ : Наукова думка, 2018. Кн. 1: Україна — Українці. С. 5–6.

ції 1917–1921 років»[47]. Розробляється низка інших енциклопедичних проектів.

Насамкінець зауважимо, що вибрані сюжети нашого огляду в жодному разі не претендують на окреслення загального горизонту історичної енциклопедистики, котрий змінюється доволі динамічно протягом 2000-х рр. Але доречно вказати на певний діапазон можливостей та інструментів щодо компонування архітектоніки енциклопедичних проектів, який окреслився протягом останніх десятиліть.

Передусім гадаємо, що різноманітний ієрархічний поділ, типізація та субординація відмінних форматів / видів гасел будуть затребувані чимдалі частіше і вимагатимуть гнучких, неординарних і неоднозначних рішень: від показного та свідомого домінування одного виду, що продукує як переваги, так і недоліки, до пошуку їх різноманітних комбінацій. Водночас архітектоніка масштабних енциклопедичних проектів виявляє тенденцію до багатошаровості чи сегментації, коли у межах одного видання співіснує кілька взаємодоповнюючих, перехресних проектів або, навпаки, головний проект продовжує чи отримує «нове життя» у наступних субпроектах.

Врешті, українська енциклопедистика невпинно входить у цифрову й віртуальну еру. Тож мультимедійний інструментарій, засоби навігації й пошуку, а також первісного аналізу текстового матеріалу (приміром, як Research Assistant у мультимедійних версіях ЕВ) будуть відігравати дедалі більшу роль, передусім як важливі складові у будові он-лайнових енциклопедій.

2.3. Бібліотеки та бібліотечна справа на сторінках енциклопедій

Одним із найпоширеніших для широкого кола користувачів та найґрунтовніших щодо максимально повного висвітлення досягнень окремої науки є галузеві енциклопедії. Галузеві енциклопедії повинні виконувати три основні завдання: по-перше, це має бути термінологічний довідник-словник; по-друге, джерело сучасних знань, викладених національною мовою; по-третє, основа правдивої історичної інформації про вчених та відомих діячів, які зробили вагомий внесок у розвиток галузі. Саме такі видання дозволяють представити фахове знання в усьому його багатстві та розмаїтті, узагальнюють, осмислюють,

[47] Словник енциклопедії історії Української революції 1917–1921 років / гол. ред. В. Верстюк; упоряд.: В. Верстюк, Р. Пиріг, Т. Осташко, О. Бойко, В. Устименко, О. Кудлай, Г. Корольов, В. Скальський, Р. Тимченко, О. Лупандін, Г. Басара-Теліщак. Київ : НАН України. Ін-т історії України, 2019. 124 с.

систематизують та популяризують рівень розвитку науки, вміщують інформацію про діяльність різних установ та організацій, представляють інтелектуальний потенціал професійних кадрів у широких історичних періодах.

Подамо короткий огляд репрезентації бібліотек та бібліотечної справи на сторінках енциклопедій. Перша європейська енциклопедія — відома «Енциклопедія, або тлумачний словник наук, мистецтв і ремесл» Дідро і Д'Алембера визначила на довгі роки канони енциклопедичного мислення і мистецтва підготовки такого типу видань, дала приклади словникових статей присвячених бібліотеці. Не випадково, що відбір статей цього спрямування і схема представлення історичного матеріалу в ключовій статті «Бібліотека» майже без змін потрапила ледве не до всіх національних універсальних енциклопедій XIX–XX ст. Російські довідкові видання з'явилися значно пізніше, тому переважна більшість статей книгознавчого та бібліографічного змісту будувалася виключно на основі теоретичних уявлень, які сформувалися у західній науці. За визначенням фахівців, порівняння теоретичної частини «Предуведомления» до «Опыта российской библиографии» В. Сопікова зі словником Г. Пеньо дозволило встановити, що це майже дослівний, хоч і скорочений переклад багатьох статей словника[48].

Поява бібліотечних енциклопедій у Європі відноситься до кінця 50-х — початку 60-х років XX ст. Перше видання «Енциклопедії бібліотекознавства» вийшло під редакцією Т. Ландау в 1958 р. Згодом, бібліотечні енциклопедії були видані у багатьох європейських країнах, зокрема, Великій Британії, Польщі, Чехословаччині, Німеччині.

Зі спадщини відомих українських книгознавців та бібліотекознавців ми дізнаємося про наполегливу роботу авторів та пошуки ними власних шляхів підготовки такого роду видань. Ідея створення бібліотечної енциклопедії виникла серед українського професійного співтовариства ще на початку 1920-х років і належала Ю. Меженку. Так, у листі до Петроградського видавництва «Мысль» Меженко писав: «…Ця книжка являється перекладом незначної частини «бібліотечної енциклопедії», що мала бути розміром до 40–50 аркушів, складалася мною і Ковалевським спільно та по незалежних від нас обставинах не просунулася далі 20–21 аркуша»[49].

Другу спробу підготовки бібліотечної енциклопедії Ю. Меженко намагався здійснити у 1944 р. За задумом автора, видання мало скла-

---

[48] Леликова, Н. К. Становление и развитие книговедческой и библиографической наук в России в XIX — первой трети XX века. Санкт-Петербург : Российская национальная библиотека. 2004. С. 85.

[49] Меженко Ю. Лист до редакції // Бібліологічні вісті. 1923. № 4. С. 119.

датися з двох частин — історичної та довідкової, будуватися за систематичним принципом і включати значну кількість персоналій. Ним, та співробітниками консультаційно-бібліографічного відділу Державної публічної бібліотеки ім. М. Є. Салтикова-Щедріна було розроблено тип і тематику словника, складено список джерел, розпочато укладання алфавітної та систематичної робочої картотеки, однак на цьому роботу було припинено.

Історично бібліотекознавство та книгознавство розвивались разом та поєднували велику кількість напрямів спільних для обох цих наук. У зв'язку з цим, значна кількість термінів та статей-персоналій у енциклопедичних довідниках є однаковими. Першу спробу видання енциклопедії книгознавства під назвою «Книгозбірня Українського бібліографічного Мікроба» було започатковано українським дослідником книги Л. Биковським у Чехословаччині. Автор поставив перед собою складне й відповідальне завдання видати серію видань, яка б налічувала вісім назв, і у 74 розділах подати тлумачення основних понять з книгознавчих дисциплін. До 1928 р. вийшло друком 7 назв. Певною мірою ця робота була і довідником, і підручником для книгознавців-початківців[50].

Перебуваючи в еміграції, українські діячі продовжували готувати україномовні енциклопедичні видання. Так, Наукове товариство ім. Шевченка у Мюнхені видало «Енциклопедію українознавства» з метою забезпечення українців, що живуть у діаспорі правдивою інформацією про минуле й сучасне України. Розділ XVI «Бібліотеки, архіви, музеї» енциклопедії подає огляд книгознавчих досліджень та вміщує інформацію про діяльність книгознавчих установ та відомих діячів, які внесли вагомий вклад «... до вияснення різних книгознавчих питань». Особливо детально П. Зленком було опрацьовано значний бібліографічний матеріал, який суттєво доповнює зміст та подає найважливіші джерела за підрозділами: історія української книги, теорія книги й книгознавства, мистецтво книги, історія бібліотек, бібліотечна техніка, бібліотечна психологія і педагогіка, бібліографія тощо.

Статті з книгознавчої та бібліотекознавчої тематики знайшли відображення й у першому виданні «Української радянської енциклопедії». У 1961 р., з ініціативи тодішнього завідувача редакції бібліографії УРЕ Ю. Меженка, було опубліковано статтю «Книгознавство». Автор статті Ф. Максименко сформулював визначення «книгознавства» та за-

---

[50] Биковський Л. У. Національна бібліотека Української держави (1918-1921). Берлін : Укр. книгознавство, 1923. (Книгозбірня українського бібліографічного мікроба; Ч. 1). С. 38.

значав, що книгознавчі дисципліни розглядають книгу в історичному, теоретичному й практичному аспектах.

У соціалістичний період бібліотечні енциклопедії як в СРСР, так і в УРСР не видавалися. В Росії було підготовлено енциклопедії зі суміжних із бібліотечною справою галузей — книжкової справи (1982, 1999) та музейної справи (2001). Лише у 2007 р. (майже на 50 років пізніше європейських) у видавництві «Пашков дом» вийшла з друку російська «Библиотечная энциклопедия». Однак, знайомство з енциклопедією та намагання відшукати інформацію про внесок українців у розвиток бібліотечної галузі, порушило питання про необхідність підготовки власного видання.

Як зазначили автори російської бібліотечної енциклопедії, ними було здійснено спробу представити стан бібліотечної справи у більшості країн світу та подати відомості про найвидатніших представників світового бібліотечного руху. Втім ці намагання не сприяли покращенню видання, а навпаки внесли дисбаланс між обсягом інформації про російські та зарубіжні бібліотеки, російських та зарубіжних діячів. Наприклад, статті про Липецьку, Тверську, Сахалінську чи будь-яку іншу область і бібліотечну справу Росії за своїм обсягом є значно більшими (інколи й утричі) за інформацію про бібліотечну справу Литви, Латвії чи Естонії. Інформація про діяльність бібліотек є не лише різною за обсягом, але в окремих випадках і застарілою. Це стосується передусім статті про Національну бібліотеку України імені В. І. Вернадського, діяльність якої представлена інформацією про роботу бібліотеки ще за радянських часів, а за обсягом вона дорівнює статтям про національні бібліотеки Венесуели, Зімбабве чи Лівану.

Заслуги українських бібліотекознавців перед радянським бібліотекознавством високо оцінені не лише російськими, а й зарубіжними вченими, тому незрозумілим є такий жорсткий відбір вітчизняних бібліотекознавців. До російської бібліотечної енциклопедії, яка вмістила 500 статей-персоналій, увійшли лише сім вітчизняних бібліотекознавців: Х. Алчевська, Д. Балика, М. Годкевич, Ю. Меженко, К. Рубинський, Н. Фрідьєва, П. Ярковський. Поза увагою редколегії залишились такі особистості як М. Гуменюк, М. Комаров, І. Корнєйчик, Ф. Максименко, С. Постернак, С. Сірополко та багато інших.

Перше, що впадає в очі при перегляді енциклопедії, це недостовірні відомості та застаріла інформація. Особливо це стосується матеріалів про бібліотечну діяльність України. Зокрема, в статті «Украина. Библиотечное дело» вказано старі або ж невірні назви бібліотек та закладів вищої освіти. Серед вузівських бібліотек до енциклопедії

потрапили лише дві — «Центр. науч. б-ка Харьковского гос. ун-та им. А. М. Горького» — правильно «Науч. б-ка Харьковского нац. ун-та им. В. Каразина» і «Науч. б-ка Нац. ун-та им. Тараса Шевченко» — правильно «Науч. б-ка им. М. Максимовича Нац. ун-та им. Тараса Шевченко». Якщо автори подавали вузівські бібліотеки за хронологічним принципом (як найдавніші), то незрозуміло, чому відсутні тоді наукові бібліотеки Львівського, Ніжинського Одеського та Чернівецького університетів.

Однією з принципових засад більшості зарубіжних енциклопедій є той факт, що вони враховують світовий бібліотечний досвід, і до їхньої підготовки залучаються фахівці всіх країн. У російській бібліотечній енциклопедії цього принципу дотримуються не завжди. Зокрема, статті про українських учених грішать неповнотою інформації, а література, представлена у кінці статей, загалом є другорядною та застарілою. Так, інформацію про відомого бібліотекознавця та бібліографа, директора Всенародної бібліотеки України, Українського наукового інституту книгознавства і Книжкової палати України Ю. Меженка повністю переписано з попередніх енциклопедичних видань і закінчується вона 1945 р. Хоча життя та діяльність відомого вченого тривали ще 24 роки. Зокрема, було вимушене повернення до Ленінграду та важлива робота у Державній публічній бібліотеці ім. М. Є. Салтикова-Щедріна. Пізніше — активна робота у Києві на посаді завідувача редакції бібліографії «Української радянської енциклопедії». Серед наукової літератури про життя та діяльність вченого вказано старі матеріали, тоді як науковцями України активно досліджується спадщина вченого. Зокрема, до 100-річчя з дня його народження у 1994 р. видано «Юрій Олексійович Меженко (1892–1969): матеріали до біографії» (Київ, 1994), вийшла монографія Н. Стрішенець «Бібліографічна спадщина Юрія Меженка» (Київ, 1997), ґрунтовний розділ у книзі Н. Королевич «Українські бібліографи ХХ століття» (Київ, 1998) та ін.

Російська бібліотечна енциклопедія запозичила цілий ряд статей із книгознавчих енциклопедій і багато в чому повторила як позитивний так, і негативний досвід підготовки таких видань. Окремі статті «Библиотечной энциклопедии» повністю повторюють статті енциклопедії «Книга» з усіма їхніми вадами. У зв'язку з цим, поділяємо думку І. Л. Бендерського про те, що «…тональність видання, у зв'язку зі зміною лише окремих акцентів та з формуванням уже нових шаблонів і штампів, на жаль, дуже часто нагадує те, від чого бажали позбавитися ще двадцять років тому»[51].

[51] Бендерский И. Л. Библиотечная энциклопедия: первый опыт // Науч. и техн. б-ки. 2008. № 10. С. 53.

Розвиток енциклопедичної справи в Україні починається зі здобуттям Україною незалежності, і, як зазначають науковці, з отриманням права власності на власну історію. Великим науково-культурним досягненням двадцятидев'ятирічного періоду незалежності стало видання різними академічними установами низки енциклопедій та довідників енциклопедичного змісту. Серед цих енциклопедичних видань вирізняється «Енциклопедія сучасної України» (ЕСУ) — алфавітна загальна енциклопедія про Україну XX століття в особах, інституціях, поняттях. На сьогодні світ побачив уже 21 том видання, які були розповсюджені по бібліотеках.

Спробуємо проаналізувати як представлена бібліотечна галузь на сторінках ЕСУ. Саме в т. 2 («Б–Біо»), який з'явився друком у 2003 р., міститься основна інформація про вітчизняні бібліотеки та бібліотечну справу. Загалом цьому напряму діяльності у т. 2 ЕСУ відведено 117 сторінок (с. 620. Бібліографія – с. 737 Бібліофільство). Серед головних — статті академіка НАН України О. С. Онищенка «Бібліотекознавство» та «Бібліотечна справа», П. В. Голобуцького і Е. М. Жлудька «Бібліографія», «Бібліографія національна», О. А. Герасимчук і Е. М. Жлудька «Бібліотека» та Т. В. Добко «Бібліографознавство», «Бібліотечні асоціації», «Бібліотечна освіта».

Однак, не обійшлося і без окремих недоліків та прикрих помилок, допущених редакцією ЕСУ. Переглядаючи перелік наукових бібліотек, які увійшли до т. 2 енциклопедії, ми не знаходимо низки бібліотек, з-поміж них — Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника. Цю помилку редакційна колегія видання виправила, помістивши статтю про ЛННБ України імені В. Стефаника у т. 18 ЕСУ (Літ.— Малицький). У статтях про бібліотеки вказано хто і з якого року виконує обов'язки завідувача бібліотеки, хоча на сьогодні більша половина з них уже не працює. Мабуть важливіше було б оприлюднити прізвища працівників, які внесли вагомий вклад у становлення та розвиток бібліотек, підготували ґрунтовні бібліографічні видання та впровадили нові форми роботи. Також незрозумілим для нас є наявність статті про Бібліотеку конгресу, яке відношення вона має до сучасної України. Безперечно у багатьох бібліотек України з Бібліотекою конгресу налагоджено зв'язки, тоді виникає запитання чому лише про одну зарубіжну бібліотеку вміщено статтю до ЕСУ?

Бібліотечні мережі також подані вибірково. Зокрема, серед публічних спеціалізованих бібліотек представлено статті про мережі дитячих і юнацьких бібліотек і відсутня стаття про мережу бібліотек для сліпих при УТОСі, яка становить 62 бібліотеки. Серед спеціальних бібліотек

є статті про мережі медичних, освітянських, сільськогосподарських та технічних бібліотек. Викликає подив відсутність статті про мережу бібліотек наукових установ НАН України (95 бібліотек), адже бібліотека Інституту енциклопедичних досліджень відноситься саме до цієї мережі.

Разом з тим, на думку фахівців, не обов'язковими є статті про бібліографію архітектурно-будівельну, історичну, літературну, мовознавчу, мистецтвознавчу, права і юридичних наук, філософську тощо. Цей перелік бібліографій різних галузей знань можна продовжувати безкінечно. Також не уніфікованими є й визначення цих бібліографій. До прикладу: «**бібліографія історична** — спеціальна історична дисципліна, до сфери якої входять теорія і практика індексації джерелознавчих та історіографічних явищ»; «**бібліографія літературна** — галузь бібліографічної діяльності, завданням якої є визначення, відбір, опис, реєстрація і наукова систематизація інформації про твори художньої літератури, публікації з питань теорії, історії літератури, літературної критики та забезпечення нею користувачів».

Водночас відсутні такі важливі для бібліотечної спільноти статті як «бібліотечна система», «бібліотечне законодавство», «бібліотечне краєзнавство», «бібліотечна статистика» та ін. Цих помилок можна було б уникнути, якби до видання ЕСУ була підготовлена українська бібліотечна енциклопедія або ж новий термінологічний словник «Бібліотечна справа». Однак, підготовка енциклопедичних видань потребує серйозного кадрового, матеріально-технічного та фінансового забезпечення, і з економічних причин цей напрям діяльності у національних бібліотеках України довгий час не був забезпечений.

Як правило, у розвинутих країнах робота з підготовки енциклопедій та словників триває не одне десятиліття, здійснюється на державному рівні, до участі в ній залучаються найкращі фахівці галузі. На жаль, державної підтримки у підготовці не лише енциклопедичних видань, а й багатьох важливих для подальшого розвитку бібліотечної галузі проектів, вітчизняні бібліотеки сьогодні не мають.

За останні десятиріччя бібліотечна справа України отримала інтенсивний розвиток і зазнала фундаментальних змін. Зокрема, проведено ґрунтовні дослідження з історії розвитку бібліотечної справи, повернено з незаслуженого забуття імена багатьох відомих діячів — бібліографознавців, бібліотекознавців та книгознавців, оновлено теорію і практику бібліотечної справи, започатковано професійні бібліотечні об'єднання та товариства, широкий розвиток отримала бібліотечна освіта та періодична преса.

Питання про створення власної бібліотечної енциклопедії було ініційоване Національною парламентською бібліотекою України (нині Національна бібліотека України імені Ярослава Мудрого), яка від 2010 р. розпочала практичну реалізацію наукового проекту в електронному форматі[52]. Цей інформаційно-довідковий ресурс є загальнодоступним для користувачів від 2015 р. (за адресою: http://ube.nlu.org.ua). На думку фахівців, перевагою проекту в електронному форматі є той факт, що енциклопедичні статті не обмежені в своєму обсязі, авторам надається можливість внесення оновлених статистичних, біографічних, фактографічних та бібліографічних відомостей. Слід відзначити й намагання укладачів залучити до написання статей якомога більшу кількість авторів, насамперед тих, які мають публікації, є найбільш обізнаними з даного питання. До прикладу, статтю про Валентина Дмитровича Отомановського, вченого-історика, організатора науки і краєзнавчого руху, громадсько-політичного та культурного діяча, директора Вінницького філіалу Всенародної бібліотеки України, написала Т. Р. Кароєва, доктор історичних наук, доцент Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського, провідний бібліотекар відділу рідкісних та цінних видань Вінницької ОУНБ ім. К. А. Тімірязєва (http://ube.nlu.org.ua/article/Отомановський).

Доволі важливими для фахівців бібліотечної та інформаційної сфер є ґрунтовні списки джерел, представлені до кожної енциклопедичної статті, які прискіпливо перевіряються працівниками сектору енциклопедичних досліджень Національної бібліотеки України імені Ярослава Мудрого та в багатьох випадках мають посилання до повних текстів.

«Українська бібліотечна енциклопедія» є, безперечно, важливим та своєчасним загальноукраїнським проектом (на сьогодні оприлюднено 786 статей). Він отримав схвальні відгуки фахівців та активно використовується як працівниками бібліотек так і студентами, аспірантами, викладачами вищих навчальних закладів, всіма хто цікавиться бібліотечною справою та бібліотеками України. І все ж, попри всі переваги електронних видань, фахівці висловлюють надію, що в недалекому майбутньому ми з великим задоволенням будемо гортати сторінки «Української бібліотечної енциклопедії», а в бібліотечні фонди книгозбірень надійде її паперовий аналог.

Так званий «енциклопедичний бум» в Україні сприяв появі регіональних та персональних енциклопедій, виданню різноманітних енци-

---

[52] Зворський С. «Українська бібліотечна енциклопедія»: від задуму до практичної реалізації // Енциклопедичний вісник України. 2015. Вип. 6–7. С. 33–37.

клопедичних словників та довідників. Досвід підготовки регіональної бібліотечної енциклопедії в електронному форматі під назвою «Бібліотечна енциклопедія Харківщини» поширює Харківська державна наукова бібліотека ім. В. Г. Короленка. Як зазначають автори, завданням проекту є персоніфікація окремих сторінок історії бібліотечної справи та об'єктивне відтворення сучасної ситуації у бібліотечній та культурній сфері відповідно до системи наукових поглядів, покращення іміджу бібліотек як провідних культурно-освітніх закладів та створення умов для вирішення низки проблемних питань бібліотечної практики.

Концепція регіонального електронного проекту була представлена директором ХДНБ В. Д. Ракитянською на Короленківських читаннях у 2014 р. Станом на 2020 р. у рамках проекту вже виставлено 91 статтю, переважну більшість яких вміщено у розділі «Персоналії»[53].

Безсумнівно, регіональні електронні енциклопедії з'являться й в інших бібліотеках України, адже бібліотечні працівники за період незалежності здійснили велику дослідницьку роботу з історичного минулого своїх бібліотек, виявили діячів, які внесли вагомий вклад у становлення та розвиток бібліотечної справи, оприлюднили нові факти та документи, які раніше були недоступні широкому загалу.

У зв'язку зі стрімким наповненням інтернету електронними енциклопедичними виданнями (як онлайновими, так і цифровими копіями або електронними версіями вже виданих друкованих енциклопедій), бібліотечні працівники регулярно здійснювали аналіз електронного середовища та висловлювали побажання створити портал української енциклопедистики[54]. У результаті Інститутом енциклопедичних досліджень НАН України було створено «Корпус енциклопедичних видань України: бібліографічний онлайн-покажчик» (http://corpus.encyclopedia.kyiv.ua/). Цей ресурс станом на 2020р. є важливим та актуальним як для широкого загалу читачів, так і для майбутніх дослідників та творців енциклопедій.

І все ж, попри видання низки енциклопедій та довідників енциклопедичного змісту, національна енциклопедична справа ще не отримала адекватної до свого значення підтримки держави, суспільства, науко-

[53] Ракитянська В. Д., Сафонова В. В. «Бібліотечна енциклопедія Харківщини»: концепція регіонального електронного проекту // Короленківські читання 2014. Бібліотеки, архіви, музеї: формування цифрового регіонального простору : Матер. VII міжнар. наук.-практ. конф. Харків, 8 жовт. 2014 р. [уклад. О. П. Куніч; редкол.: В. Д. Ракитянська (голова) та ін.]. Харків, 2015. С. 10.

[54] Добко Т. В. Українська енциклопедія в електронному середовищі // Українська енциклопедистика: Матер. III міжнар. наук. конф. (м. Київ, 22–23 жовт. 2013 р.) / НАН України; Ін–т енцикл. досліджень, НТШ. Київ, 2014. С. 45–50.

вої громадськості. У зв'язку з цим, поділяємо думку Н. Черниш, що оптимальне поєднання комерційних засад та державного протекціонізму в енциклопедичному книговиданні — це той реальний шлях до успіхів, що його нині потрібно здолати, щоб забезпечити піднесення ролі книги в поступальному розвиткові духовності нашого народу, задовольнити інформаційні потреби суспільства[55].

2.4. Декоративно-прикладне мистецтво: репрезентація в енциклопедійному просторі

В усіх культурах з розвиненою писемністю сховищем для кодифікації, збереження та трансляції знання в часі та просторі завжди виступають енциклопедії та словники, які прагнуть акумулювати та описати фактичне та лінгвістичне знання певного суспільства[56]. При цьому варто врахувати, що динамічними є семантико-аксіологічні механізми вияву часових, ціннісних, ідеологічних, естетичних орієнтирів епохи у зв'язку зі змінами пріоритетів суспільно-політичного життя народу[57]. Енциклопедія універсального характеру забезпечує передавання, поширення (передусім у національномовному просторі) суспільно-політичної, наукової, культурної тощо інформації.

Невід'ємним компонентом створення енциклопедії є добір реєстрових одиниць, з-поміж яких чільне місце посідають елементи декоративно-прикладного мистецтва. Декоративно-прикладне мистецтво — вид образотворчого мистецтва, основним завданням якого є художнє оформлення довкілля, прикрашання предметів повсякденного побуту. Це один із напрямів духовно-творчої життєдіяльності людини, що ґрунтується на традиціях які передаються від покоління до покоління збагачуючись новими елементами та мотивами. З давніх часів майстри народних промислів намагаються естетично прикрасити побут людини, її життєвий простір, дотримуючись принципу єдності краси та доцільності. Водночас, цей вид мистецтва стає образною основою життя, що впливає на думки, почуття, емоції людини. Українському народному декоративно-прикладному мистецтву притаманна глибока традиційність, стриманість декорування, переважання геометричних

---

[55] Черниш Н. І. Українське енциклопедичне книговидання: долаючи кризу // Соціальні комунікації в стратегіях формування суспільства знань: Матер. міжнар. наук. конф., 26–27 лют. 2009 р. Харків, 2009. Ч. 1. С. 117.

[56] Каліберда О. О. Тлумачний словник англійської мови: лінгвальне знання vs енциклопедичне знання // Нова філологія. 2011. № 44. С. 234.

[57] Коць Т. А. Поняттєва парадигма публіцистичного стилю в академічному проєкті «Українська стилістика: енциклопедія» // Українська мова. 2020. № 1 (73). С. 13–26.

мотивів. Його образи й практичні форми наповнені символами неповторної української природи.

Особливості національного декоративно-прикладного мистецтва стали предметом досліджень багатьох сучасних учених-мистецвознавців. Це праці Т. Кара-Васильєвої та З. Чугусової[58], М. Станкевича[59], Р. Захарчук-Чугай та Є. Антонович[60], О. Никорак[61], Ф. Черняка[62], Н. Веліготської[63] та ін. Виходять друком і колективні праці «Кераміка України»(2009), «Скло України» (2004), «Історія українського мистецтва» (2007), «Декоративно-прикладне мистецтво» (1992).

Декоративному мистецтву притаманна власна оригінальна філософія й неповторна мова, яка сформувала свої закодовані запозичення з навколишнього світу — стилізовані абстрактні образи й форми. Це вид мистецтва, що одночасно задовольняє побутові та естетичні потреби людини, наповнюючи красою повсякденне життя.

Сучасна система класифікації декоративно-прикладного мистецтва ґрунтується на різних принципах — за матеріалом (камінь, дерево, метал, скло, текстиль тощо); за технологічними особливостями (ткацтво, гончарство, вишивка, плетіння тощо); за функціональними ознаками (меблі, посуд, одяг, прикраси, іграшки тощо)[64]. На думку пофесора Є. Антоновича, серед різновидів цього виду мистецтва є: монументально-декоративне, оформлювальне, театрально-декоративне, декоративно-прикладне та художнє конструювання[65]. Складність класифікації полягає в тому, що при розгляді особливостей конкретного виду декоративно-прикладного мистецтва виявляється, шо з одного боку у прикладній галузі виступають об'ємно-площинні принципи побудови форми, аналогічні художньому конструюванню й архітектурі. З іншого — в декоративній галузі мають місце зображувальні принципи, які близькі до образотворчих видів. У зазначених межах існує ще широкий спектр

[58] Кара-Васильєва Т. В., Чугусова З. А. Декоративне мистецтво XX ст. В пошуках Великого стилю. Київ : Либідь, 2005. 280 с.

[59] Станкевич М. Є. Українське художнє дерево XVI–XX ст. / НАНУ. Ін-т народознавства. Львів : Ін-т народознавства НАН України, 2002. 480 с.

[60] Захарчук-Чугай Р. В., Антонович Є. А. Українське народне декоративне мистецтво. Київ : Знання, 2012. 342 с.

[61] Никорак О. І. Українська тканина XIX–XX ст. : типологія, локалізація,художні особливості. Львів : Афіша,2004. 584 с.

[62] Черняк Ф. Львівське гутне скло другої половини XX ст. Львів : ЛНАМ, 2006. 51с.

[63] Веліготська Н. І. Сучасне українське народне мистецтво. Київ : Мистецтво, 1976. 188 с.

[64] Плазовська Л. В. Декоративне мистецтво в практиці вчителя образотворчих дисциплін. Київ : Кондор — Видавництво, 2013. С. 22.

[65] Захарчук-Чугай Р. В., Антонович Є. А. Українське народне декоративне мистецтво. Київ : Знання, 2012. С. 24.

проміжних форм: прикладні, декоративно-прикладні, декоративні. Тому, при класифікації творів декоративно-прикладного мистецтва необхідно враховувати й такі властивості як утилітарні та декоративні.

До прикладної галузі декоративного мистецтва належать ужиткові предмети об'ємно-просторової фрми, що виготовлені з твердих довговічних матеріалів (камінь, кістка, ріг), конструкції яких поєднані з декором. Вони, як правило, прикрашені різьбленням та точінням. Кераміка, скло, метал також відзначаються міцністю; вони тугоплавкі, але пластичні. Художні вироби з них виготовляються техніками лиття, формування, точіння, гравірування. До зазначеної галузі належать також вироби зі шкіри, плетені (з лози, рогози, соломи), ткані та в'язані з волокнистих рослин (льону, коноплі) або вовни та бавовни. Таким чином, у пропонованій класифікації йдеться передусім про техніку виготовлення, а не матеріал. Таким чином, класифікація за видами у декоративно-прикладному мистецтві не є однозначною. В одному випадку вид визначається використаним матеріалом, в іншому — застосованою технікою. Саме тому у понятті виду декоративно-прикладного мистецтва досить складно застосувати єдиний принцип: у одному випадку матеріал є об'єднуючим для багатьох технік, в іншому — техніка об'єднує декілька матеріалів.

Кожен вид декоративного мистецтва має свою історію й охоплює різні за своїм функціональним призначенням підвиди. За сукупністю подібних декоративних ознак вирізняють ще й типологічні групи виробів. Їхню систематизацію розробив дослідник історії та теорії декоративно-прикладного мистецтва М. Станкевич. Він дійшов висновку, що кожна «історична епоха мала свою типологію груп, і навпаки, типологія груп виробів є своєрідним дзеркалом епохи»[66].

Досліджуючи розмаїття видів декоративно-прикладного мистецтва, необхідно звернути увагу на засоби його виразності: стилізацію, контраст і символізм. Стилізація — це спрощення зображення за формою та кольором на основі виділення найвиразніших і характерних рис. Контраст — це поєднання протилежностей (світлих і темних, теплих і холодних, легких і важких кольорів). Символ — це знак, що позначає сутність певного поняття чи явища.

Отже, декоративне мистецтво з його багатством матеріалів, конструктивно-формотворчих і декоруючих технік з урахуванням історичного розвитку, функціональних типів побутових предметів, засобів виразності утворює надзвичайно розгалужену художню систему.

---

[66] Станкевич М. Є. Морфологія — система видів // Автентичність мистецтва. Львів : Світ, 2004. С. 110.

Декоративно-прикладне мистецтво до кінця XVIII ст. було мистецтвом ручної праці. Кожна річ виготовлена майстром була неповторним оригінальним витвором. Вироби народного мистецтва, цехового ремесла і мануфактурного виробництва вражають багатством і різноманітністю форм, вигадливістю і красою оздоблення. Промислова революція XIX ст. призвела до розвитку машинного виробництва, з'являються текстильні тідприємства, склянні заводи. На зміну праці кустарів прийшло промислове виробництво і замість унікального витвору народного майстра випускаються вироби тиражовані машиною. Ремесла і промисли починають занепадати, не витримуючи конкуренції з промисловістю.

У першій половині XX ст. майже у всіх регіонах України створюються майстерні, школи та художньо-промислові артілі, які в 1960-х рр. реорганізовано в художні фабрики або увійшли до художньо промислових об'єднань. Для 1990-х характерним стає прагнення до самоідентифікації, національного самовизначення, звернення до самобутніх традицій народного мистецтва.

Окреслимо основні найпоширеніші види народного декоративно-прикладного мистецтва. Прядіння і ткання здавна було поширене по всій території теперішньої України. У них втілювались світоглядні помисли людей, вірування в магічну захисну силу тканини («тканини» Всесвіту і «нитки» людського життя), сподівання, надії на добрі сили, що втілені в напряденій нитці та витканій тканині[67]. Нитки пряли ручним веретеном із конопель, льону і вовни. З часом майстри почали використовувати й нитки фабричного виготовлення (бавовняні, шовкові, лляні).

Головні техніки ручного ткання, що застосовувались народними майстрами, мали назви: просте полотняне, саржеве (чиновате), перебірне, закладне килимове, петельчате та ін. Відрізнялись вони способом переплетення ниток та візерунками. Розріджені полотна, виткані простим переплетенням називались серпанковими. При саржевій техніці утворювались дрібнорапортні візерунки — ламані, зигзагоподібні стрічки, кіски, ялинки, ряди зубчиків, ромбів, хрестиків, зірочок. Чиноваті тканини цікаві за структурою, вони тугіші, еластичніші, орнаментальні мотиви рельєфніші, виділяються світлотіньовими переливами. Перебірна техніка виконується переплетенням ниток основи та підткання. Залежно від того, чи перебір проходить по всій тканині чи локально, утворюється певний узор. Поширеним було поєднання тех-

[67] Захарчук-Чугай Р. В., Антонович Є. А. Українське народне декоративне мистецтво. Київ : Знання, 2012. С. 34.

нік простого, візерункового і рельєфно-перебірного ткання. Закладне (килимове) ткання здійснювалося переплетенням ниток основи (лляних або бавовняних переважно природнього кольору) і пофарбованих вовняних ниток підткання. Переплітались нитки не по всій ширині виробу, а в залежності від задуманого візерунку. Поширена в Україні також і техніка петельчатого, ворсового ткання. У ній декоративний ефект залежить від структури, довжини, кольору витягнених на лицеву сторону тканини петельок, розпушених вовняних ниток. Як правило, петельками зображали сонце, зірки, кружки, що мали рельєфно виступати на полотні. Техніки виготовлення тканини мали регіональні відмінності та обирались в залежності від функціонального призначення тканини.

За функціональним навантаженням виділяють тканини одягового, інтер'єрного та сакрального призначення. Тканини для одягу різнились за якістю волокон з яких виготовлялися. Повісняне — високоякісне полотно виготовлялось з ниток, напрядених з тонких волокон, згрібне — з волокон нижчої якості, грубіших ниток, клочане — з найгрубіших волокон, валу. За кольором виділялись полотна білі й сірі. З вовняної нитки виготовляли високоякісне сукно, з якого шили верхній одяг — свити та опанчі. Сукно мало кольрову гаму від білого, сірого до чорного та змішаного кольорів. Сукно найвищого ґатунку, тонке, однотонне використовувалось для пошиття святкового одягу. Тканини інтер'єрного призначення виготовлялися з лляних, вовняних, бавовняних ниток техніками: простого переплетення, закладного, перебірного, петельчатого, килимового. Основні типи інтер'єрних тканин: покривала, скатерті, рушники, хідники, килими. За характером орнаментування — смуги, геометричні мотиви, перетканi кольорові стрічки, вазони, півники, птахи, стилізоване зображення дерева життя. Виділимо окремо такий вид інтер'єрного декору як килими. Основною сировиною для виготовлення килимових виробів були: вовна, льон, коноплі, згодом і штучні волокна — лавсан, штапель, нейлон. За функціональним призначенням килими поділяються на: настінні, на ліжка, на столи (скрині), залавники, полавники, декоративні доріжки тощо. Залежно від функціональної ролі килима обирається орнамент, композиція, колорит. Орнаментальні мотиви — геометричні, геометризовано-рослинні, рослинні, сюжетно-тематичні. Домінуючі мотиви орнаменту — ромби, хрести, розетки, квіти, вазони, дерева, птахи, качечки, людські фігури. Традиційно склалася чітка система їхнього розташування на білому, сірому, коричневому та чорному тлі. Найпоширеніші композиції: поперечно-смугаста, концентрична, сітчаста та вазонна. Важливу

роль в орнаментально-композиційній побудові килимів відіграють, окрім центральної площини, кайма, обрамування та торочки[68].

Тканини сакрального призначення залишаються малодослідженими за типологією тканин, оскільки доступність цього мистецького матеріалу досить обмежена. За функціональною ознакою розрізняють тканини: священичого облачення, сакральні покрови та храмово-обрядові вироби. В оздоблені — це визначене каноном бароково-літургійне шитво.

Одним із найдавніших видів декоративно-прикладного мистецтва є гончарство. Своїм корінням воно сягає кераміки епохи неоліту. Традиційно виготовляли з гончарної глини та опалювали при високій температурі предмети побуту, посуд, іграшки, кахлі. Глина — пластичний та м'який матеріал, з неї формується виріб, а після випалу вона стає досить твердою. Глина має досить широку палітру кольорів — від білого, кремового, червоного, коричневого до темно сірого. Народні майстри гончарної справи використовували традиційні техніки декорування виробів — глясування (лощення, штампик) — виконувалось гладким предметом (наносились лінії, смуги) або дерев'яними штампиками — кружальця, промінчики, зубчики, зірочки; ритування (продряпування, гравіювання) — дерев'яною паличкою, або цвяхом наносився тонкий заглиблений жолобок, що утворював візерунок; фляндрування — з'єднування гострим предметом декількох ліній різнокольорового агноба. У декоруванні характерним було застосування рослинного квіткового орнаменту, вигадливих картуш, також популярними були і фігурні композиції. Найбіль поширеними елементами декору кераміки були прямі та хвилясті лінії — смужки, кривульки, що символізували землю і воду, меандри, спіралі, півкола (копитця). У розписі мисок побутує триквіт, а також зображення риб і птахів. Розетоподібні і концентричні типи композицій мають солярне походження. Вироби розписувалися ангобами й емалями, а згодом застосовувався багатоколірний декор. Від XIX ст. у гончарстві використовується підполив'яний розпис у техніці народної майоліки. Полива мала зелений та коричневий кольори.

З усіх типологічних керамічних виробів вирізняється горщик. Це своєрідний магічно-практичний оберіг життя людини. Він виконував поліфункціональну роль. У ньому щоденно готували їжу, гріли молоко, воду для купвння новонароджених, варили зілля для лікування, що часто супроводжувалось молитвами, замовляннями. Саме горщик при супроводі у засвіти при поховальній обрядовості ставили «на віки» у

---

[68] Захарчук-Чугай Р. В., Антонович Є. А. Українське народне декоративне мистецтво. Київ : Знання, 2012. С. 50.

похованнях[69]. Форми горщиків — пропорції, пластика ліній, силуету удосконалювалися, набуваючи вишуканості. Класифікація горщиків за їх функціональним призначенням досить розмаїтна. Існують такі назви: «заліник» (міскість 3-4 відра), «підворотен» (1 відро), «стайник» (3-4 л), «обідник» (2-2.5 л), «підобідник» (1-1.5 л), «молочник» (1 л). Стосовно форм горщик був вибочений або невибочений[70]. Вивчення змін форм горщиків дає підґрунття для розгляду їх як основи конструкції інших виробів. Наприклад, макітри — напівсферичні посудини з випуклими стінками та розширеним вінцем, миски — мають конічну форму з плавно закругленими стінками та загнуті до середини вінця — всі вони аналоги горщиків.

Ще одну групу традиційних керамічних виробів складають кахлі. Свій початок це виробництво бере ще з давньоруських часів і походить від виробництва поліхромних полив'яних плиток. Кахлі вироблялися відтискуванням у дерев'яних або теракотових формах. Частіше кахлі залишались теракотовими, проте іноді на них рельєфне декорування поєднувалося з одноколірною (зеленою, жовтою, коричневою) прозорою полтвою, рідше з поліхромними емалями та поливами. Рельєфне декорування на кахлях розвивалося в кількох напрямках. Спочатку майстри застосовували техніки різьблення по дереву, каменю та багаторядового врізаного декорування глиняного посуду, зображуючи головним чином геометричний орнамент. Інший тип композиції складається з рельєфних перетинок, що розділяють поверхню кахлі на квадрати та ромби. В середині кожної з цих фігур — рельєфне зображення двопільного мотиву, кінці якого діляться на три частини. Такий мотив схожий на фігуру з піднесеними руками й на мотив трьохпалої людини в розписах трипільської кераміки. Пізніше цей мотив у народних майстрів отримає назву «курячої лапки»[71]. З часом у орнаментуванні кахлів застосовують рослинні, тваринні мотиви та фігурні зображення. Призначалися кахлі для облицювання печей для обігріву помешкань.

З найдавніших часів на території України виготовлялись вироби з дерева. Особливо поширеною деревообробка була в тих районах, де деревина була основним матеріалом. З дерева виробляли посуд, знаряддя праці, господарське хатнє начиння. Дерев'яні вироби прикрашали різьбленням. Це вид декоративного мистецтва, що розвинувся з дерево-

---

[69] Захарчук-Чугай Р. В., Антонович Є. А. Українське народне декоративне мистецтво. Київ: Знання, 2012. С. 230.

[70] Бережняк В. Н. З лексики східнополіських гончарів // Полісся: мова, культура, історія. Київ, 1996. С. 127.

[71] Тищенко Р. О. Історія декоративно-прикладного мистецтва України (XIII–XVIII ст.). Київ : 1992. С. 48.

обробного ремесла як допоміжний, проте відомий ще з давньослов'янських часів. Різьбленням оздоблювали деталі будівель — одвірки, сволоки, піддашні дошки, вікна, мисники. Найрозповсюдженішою була техніка плосковиїмчастого різьблення з мотивами розеток, кіл, смужок, ламаних ліній, крученим орнаментом. Також оздоблювали предмети побутового та господарського призначення: скрині, столи, ліжка, посуд. Традиційно склалися певні техніки різьблення: плосковиїмчаста (малюнок наноситься на плоску поверхню у вигляді заглиблень); плоскорельєфна (застосовується іноді для доповнення геометричної виїмки, дозволяє урізноманітнити малюнок округлими формами і лініями); рельєфна (рисунок виступає над площиною деревини); контурна (застосовується для виділення контуру орнаменту за допомогою тонкої двухгранної виїмки. Характерним зображенням є природний орнамент: дерева, листя, квіти, ягоди, тварини); об'ємна, скульптурна (найбільш трудомістка і висохудожня техніка, об'єкт зображується з усіх сторін. У цій техніці виготовляють різьблені іграшки, сувеніри, фігурки тварин). Зазначимо, що орнамент при різьбленні має не лише художньо-естетичне значення, а першочергово — сакральне.

Традиційно для різьблення використовували листяні породи дерев: липу, вільху, березу, клен, дуб. Найбільшою популярністю користувалась липа, оскільки добре піддається різьбленню та її тонковолокниста структура дозволяє виконувати складні тонкі малюнки. До тогож липа має рівний білий колір. Широко застосовувалась для різьблення вільха. Майстри використовівали її властивість змінювати колір від білого (свіжезрубана) до рожевого (під дією повітря). Деревина берези має блідо-жовтий відтінок і в'язку однорідну структуру. У клена такий же колір деревини, проте структура її красивіша; вироби з клена дуже міцні. Дуб завжди вважався ідеальним матеріалом для виготовлення дерев'яного посуду, ложок інших виробів. Проте, дуб складний в обробці.

Поряд із художнім обробітком дерева здавна розвивалось мистецтво лозоплетіння — це виготовлення господарсько-побутових речей та художніх виробів з різноманітної сировини — верболізу, соломи, рогози, кори дерев, тобто з усього, що мало пластичну гнучкість. Існує думка, що саме плетіння навчило первісну людину прясти, сукати, ткати, мережити[72]. Саме тому, цей вид декоративно-прикладного мистецтва відноситься до найдавніших.

Для плетіння вибирали довге гнучке пруття. Найкращим матеріалом вважалася лоза-коноплянка, білоліз, верба пурпурова. Найбільш розповсюдженими були техніки звичайного, прошаркового, квадрат-

[72] Ганжа П. О. Таємниці українського рукомисла. Київ : Мистецтво, 1996. С. 56.

ного, хрестикового плетіння та в косичку. Одна з найскладніших — хрестикова, виконання якої, передбачає переплетіння між собою прутів-стрічок якими потім обкручували каркас з орнаментальними мотивами. Поширеним було і плетіння в косичку, якою традиційно прикрашали край виробу, що надавало силуету речі особливої вишуканості.

Традиційним плетінням виготовляють велику кількість предметів від елементів будівництва, меблів, посуду до дрібних виробів та дитячих іграшок. Характерними властивостями виробів з лози є їхня легкість, зручність, міцність, практична доцільність та особлива краса. Лозоплетіння застосовували при спорудженні тину, виготовлені транспортних засобів, речей домашнього вжитку — кошиків, бутлів, хлібниць, колисок для немовлят, іграшок і домашніх оберегів. Усі плетені речі вирізнялися своєю художньою довершеністю.

До традиційних видів декоративно-прикладного мистецтва належить художня обробка металу. За даними археології, близько п'яти тисяч років тому на наших землях люди оволоділи технологіями обробки металу — міді. За часів Русі найважливішим видом ремісничої діяльності стало ковальство. З XV ст. ковальство розвивається як народний промисел на селі. Ковалі застосовували холодне й гаряче кування, клепання блях, техніки в'язання або плетіння сканню. Виготовляли кресла і лускоріхи, череси й вудила для коней. З господарського начиння — сокири, серпи, мотики, коси, оковували вози, підковували коней. Кожен майстер прагнув не лише якісно виготовити потрібну річ, а ще й прикрасити її карбуванням або тисненням. Особливе захоплення викликають ковані скрині, які були доволі поширеним елементом інтер'єру. Для їхнього декорування використовували тонке листове залізо і прийоми холодної обробки металу — різання, згинання, насічки, пробивки отворів. «Мережене» залізне окуття зміцнювало і прикрашало скриню. В основу композицій, якими прикрашались скрині, були покладені елементи орнаментальних мотивів — розгалужені гілки дерев, стилізовані квіти, дерево життя, геометричний орнамент.

З часом, вдосконалювалися старі та виникали нові способи художньої обробки металів: лиття, карбування, наскрізна орнаментація, гравірування, сполучення лиття з кольоровими емалями, коштовним камінням, інкрустації дорогоцінними металами, різьблення, шліфування. Особливо поширеним стає лиття та карбування.

Відлиті об'ємні металеві вироби були досить важкими. Для того щоб зменшити їхню вагу, заощадити метал, майстри намагаються зробити їх ажурними, з вирізами, отворами, просвітами. Таким чином, виробам з металу надавали вигляду графічного мережива. З часом техніка вдосконалювалася і відлиті вироби набували повітряної легкості.

Створюючи художні твори майстри опирались на існуючі в даній місцевості традиції в інших видах народної творчості — вишивці, ткацтві, різьбленню по дереву.

Значного поширення набуває золотарство — виготовлення коштовних виробів із срібла та золота світського та церковного призначення. Традиційні ювелірні технології — карбування, тиснення, штампування, чернь, зернь, скань, перегородчаста емаль.

Підсумовуючи зазначимо, що у декоративному мистецтві застосовуються різноманітні матеріали, близько сотні основних технік і технологій художньої обробки матеріалів. Усе це дає підстави стверджувати, що декоративно-прикладне мистецтво є однією з найширших сфер художньої творчості. У процесі формування української народності складалися певні побутові особливості, традиції декорування, було розроблено і засвоєно багато різнопланових художньо-технічних засобів, які складають неповторну мистецьку скарбницю українського народу.

2.5. Висвітлення екологічних проблем в енциклопедичних виданнях

У вік інформаційно-комунікаційних технологій, розширення використання населенням новітніх електронних пристроїв та Інтернету зростає роль енциклопедичних видань і довідників, якими можна користуватися онлайн. Відповідно змінюються і вимоги до них, адже користувачі звертаються до таких видань за відповіддю на широке коло питань, які стосуються, у тому числі, й екологічної тематики.

Використовуючи метод контент-аналізу, маємо намір проаналізувати місце екологічної проблематики в українській енциклопедистиці. Йдеться про наявність інформації з питань захисту довкілля у низці довідкових видань, створених в Україні після 1991 р. і розміщених на Інтернет-ресурсах. У вітчизняній історіографії ця тема не досліджена, що актуалізує потребу заповнити існуючу наукову прогалину.

Предметом дослідження є українські проекти, які мають он-лайн версії в мережі Інтернет — «Універсальний словник-енциклопедія»[73], «Енциклопедія історії України»[74] та електронна версія «Великої української енциклопедії»[75].

[73] Універсальний словник-енциклопедія (УСЕ) / ред. М.В. Попович. URL: http://slovopedia.org.ua/29/53392-0.html.

[74] Енциклопедія історії України: Т.1-10. URL: http://resource.history.org.ua/item/0002334.

[75] Велика українська енциклопедія. URL: https://vue.gov.ua.

Для проведення дослідження ми обрали дві групи ключових слів. Перша характеризує глобальні екологічні проблеми сучасності, розв'язанню яких міжнародна спільнота приділяє найбільшу увагу. З огляду на актуальність, що набувають останніми десятиліттями такі гострі світові екологічні проблеми, як зміна клімату та зменшення видів флори і фауни, для аналізу даних ми обрали ключові слова, що їх характеризують: «зміна клімату» (підвищення середньої температури клімату Землі, що призводить до почастішання екстремальних погодних явищ); «парниковий ефект» (явище поступового підвищення температури на нашій планеті); «парникові гази» (викиди в атмосферу внаслідок антропогенної та індустріальної діяльності людства, що найбільше сприяють парниковому ефекту — і внаслідок цього — потеплінню клімату Землі); «Кіотський протокол» (міжнародна угода від 1997 р., укладена в місті Кіото, спрямована на обмеження викидів в атмосферу парникових газів); «біорізноманіття» (міра кількості, різнорідності і мінливості форм живих організмів). Не менш важливим ключовим словом є, на наш погляд, і словосполучення «сталий розвиток», що означає модель розвитку, прийняту за дороговказ міжнародною спільнотою у 1992 р. на Конференції з навколишнього розвитку у Ріо-де-Жанейро. Вона поєднує екологічну, економічну і соціальну складові та дозволяє задовольнити потреби сучасного покоління без шкоди для майбутніх поколінь. Актуальність включення цього терміну до довідників й енциклопедичних видань обумовлена тим, що протягом трьох останніх десятиліть сталий розвиток перетворився з теоретичної концепції на поширену практику ведення бізнесу, державного і корпоративного управління, розвитку багатьох сфер життя. Багато держав, державних і недержавних компаній та установ прийняли стратегії сталого розвитку, які невпинно впроваджуються в життя.

Друга група ключових слів включає терміни, які, на наш погляд, дозволяють схарактеризувати радше внутрішній вимір екологічної політики в Україні: «екологічна політика», «екологічний рух», «екологічне законодавство», «екологічні проблеми», «Чорнобильська катастрофа». На наш погляд, їхнє існування у довідкових виданнях є свого роду критерієм уваги до екологічної політики національного рівня.

На початку дослідження вважаємо за доцільне проаналізувати змістовне наповнення (зокрема наявність обраних нами термінів) електронної версії «Британіки»[76] — однієї з найдавніших і найповніших універсальних енциклопедій англійською мовою. Широка популярність цього видання у світі дозволяє нам зробити висновок, що воно може

[76] Britannica. URL: https://www.britannica.com/.

слугувати одним із прикладів формування контенту довідкових видань, зокрема в царині екологічної інформації.

До «Британіки» включено термін «зміна клімату» (climate change) і термін «Рамкова конвенція Організації Об'єднаних Націй про зміну клімату» (The United Nations Framework Convention on Climate Change), що означає міжнародну екологічну угоду, підписану світовою спільнотою в 1992 р. з метою стабілізації концентрації парникових газів в атмосфері на такому рівні, який би не допускав небезпечного антропогенного впливу на клімат Землі. Відповідно в енциклопедії розміщені дефініції «парникові гази» та «парниковий ефект».

Також «Британіка» містить термін «біорізноманіття» (biodiversity) і його похідні: втрата біорізноманіття (biodiversity loss), стратегія збереження біорізноманіття (biodiversity conservation strategy), гаряча точка біорізноманіття (biodiversity hot spot), договір про біорізноманіття (biodiversity treaty), під яким мається на увазі Конвенція про біологічне різноманіття, прийнята на Конференції з навколишнього середовища і розвитку у Ріо-де-Жанейро в 1992 р.

Прикметно, що до «Британіки» занесено не лише термін «сталий розвиток» (sustainable development), а і «сталість» (sustainability), яка тлумачиться як довготривала життєздатність громади, набір соціальних інститутів або суспільної практики та як форма етики поколінь, при якій екологічні та економічні дії, що здійснюються сучасними поколіннями, не зменшують можливостей майбутніх поколінь користуватися подібними рівнями багатства, корисності чи добробуту.

У «Британіці» увага приділена і таким термінам, як «екологічна політика» (environmental policy), «екологічний закон» (environmental law), «екологічна справедливість (рух)» (environmental justice (movement)). Остання дефініція означає соціальний рух, який прагне усунути несправедливий розподіл екологічних ризиків серед бідних верств населення та національних меншин. Крім них, присутній і термін «екологізм» (environmentalism), що розглядається як політичний та етичний рух, що прагне поліпшити та захистити якість природного середовища шляхом змін до екологічно шкідливої діяльності людини.

Не обійшла увагою «Британіка» й Чорнобильську аварію. Так, пов'язана з нею група термінів представлена такими дефініціями: «Чорнобиль» (Chernobyl), «Чорнобильський ядерний випадок» (Chernobyl nuclear accident), «Чорнобильський форум» (Chernobyl Forum), «Чорнобильська зона відчуження» (Chernobyl Exclusion Zone).

Український проект «УСЕ» («Універсальний словник-енциклопедія») базується на досвіді шведського і польського видань. З огляду

на той факт, що укладачі орієнтувалися на європейські принципи організації матеріалу, дане видання позиціонується як довідник нового покоління. Однак енциклопедичний словник містить й інформацію з історії, культури та різних аспектів розвитку України, адже наша країна є невід'ємною складової сучасної цивілізації[77].

У процесі дослідження нами встановлено, що хоча словник містить близько 25 тис. статей, екологічна проблематика висвітлена в ньому вкрай фрагментарно. Так, у виданні відсутні визначення «зміна клімату», «біорізноманіття», «парникові гази», «сталий розвиток», «Кіотський протокол» (хоча дано визначення дефініції «Кіото», що є назвою міста, розташованого в Японії). Водночас дано визначення «парниковому ефекту», що трактується як підвищення температури поверхні Землі внаслідок існування атмосфери. Однак воно не пов'язується зі збільшенням викидів парникових газів, що веде до потепління клімату Землі.

Щодо групи ключових слів, з допомогою якої можна не лише оцінити екологічні пріоритети розвитку України, а і ступінь участі довідкових видань у поширенні екологічної освіти серед громадян нашої країни, то інформація, вміщена у згадаому словнику, відображає основні аспекти, пов'язані з аварією на Чорнобильській АЕС і містить дефініції: «Чорнобильська катастрофа» (дається коротка інформація про аварію, її наслідки, евакуацію населення, зону відчуження), «Чорнобиль», «Прип'ять», «Славутич» (міста, що розташовані в Чорнобильській зоні). Також у словнику є термін «екологічний рух», проте відсутні терміни «екологічна політика» й «екологічне законодавство». Термін «екологічні проблеми» поданий у вигляді синонімічного визначення «забруднення природного середовища». У цей словник включені такі терміни, як «природні ресурси», «природний заповідник», «заболочені ґрунти», «екологічна ніша», «екосистема», «екотип», «екологічне сільське господарство», «біосфера», «біосферний заповідник» та низка термінів, похідних від слова «біо», які відносяться до царини біологічної науки, що вбачається логічним з огляду на універсальний характер цього видання. Однак вони не відображають світових і національних тенденцій розвитку екологічної політики та не характеризують гострі екологічні проблеми останніх десятиліть і сучасності.

Електронна версія «Великої української енциклопедії» Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво», що ставить

---

[77] Здобутки української енциклопедистики: характеристика найважливіших видань / Т. І. Березюк, О. С. Іщенко, Р. В. Пилипчук, О. В. Савченко, Н. М. Фещенко, А. І. Шушківський // Наука України у світовому інформаційному просторі. Вип. 12. Київ : Академперіодика, 2015. С. 9-114.

завдання представити сучасну наукову картину світу, є наймолодшим проектом, який нараховує лише кілька років. Наразі цей проект активно розвивається.

На сайті проекту представлені короткі дефініції термінів «екологія» (та його похідні: «екологія людини», «екологія глобальна», «екологія ландшафтів», «екологія медична», «екологія популяційна», «екологія рослин», «екологія соціальна», «екологія тварин», «екологія ґрунту»), «екологічна політика», «екологічна катастрофа», «екологічна етика», «екологічна криза», «екологічна валентність», «екологічна освіта», «екологічна ніша», «екологічна паспортизація», «екологічна піраміда», екологічний рух», «екологічний ризик», «екологічний імператив», «Кіотський протокол», «Чорнобильська ядерна катастрофа 1986». Водночас вони вимагають ґрунтовного розширення за рахунок інформативних фахових статей.

Відповідно до Постанови Президії НАН України № 219 у рамках проекту «Енциклопедія історії України» (2003-2013) Інститут історії України НАН України видав довідкове енциклопедичне видання з однойменною назвою у 10 томах. Як зазначено в передмові т. 1, цей проект позиціонується як своєрідна відповідь «на актуальні суспільні запити, культурні виклики, інформаційні вимоги» та «фундаментальні потреби із систематизації, кодифікації та репрезентації соціогуманітарних знань з історії України в новітню добу». Безперечно, це видання має певну специфіку, адже воно акцентує увагу на історії України. Це дозволяє нам припустити, що екологічна проблематика в історії України має бути представлена у виданні ширше, ніж у наведених вище виданнях, однак результати нашого аналізу свідчать протилежне.

Перш за все, у цій енциклопедії використання терміну «екологія» і його похідних суттєво обмежено. Так, у виданні подано визначення лише терміна «екологічний рух», який розглядається в історичній ретроспективі. У пояснювальній статті дається тлумачення терміну «екологія» та історія його появи, інформація про зародження екологічного руху у світі і його формування в Україні від 1960-х рр. При цьому акцент зроблено на діяльності екологічних організацій. Водночас відсутня інформація про формування екологічної політики України, а отже — й відповідний термін. Це стосується і дефініції «екологічні проблеми».

Щодо екологічного законодавства, то в енциклопедичному виданні розміщена інформація лише про Закон УРСР «Про охорону природи в Українській РСР», прийнятий в 1960 р. Однак це єдиний екологічний закон, представлений у цій енциклопедії. При цьому відсутня інформа-

ція про перший закон у цій царині, який набрав чинності у незалежній Україні в 1991 р. — Закон «Про охорону навколишнього природного середовища».

Також в «Енциклопедії історії України» розміщена інформація про перший державний заповідник, створений в Україні за часів її перебування в СРСР — Асканію Нову. Водночас, відсутня інформація про інші заповідники, природно-заповідний фонд України та Український комітет охорони пам'ятників природи — дорадчий орган при Народному комісаріаті освіти УСРР/УРСР, що існував з 1926 по 1939 рр. Хоча він підпорядковувався Народному комісару освіти, його можна вважати першим органом в УСРР/УРСР, відповідним за окремі аспекти екологічної політики. На особливу увагу заслуговує той факт, що цей комітет з'явився відповідно до «Положення про пам'ятники культури і природи», яке є першим законодавчим актом України в галузі охорони природи. Водночас в енциклопедії розміщена інформація про створений в 1928 р. Український Комітет охорони пам'яток культури (УКОПК), який відав питаннями обліку та затвердження державних реєстрів пам'яток республіканського і місцевого значення, вирішував поточні питання пам'яткоохоронної роботи.

Викликає подив і відсутність інформації про створене в 1946 р. Українське товариство охорони природи (УкрТОП), хоча з використанням слова «товариство» зустрічається 37 назв установ. Протягом двох десятиліть воно було єдиним голосом екології у процесі прийняття державних рішень в УРСР. Це стосується і першого в СРСР Міністерства з екології, що було створено в Українській РСР в 1967 р. під назвою Державного комітету Ради Міністрів СРСР з охорони природи. Він з'явився на три роки раніше ніж Агентство з охорони довкілля США (EPA) та на двадцять один рік раніше, ніж аналогічна установа в СРСР. До речі, він мав вагомий вплив на прийняття деяких рішень в царині охорони природних ресурсів в УРСР.

Також в «Енциклопедії історії України» відсутня інформація про участь України у важливих міжнародних конференціях, на яких вона долучилася до таких вагомих світових угод, підписаних у 1992 р., як Декларація Ріо з навколишнього середовища та розвитку, Рамкова конвенція ООН про зміну клімату, Конвенції про охорону біологічного різноманіття. Актуальність їх включення до довідкових видань обумовлена також тим, що вони стали одними з перших міжнародних документів, укладених нашою державою у перші роки після здобуття незалежності. Єдиною екологічною угодою, яка згадується в цій царині, є Кіотський протокол.

Автори енциклопедії, безперечно, не могли оминути увагою катастрофу на Чорнобильській АЕС (1986 р.). У статті «Чорнобильська катастрофа» подана інформація не лише про причини й перебіг техногенної аварії, її екологічні, соціальні та економічні наслідки та наслідки для життя і здоров'я людей, а й про перші кроки Радянського Союзу й Української СРСР з її подолання. Також висвітлюється політика незалежної України щодо мінімізації негативних наслідків аварії на ЧАЕС, включаючи виведення з експлуатації цієї атомної станції та будівництво саркофагів над зруйнованим 4-м енергоблоком — об'єктів «Укриття» та «Арка» й характеризується зона відчуження. Доповненням до цієї інформації є, на наш погляд, згадка про Закон України «Про використання ядерної енергії та радіаційну безпеку», прийнятий у 1995 р., Міжнародний Чорнобильський проект (МЧП), та про такі міста, як Чорнобиль, Прип'ять та Славутич (у виданні розміщені відповідні дефініції).

Однак тенденції світового розвитку, як з точки зору формування нових глобальних екологічних викликів і загроз, так і з огляду на розвиток світової екологічної політики, майже не знайшли відображення на сторінках «Енциклопедії історії України». Відповідно терміни з обраної нами першої групи ключових сил, за винятком Кіотського протоколу, у цьому виданні відсутні.

На нашу думку, екологічна проблематика має зайняти вагоме місце в українській енциклопедистиці. Оновлення вимагає змістовне наповнення проаналізованих нами довідкових видань, розміщених в мережі Інтернет — «Універсального словника-енциклопедії», «Енциклопедії історії України» та «Великої української енциклопедії». Йдеться, зокрема, про включення до них дефініцій, які характеризують актуальні тенденції розвитку глобальної, регіональної і національної політики та стан навколишнього середовища (або розширення їх змісту), таких як: «зміна клімату», «парниковий ефект», «парникові гази», «біорізноманіття», «сталий розвиток». Також варто включити в цей перелік не лише дефініцію «Кіотський протокол» (у тих виданнях, де він відсутній), а і дефініції, що характеризують низку важливих екологічних міжнародних угод, наприклад Декларацію Ріо з навколишнього середовища та розвитку, Рамкову конвенцію ООН про зміну клімату, Конвенцію про охорону біологічного різноманіття, Паризьку угоду, яка прийшла на зміну Кіотському протоколу у 2015 р. У цьому сенсі доречним є розміщення в таких енциклопедичних виданнях і терміна «торгівля квотами на викиди парникових газів», що означає популярний економічний механізм співробітництва держав, що вже діє кілька

десятиліть у рамках Кіотського протоколу. До речі, наразі в Україні розробляється стратегія участі у цьому механізмі.

Також вбачається доцільним розширення інформації, що стосується історії екологічної політики України, як у період її перебування у складі СРСР, так і після отримання незалежності. Зокрема, на наш погляд, варто в цих енциклопедичних виданнях розмістити окрему дефініцію «Чорнобильська зона відчуження», адже згадка про неї фігурує лише в пояснювальних статтях про Чорнобильську катастрофу. Це ж саме стосується й інформації про «Саркофаг» і «Арку» — об'єкти укриття над Чорнобильською АЕС, які є загальновідомими не лише в Україні, а й у світі. Усе більшої актуальності набуває і популяризація терміну «екологічна безпека», що в умовах загострення екологічних проблем перетворюється на важливий імператив політики держав і міжнародних організацій.

2.6. Особливості формування контенту деталей рельєфу космічних структур в універсальних енциклопедіях

Загальні зауваження щодо контенту енциклопедичних видань. Контент енциклопедичного видання — зібрання слів та словосполучень, розташованих за певним принципом. Такими принципами зазвичай виступають алфавітне, галузеве, тематичне, алфавітно-тематичне розташування термінів у словнику[78]. Інформаційно-довідкові видання з астрономії та астрофізики відносять до категорії галузевих. Очевидно, що словник видань такого роду є теж галузевим і відображає існуючу структурно-логічну модель цієї галузі знань. Якщо таке видання є енциклопедичним, то його словник, залишаючись по своїй суті галузевим, водночас є універсальним. Він виступає в якості універсальної термінологічної множини даної галузі, обумовлює весь спектр термінологічної індивідуальності, яка відрізняє дане видання від інших в тому числі і від споріднених за принципами побудови.

Процес наповнення контенту енциклопедичного видання базується на певних концептуальних засадах[79]. Такими концептуальними засадами виступають критерії добору термінів (гасел), основними з яких є: 1) чітке визначення терміна, зафіксоване у словнику; 2) однозначність терміна у межах термінологічної системи; 3) незалежність понятійного об'єму терміна від контексту; 4) стилістична нейтральність;

[78] Методичні рекомендації з підготовки, редагування та оформлення статей до Великої української енциклопедії (проект) / За ред. д.і.н., проф. Киридон А. М. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2015. С. 71–84.

5) системність (класифікаційна системність, словотвірна системність); 6) відсутність синонімів у межах однієї терміносистеми; 7) короткість (стислість) у плані вираження дефініції.

При створенні тематичного словника гасел за категоріями, підкатегоріями різного рівня деталізації необхідно критично проаналізувати не лише реєстр гасел, але й логічні зв'язки між ними (зокрема й семантичного характеру).

Особливості контенту деталей рельєфу поверхонь космічних тіл, їхніх атмосфер та систем кілець вимагають розроблення принципів категоризації словника термінів з астрономії, астрофізики та космонавтики[80] для універсальної енциклопедії, якою є «Велика українська енциклопедія».

Принципи формування планетних номенклатур. Планетна номенклатура — це система назв деталей рельєфу та деталей альбедо різних небесних тіл (планет, супутників, комет та астероїдів)[81]. Регулюванням надання назв деталей рельєфу та деталей альбедо займається Міжнародний астрономічний союз (МАС) від 1919 р. — року свого заснування.

Зазвичай назви деталей поверхні небесних тіл пов'язані з історією відкриття, якимись особливостями рельєфу цих тіл, іменами вчених.

1973 року МАС створив Робочу групу з номенклатури планетної

---

[79] Денисов П. Н. Принципы отбора лексики для учебных словарей // Вопросы учебной лексикографии. Под. ред. П. Н. Денисова и Л. А. Новикова. Москва, 1969. С. 13–19; Денисов П. Н. Энциклопедистика и лексикография // Актуальные проблемы современной лексикографии. Матер. науч.-практ. конф. / Отв. ред. Ю. А. Бельчиков. Москва, 1999. С. 7–15; Про концептуальні засади підготовки Української універсальної енциклопедії: Постанова Президії НАН України (№264 від 18.10.2006) [Електронний ресурс]. URL: http://www.encyclopedia.kiev.ua/vydaniya/files/postanova_264.pdf; Черниш Н. І. Концептуальні засади української енциклопедичної справи (з редакторського досвіду М. П. Бажана) // Українська енциклопедистика: Матер. Третьої міжнар. наук. конф. (м. Київ, 22-23 жовтня 2013 р.). Київ : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2014. С. 177–185.

[80] Колчинский И. Г., Корсунь А. А., Родригес М. Г. Астрономы. Биографический справочник. Київ : Наукова думка. 1977. 416 с. Физика космоса. Маленькая энциклопедия / [Редкол.: Ю. Н. Дрожжин-Лабинский и др.]. Москва: Советская энциклопедия. 1986. 784 с.; Астрономічний енциклопедичний словник / [Головна астрономічна обсерваторія НАН України / За заг. ред. І. А. Климишина, А. О. Корсуня]. Львів : Львівський національний університет ім І. Франка. 2003. 548 с.

[81] Бурба Г. А. Создание номенклатуры деталей рельефа спутников Сатурна // Номенклатура деталей рельефа спутников Сатурна / Отв. ред. К. П. Флоренский и Ю. И. Ефремов. Москва : Наука, 1986. С. 23–26; History of Planetary Nomenclature. Gazetteer of Planetary Nomenclature // International Astronomical Union (IAU) Working Group for Planetary System Nomenclature (WGPSN). 2008-05-17. Архів оригіналу за 2014-08-09.

системи (WGPSN), що займається найменуванням деталей на поверхнях небесних тіл Сонячної системи. При цій Робочій групі діють 6 спеціалізованих підгруп з декількох експертів кожна. Це підгрупи з номенклатури деталей поверхні Місяця, Меркурія, Венери, Марса, тіл зовнішньої Сонячної системи та (з 1984 року) астероїдів з кометами. Офіційна номенклатура деталей альбедо Марса та Меркурія була прийнята в 1958 і 1976 рр. відповідно. Станом на 2020 р. назви, затверджені МАС, мають понад 16 000 деталей поверхні 42 небесних тіл. Це Меркурій, Венера, Марс, 10 астероїдів, Місяць, обидва супутника Марса, 6 супутників Юпітера, 11 супутників Сатурна, 6 супутників Урана, 2 супутника Нептуна і Плутон[82]. Близько 59 % назв припадає на об'єкти Місяця, 13 % — Венери, 12 % — Марса, 3 % — Меркурія і 1,5 % — Іо. 80 % усіх назв належить кратерам[83].

МАС затверджує назви, керуючись такими правилами[84]:

номенклатура є інструментом, і головна задача — зробити його простим, ясним та недвозначним.

Зазвичай офіційні назви не дають деталям розміром менше 100 метрів, окрім випадків, коли такі деталі становлять винятковий науковий інтерес.

Кількість найменованих деталей поверхні на кожному небесному тілі не повинна бути надмірною. Назви дають лише тим об'єктам, які становлять науковий інтерес або найменування яких корисне для наукових та картографічних цілей.

Слід уникати повторення одного і того ж імені для деталей поверхні різних небесних тіл, а також уникати однакових найменувань для супутників та Власні назви повинні бути наведені мовою їх першоджерела. Мають бути надані їх транслітерації для різних алфавітів, але не переклади. Фактично МАС транслітерацій не надає[85].

Там, де це можливо, треба продовжувати теми прийнятих раніше назв.

Вибір назв для об'єктів Сонячної системи повинен бути міжнародним — назви вибираються з різних мов.

---

[82] Official Naming of Surface Features on Pluto and its Satellites: First Step Approved. IAU Press Release iau1702. 2017.

[83] Планетна номенклатура. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Планетна номенклатура

[84] Gazetteer of Planetary Nomenclature // International Astronomical Union (IAU) Working Group for Planetary System Nomenclature (WGPSN). Архів оригіналу за 2014-08-09.

[85] Hargitai H., Li C., Zhang Zh., Zuo W., Mu L., Li H., Shingareva K. B., Shevchenko V. V. Chinese and Russian Language Equivalents of the IAU Gazetteer of Planetary Nomenclature: an Overview of Planetary Toponym Localization Methods // The Cartographic Journal. 2014. № 56 (4).

Заборонено використовувати імена, пов'язані з політикою, релігією або військовою діяльністю, за винятком імен політичних діячів до XIX століття.

Увічнення людей у назвах позаземних об'єктів не повинне бути самоціллю.

За наявності кількох варіантів написання імені вибирають той, якому надавав перевагу сам його носій, або той, що фігурує в авторитетному джерелі. Діакритичні знаки є необхідною частиною назви та обов'язково повинні використовуватися.

Назви супутників (а також кілець планет та щілин в них) спільно вибирають WGPSN і комісія № 20 МАС («Положення та рухи малих планет, комет та супутників»).

Крім цих загальних правил, кожна робоча група МАС розробляє додаткові правила для системи назв кожного астрономічного об'єкта.

Міжнародні назви деталей поверхні, як правило, складаються з власного імені та родового терміна. Цей термін характеризує тип даної деталі (наприклад, «каньйон», «гора», «долина»), що дозволяє розрізнити об'єкти з однаковим власним ім'ям. Усі родові терміни взято з латинської мови, а власні назви — з багатьох мов народів світу. При виборі родових термінів МАС керується тим, що вони повинні описувати лише зовнішній вигляд об'єкта і не вказувати на його геологічне походження. Таким чином, родові терміни не є термінами планетної геології.

МАС затверджує лише міжнародні назви — у латинському написанні та з латинськими родовими термінами. При адаптації міжнародних назв до названих мов використовують і переклад, і транскрипцію, і транслітерацію. Родові терміни, як правило, перекладають, а для власних назв використовують усталену в мові назву її епоніма або транскрипцію латинської назви. Для забезпечення ідентифікації деталей космічних тіл, МАС публікує у своєму виданні IAU Transactions карти або схеми розташування таких об'єктів.

Наведемо список типів деталей поверхні небесних тіл, що розрізняються в планетній номенклатурі (інформацію наведено станом на 2020 р.):

- астра (Astrum) — радіальна структура на Венері;
- болото (Palus) — невелика рівнина. Найменовані МАС деталі рельєфу з цією родовою назвою є на Місяці[86] (3) та на Марсі (4, в тому

[86] Moon. Landing site name. Gazetteer of Planetary Nomenclature (англ.). International Astronomical Union (IAU) Working Group for Planetary System Nomenclature (WGPSN). Архів оригіналу за 2013-05-14.

числі 1 — у номенклатурі деталей альбедо). Всього є 7 найменованих боліт у планетній номенклатурі;

- борозна (Fossa) — довга вузька западина: пряма або вигнута, але не звивиста. Назви з терміном МАС затвердив лише на Місяці та астероїді Лютеція;
- борозна (Rima) для менш крутобоких, тріщина (Rima) для більш крутобоких утворень. Борозна — довге вузьке неглибоке лінійне заглиблення, вужче, ніж долина (Vallis), і приблизно однакової ширини по всій довжині. Назви з терміном Rima є лише на Місяці та астероїді Лютеціїя;
- велика рівнина (Vastitas) — дуже велика рівнина. Єдина найменована деталь рельєфу з цією номенклатурою — Велика Північна рівнина знаходиться на Марсі;
- велике кільцеве утворення (Large ringed feature) — велика кільцева деталь неясного походження;
- вінець, корона (Corona) — кільцева або овальна деталь рельєфу. Такі структури виявили на Венері (341) та на супутнику Урана Міранді (3), загальною кількістю — 344 поіменовані деталі;
- гора, для Місяця (іноді) — пік (Mons). Є 258 найменованих гір на різноманітних небесних тілах;
- гряда (Dorsum) — витягнуте підняття. МАС затвердив 185 гряд на Меркурії, Венері, Марсі, кількох супутниках планет та астероїдах;
- деталь альбедо (Albedo feature) — ділянка, що відрізняється від оточуючих своїм альбедо. МАС затвердив 32 назви деталей альбедо на Меркурії, 126 — на Марсі, 13 — на Титані (супутник Сатурну) і одну (Reiner Gamma) — на Місяці. До складу назв цей термін не входить;
- деталь-супутник, сателітна деталь (Satellite feature) — номенклатура деяких з кратерів на Місяці, назва якого складається з назви сусіднього найменованого кратера з додаванням великої латинської літери (Коперник A, Тихо B тощо). До складу назв цей термін не входить;
- долина (Vallis). Найменовані долини є на Меркурії, Венері, Місяці, Марсі, супутнику Юпітера Іо та на супутнику Урана Аріелі;
- дуга (Arcus) — дугоподібно вигнута деталь. Єдиний приклад такої деталі поверхні небесних тіл — Hotei Arcus на Титані;
- еруптивний центр (Eruptive center) — активний вулканічний центр на супутника Юпітера Іо;
- затока (Sinus) — невелика рівнина. Використання цієї родової назви деталі рельєфу має свої особливості на різних небесних тілах. Всього 39 найменованих деталей рельєфу з цією номенклатурою;

- звивина (Flexus) — дуже низька криволінійна та фестончаста в плані гряда. Всього існує 5 цих родових геологічних структур. Усі вони розташовані на супутнику Юпітера Європі;
- земля (Terra) — простора височина. Деталі рельєфу з цією номенклатурою є на Венері, Марсі, астероїді Веста, супутниках Сатурна Титані та Япеті та карликовій планеті Плутон. Всього 23 найменовані деталі;
- змія (Serpens) — звивиста лінійна деталь (ширина якої набагато менша за її довжину), що складається з ділянок піднятих над умовним нульовим рівнем висот та опущених нижче нульового рівня висот локального рельєфу, що чергуються. На Марсі є лише одна іменована деталь рельєфу з цією номенклатурою;
- зсув (Labes). Назви деталей рельєфу з цим родовим терміном є на Марсі (7) та Лютеції (3). Всього 10 відповідних деталей рельєфу;
- канал, русло (Flumen) — Названо 7 таких об'єктів із цією родовою назвою. Всі вони знаходяться на супутнику Сатурна Титані;
- каньйон (Chasma) — глибока лінійна западина з крутими схилами. Загалом є 119 таких деталей рельєфу на Марсі, Венері та декількох супутниках планет;
- котловина (Cavus) — поглиблення неправильної форми з крутими краями. Зазвичай розташовані групами. Об'єкти таких деталей рельєфу є на Марсі (27), Тритоні — супутнику Нептуна (10) та на карликовій планеті Плутон (1)), загальною кількістю — 38 поіменованих деталей рельєфу;
- кратер (Crater) — округла западина. Кратери складають 80 % усіх найменованих деталей поверхні небесних тіл. Деякі об'єкти аналогічного походження фігурують у планетній номенклатурі як патери, рівнини та великі кільцеві деталі. До складу назв цей родовий термін не входить;
- купол (Tholus) — невелика куполоподібна гора або пагорб. Від Farrum відрізняється менш плоскою вершиною і менш крутими схилами. Об'єкти з номенклатурою Tholus є на Венері (57), Марсі (22), карликовій планеті Церері (7), супутнику Юпітера Іо (3), астероїді Весті (3). Всього 92 найменовані деталі рельєфу з цією номенклатурою;
- купол фарра (Farrum) — кругла низька височина з дуже плоскою вершиною та крутими схилами. Такого роду деталі рельєфу є лише на Венері (9);
- лабіринт (Labyrinthus) — комплекс долин або гряд, що перетинаються. Назви мають деталі рельєфу: на Марсі (6), на Титані (24), на Венері (1) — всього 31 лабіринт;

- лакуна (Lacuna) — западина неправильної форми, що виглядає як висохле озеро. Такого роду деталі рельєфу є на супутнику Сатурна Титані (11);
- ланцюжок (Catena) — кілька кратерів, розташованих в одну лінію. МАС затвердив 71 назву цієї деталі рельєфу на 11 небесних тілах;
- лентикула (Lenticula) — невеликі темні плями (але не макули);
- лінгула (Lingula) — округлий язикоподібний виступ плато в простір оточуючої рівнини;
- лінія (Linea) — темна або світла видовжена деталь, пряма або вигнута;
- макула (Macula) — темна пляма (але не лентикула) довільної форми. Макули є на Марсі (1), Європі (5), Титані (7), на супутнику Нептуна Тритоні (7), на супутнику Плутона Хароні (4). Всього — 24 поіменовані МАС деталі рельєфу, що відносяться до цієї номенклатури;
- мис (Promontorium) — виступаюча частина високої місцевості (материка). Є 9 найменованих мисів (Місяць);
- море (Mare) — багатозначний термін. На Місяці море — велика темна рівнина, на Марсі море — велика темна деталь альбедо, на Титані море — велика темна ділянка, вкрита вуглеводневою рідиною. На Місяці розрізняють 22 моря, на Марсі — 10, на Титані — 3. Всього, т. ч., виділяють 35 морів різного геологічного походження і з різною геоморфологією;
- назви місць посадок пілотованих місій «Аполлон» (США) — деталі місячного рельєфу;
- область, регіон (Regio) — простора територія, що відрізняється від суміжних своїм альбедо або кольором, або інший великий регіон на поверхні небесного тіла;
- озеро (Lacus) — невелика рівнина. До цієї номенклатури рельєфу належать невеликі темні рівнині на Місяці (20) або невеликі ділянки з рідкою поверхнею на Титані (80). Також цей термін використовується в номенклатурі невеликих темних деталей альбедо Марса (8). Всього 108 поіменованих деталей на поверхнях небесних тіл;
- океан (Oceanus) — дуже велика темна рівнина (але не макула та лентикула). МАС затвердив поки що одну назву з використанням цього родового терміну — Океан Бур (Місяць);
- острів (Insula) — ділянка поверхні, оточена рідиною. Ця деталь рельєфу використовується в планетній номенклатурі лише на супутнику Сатурна Титані, де МАС затвердив назви 10 островів та їх груп;
- пагорб (Collis). Такого роду деталі рельєфу виділяють на Венері, Марсі та Титані (всі існуючі назви у множині — Colles), загальною кількістю — 44 поіменовані деталі рельєфу;

- патера (Patera) — кратер неправильної форми або ж складний за будовою та структурою кратер з нерівними краями. Найменовані патери є на Іо (144), Венері (73), Марсі (27), супутнику Нептуна Тритоні (5) та на супутнику Сатурна Титані (1). Всього маємо 250 найменованих патер;
- плато (Planum) — високо розташована рівнина. На Марсі 32 рівнини, на Венері — 4, на Іо — 8, на супутнику Нептуна Тритоні — 3. Отже, всього є 47 найменованих плато;
- плюм (Plume) — кріовулкани;
- потік (Fluctus) — ділянка з характерними обрисами у вигляді потоків (лавових, льодових, інше);
- протока (Fretum) — вкрита рідиною ділянка, що сполучає дві більші за розмірами. Термін багатозначний: на Марсі протока — темна деталь альбедо (2), для Титана вуглеводневі канали (4). Всього 6 відповідних деталей рельєфу;
- ретикула, полігон (Reticulum) — сітчаста деталь поверхні;
- рівнина (Planitia). Назви з цим терміном є на 11 небесних тілах; найбільше — на Венері (41);
- рілля, зморшка, складка, вибоїна (Sulcus) — ділянка, де чергуються приблизно паралельні борозни та гряди. Назви з цим терміном є на Марсі, супутнику Юпітера Ганімеді, супутнику Сатурна Енцеладі, супутнику Урана Міранді, супутнику Нептуна Тритоні;
- смуга (Virga) — смуга, що відрізняється своїм відтінком від навколишньої місцевості;
- столова гора (Mensa) — гора з плоскою вершиною та урвищами по краях. Всього виділяють 44 поіменованих МАС столових гори: 35 на Марсі та 9 на супутнику Юпітера Іо;
- тессера (Tessera) — поверхня з полігональною структурою, схожою на черепицю або на малюнок паркету;
- уступ (Rupes), урвище. Найменовані уступи (82) є на 10 небесних тілах: на Марсі, Місяці, Меркурії, Міранді тощо;
- факула (Facula) — світла пляма. Факули виділено на карликовій планеті Церері (2), супутнику Юпітера Амальтеї (2), супутниках Юпітера Ганімеді (13) та Каллісто (1) та на супутнику Сатурна Титані (14). Всього 32 відповідні деталі рельєфу;
- хаос (Chaos) — ділянка з характерним хаотичним рельєфом;
- хвиля, дюна (Unda) — поля дюн;
- щабель, сходина (Scopulus) — складний уступ, що не номенклатується як Rupes. Уступ лопатеподібної або неправильної форми. Найменовано всього 13 таких об’єктів (Марс).

Особливості формування контенту деталей рельєфу космічних структур. Деякі з деталей рельєфу космічних структур важко класифікувати. Причини такого стану речей багатофакторні. Нижче ми подаємо перелік основних деталей рельєфу космічних структур, опис та класифікація яких, на наш погляд, створюють помітні труднощі при формуванні контенту з астрономії до універсальних енциклопедичних видань з коротким описом характеру цих утруднень.

Еруптивний центр (Eruptive center) — активний вулканічний центр. До складу назв цей родовий термін не входить. Еруптивні центри та плюми (наявні лише на супутнику Юпітера Іо та супутнику Нептуна Тритоні відповідно). Труднощі в їх описі та класифікації пов'язані, перш за все, з ефемерністю, недовговічністю цих об'єктів.

Деталі альбедо. Труднощі в їх описі та класифікації пов'язані, перш за все, з нечітко визначеними межами цих регіонів та незрозумілим геологічним походженням. Часто деталі альбедо належать ділянкам поверхні небесних тіл, які не деталізовані за браком астрономічних приладів з достатньою роздільною здатністю. Назви темних деталей альбедо родовий термін найчастіше мають. Для них на Меркурії використовується слово Solitudo «Пустеля», а на Марсі — Mare («Море»), Sinus («Затока»), Fretum («Протока»), Lacus («Озеро»), Palus («Болото»), Fons («Джерело») та деякі інші.

.Назви деталей атмосферних утворень планет-гігантів. Як і в попередньому випадку труднощі включення такого роду об'єктів у контент універсальних енциклопедичних видань пов'язані з тимчасовістю такого роду деталей, хоча в деяких випадках тривалість їх існування налічує десятки (Великий гексагон, Сатурн), а то й сотні років (Велика червона пляма, Юпітер). Номенклатури різних атмосферних утворень ще не існує, її створення планується МАС в майбутньому.

Кільця планет та щілини в цих кільцях отримують імена науковців, які вперше їх спостерігали та досліджували. Труднощі включення назв деталей цих об'єктів у контент універсальних енциклопедичних видань пов'язані з відсутністю офіційної номенклатури.

Назви деталей структури кілець планет. Труднощі в їх описі та класифікації пов'язані з ефемерністю, недовговічністю цих об'єктів, як і у випадку еруптивних центрів та плюмів (див. нижче).

Коллаборації вчених, причетні до розробки, створення та експлуатації космічних місій, часто дають неофіційні назви маленьким об'єктам на поверхнях космічних тіл: місцям посадки, каменям, пагорбам, що оточують місця посадок тощо. МАС не дає таким назвам офіційного статусу — крім випадків, передбачених правилами планетної но-

менклатури приведеними вище. Саме ця неофіційність і є основною трудністю подавати інформацію в енциклопедичне видання про такого роду об'єкти.

Борозна (Rima). В застосуванні цього терміну є певна неоднозначність, адже слово «борозна» може на латині писатись і як Fossa. Борозна — довге вузьке неглибоке лінійне заглиблення. Більш вузьке, ніж долина (Vallis), і приблизно однакової ширини по всій довжині. Назви з терміном Rima є лише на Місяці та астероїді Лютеціія. Вказана неоднозначність латинського імені цієї лінійної структури і є основною трудністю включення борозн як деталей рельєфу до контенту енциклопедій, навіть галузевих.

Велике кільцеве утворення (Large ringed feature) — велика кільцева деталь неясного походження. Такого роду деталі поверхні небесного тіла виявлені на супутниках Юпітера Європі (2) та Каллісто (4), на супутнику Сатурна Титані (4). Всього відомо 10 великих кільцевих утворень. Труднощі включення назв деталей цих об'єктів у контент універсальних енциклопедичних видань пов'язані з відсутністю розуміння їх геологічного походження.

Деталь-супутник, сателітна деталь (Satellite feature) — номенклатура деяких з кратерів на Місяці, назва якого складається з назви сусіднього найменованого кратера з додаванням великої латинської літери (Коперник A, Тихо B тощо). До складу назв цей термін не входить. Основною трудністю при наповненні контенту енциклопедичних видань деталями такого типу рельєфу є зазвичай мала наукова цінність цих деталей як самостійних геологічних утворень. Часто більш логічним є згадка про такого роду об'єкти в основній статті про домінантний над цією структурою об'єкт.

Лентикула (Lenticula) — невеликі темні плями (але не макули). Хоча ця родова назва деталей рельєфу МАС затверджена (поки що лише для супутника Юпітера Європи), хоча назв із цим терміном немає. Саме ця обставина і є основною трудністю включення назв деталей цих об'єктів у контент універсальних енциклопедичних видань.

Лінгула (Lingula) — округлий язикоподібний виступ плато в простір оточуючої рівнини. Усі поіменовані МАС лінгули знаходяться на Марсі (5). Основною трудністю при наповненні контенту енциклопедичних видань деталями такого типу рельєфу є зазвичай мала наукова цінність цих деталей як самостійних геологічних утворень.

Лінія (Linea) — темна або світла видовжена деталь, пряма або вигнута. Назви з цим терміном є на Венері (22), супутнику Юпітера Європі (45) та супутнику Сатурна Реї (2). Всього 69 назв. Як і у попе-

редньому випадку основною трудністю при наповненні контенту енциклопедичних видань деталями такого типу рельєфу є мала наукова цінність цих деталей як самостійних геологічних утворень.

Найменування деталей рельєфу, пов'язані з пілотованими космічними місіями. Найменовано 79 таких об'єктів. До складу назв цей термін не входить. Такого роду деталі рельєфу є неофіційними.

Область, регіон (Regio) — простора територія, що відрізняється від суміжних своїм альбедо або кольором, або інший великий регіон на поверхні небесного тіла. Тому на такі деталі рельєфу розповсюджуються всі ті застереження, які згадувались при подачі інформації вище про деталі альбедо. МАС найменував більше 100 областей на різних планетах та їх супутниках.

Плюм (Plume) — кріовулкани. Поки що МАС затвердив назви 2 кріовулканів на супутнику Нептуна Тритоні. До складу назв цей термін не входить. Труднощі в їх описі та класифікації пов'язані з недовговічністю цих об'єктів, як і у випадку еруптивних центрів.

Потік (Fluctus) — ділянка з характерними обрисами у вигляді потоків (лавових, льодових, інше), етіологія яких не грає ролі у присвоєння цієї назви деталі рельєфу. Назви із цим терміном є на Венері, Марсі, супутнику Юпітера Іо, Титані. Труднощі в їх описі та класифікації пов'язані з нетривалим періодом функціонування цих об'єктів.

Ретикула, полігон (Reticulum) — сітчаста деталь поверхні. Найменованих деталей рельєфу цієї номенклатури нема. Є неофіційні назви деталей поверхонь супутника Сатурна Енцелада та Венери під цю номенклатуру. Неофіційна термінологія в іменуванні цих деталей рельєфу — основна трудність при наповненні контенту енциклопедичних видань.

Рілля, зморшка, складка, вибоїна (Sulcus) — ділянка, де чергуються приблизно паралельні борозни та гряди. Об'єкти, що позначаються терміном в однині (Sulcus) та множині (Sulci), відрізняються лише розміром. Невелика наукова інформація про стратифікацію цих об'єктів є основною перепоною по включенню статей про ці об'єкти до енциклопедичних видань.

Смуга (Virga) — смуга, що відрізняється своїм відтінком від навколишньої місцевості. Найменовано 8 таких об'єктів, які знаходяться на супутнику Сатурна Титані. Так як смуги є по суті деталями альбедо, то на такі деталі рельєфу розповсюджуються всі ті застереження, що й про деталі альбедо.

Тессера (Tessera) — поверхня з полігональною структурою, схожою на черепицю або на малюнок паркету. Найменовані об'єкти ре-

льєфу з цією номенклатурою є лише на Венері (63). Відносно тессер мають місце всі ті застереження, які були подані вище до смуг, ріллі, зморшок, складок та вибоїн.

Факула (Facula) — світла пляма. Фактично є деталлю альбедо, але не віднесена до неї, так як є областю на поверхні небесного тіла, що входить як структурний елемент в інші деталями рельєфу. Всі застереження відносні до деталей альбедо мають місце і по відношенню до факул.

Хаос (Chaos) — ділянка з характерним хаотичним рельєфом. Існує 34 назви з цим терміном: на Марсі (29) та на супутнику Юпітера Європі (5). Всі застереження подані відносно тессер (див. вище) мають місце і по відношення до хаоса як геологічної структури.

Хвиля, дюна (Unda) — поля дюн. У сучасній номенклатурі деталей рельєфу термін Unda використовується лише у множині — Undae (хвилі, дюни). МАС затверджено 12 таких назв: 6 на Марсі, 5 на Титані та 2 на Венері. Труднощі в їх описі та класифікації пов'язані з недовговічністю цих об'єктів, як і у випадку еруптивних центрів та плюмів.

2.7. Енциклопедичний зміст понять «громадянська освіта» і «громадянське виховання»

Серед основних виховних напрямів сьогодення актуальними є національно-патріотичне виховання, громадянська освіта й виховання, що зумовлено загальносвітовими політичними, економічними і соціокультурними процесами.

Громадянська освіта/виховання спрямована на реалізацію загальної мети середньої освіти, сформульованої у Концепції Нової української школи. Вона полягає у розвитку та соціалізації особистості, формуванні її національної самосвідомості, громадянської позиції, загальної культури, світоглядних орієнтирів, критичного мислення, творчих здібностей, дослідницьких та аналітичних навичок, навичок життєзабезпечення та професійних якостей[87]. Дослідження стану громадянської освіти і виховання дає підстави для висновку про різнотлумачення сутнісних характеристик термінів: в одних концептуально-програмних документах акцент робиться на правовій освіті, в інших громадянську освіту й виховання розглядають як патріотичне виховання, як засіб формування в особистості демократичних цінностей. Відтак необхід-

[87] Концепція нової української школи [Електронний ресурс] // Міністерство освіти і науки України. − 2016. − Режим доступу до ресурсу: https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/nova-ukrainska-shkola-compressed.pdf.

но з'ясувати зміст понять «громадянськість», «громадянська освіта», «громадянське виховання» тощо, наведених в нормативно-правових документах, енциклопедичній та іншій довідковій літературі. Як зазначає Г. І. Гайко, стан енциклопедичної справи будь-якої країни значною мірою відображає рівень її освіти, науки й культури, складає важливе інтелектуальне підґрунтя педагогічних процесів і міжнародної комунікації[88].

У радянські часи поняття «громадянське виховання» не вживалось і було відсутнє у педагогічній енциклопедії 1964-1967 рр., оскільки комуністичний режим не передбачав наявності громадянського суспільства. Тому важливою подією у розвитку громадянської освіти в Україні стало заснування у 1999 р. Інституту громадянської освіти Національного університету «Києво-Могилянська академія», а також недержавних громадських організацій, як-от Центру громадянської освіти «Київське братство», Всеукраїнської асоціації викладачів історії та суспільних дисциплін «Нова Доба» тощо[89]. У квітні 2000 р. Президією Академії педагогічних наук України було затверджено Концепцію громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності. У ній було визначено сутність, пріоритети і зміст громадянського виховання, конкретизовано якості громадянина українського суспільства. Головним завданням громадянського виховання визначалось формування «громадянськості», яку становили моральна, соціальна, політична і юридична компетентності особистості. У структурі ідентичності особистості вона мала відображатися у вигляді «свідомого громадянина», «патріота», «професіонала», який «усвідомлює взаємозв'язок між ідеями індивідуальної свободи і прав людини та її громадянською відповідальністю», має національну свідомість, цінує свободу, рівність, справедливість, соціальну активність і професійну компетентність, готовий до участі у процесах державотворення, здатний до спільного життя та співпраці. Компонентами громадянської культури визначались патріотизм, національна свідомість, культура міжетнічних відносин, планетарна свідомість, правосвідомість, політична культура, бережливе ставлення до природи, моральність, мотивація до праці[90].

---

[88] Енциклопедичний контент і виклики сучасного світу: Збірник матеріалів наукової конференції (30 жовтня 2019 р., м. Київ) / за ред. д. і. н., проф. Киридон А. М. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2019. С.34.

[89] Пилинський Я. М. Громадянська освіта в Україні / Наукові записки НаУКМА. 2016. Т. 186: Політичні науки. 85 с.

[90] Про затвердження Концепції громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності: Постанова Президії Академії педагогічних наук України» від 19.04.2000 р. № 1-7/4-49. URL: http://www.osvita.irpin .com /viddil/v4/d1.

У Національній доктрині розвитку освіти, затвердженій Указом Президента від 17 квітня 2002 р., громадянське виховання визначалося складником національного виховання. В основу доктрини було покладено цінності суспільної солідарності й громадянської культури і стверджувалося, що «передумовою утвердження розвинутого громадянського суспільства є підготовка освічених, моральних, мобільних, конструктивних і практичних людей, здатних до співпраці, міжкультурної взаємодії, які мають глибоке почуття відповідальності за долю країни, її соціально-економічне процвітання...», а також, що «освіта має активно сприяти формуванню нової ціннісної системи суспільства — відкритої, духовно та культурно наповненої, толерантної, здатної… консолідувати суспільство на засадах пріоритету прав особистості, зменшення соціальної нерівності»[91].

Громадянські цінності були відображені у базових документах освітньої політики (Закони України Про освіту, Про загальну середню освіту, Про вищу освіту і Національній стратегії розвитку освіти в Україні на 2012–2021 рр. тощо)[92].

У педагогічній науці сталим є таке визначення словосполучення «громадянське виховання», а саме: це педагогічний процес становлення свідомого, відповідального і компетентного громадянина-патріота, спрямований на саморозвиток і розбудову демократичного громадянського суспільства[93].

Словник психолого-педагогічних понять і термінів визначає громадянську освіту як: 1) діяльність, спрямовану на формування знань і навичок, необхідних громадянину в демократичній правовій державі для реалізації громадянських прав і свобод, користування інститутами сучасної правової демократичної держави. Завданням громадської освіти є культивування основоположних принципів і цінностей вільного демократичного суспільства і конституційного порядку. Вивчення прав і вміння реалізувати ці права формують ядро громадянської освіти; 2) навчання людей, як жити в умовах сучасної держави, як додержувати її закони, і водночас не дозволяти владі порушувати їхні

[91] Про Національну доктрину розвитку освіти Указ Президента України. URL: http://www.zakon2rada.gov.ua/lows/show/347/2002.

[92] Про освіту: Закон України від 05.09.2017 р. № 2145-VIII. Голос України. 2017. 27 верес. (№ 178-179). Про вищу освіту: Закон України від 01.07.2014 р. № 1556-VII. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1556-18. Про загальну середню освіту: Закон України від 10.08.2012 р.URL: http:// www.zakon2rada.gov.ua/lows/show/ 651-14; Національна стратегія розвитку освіти в Україні на 2012-2021 рр. URL:http:// www.old.mon.gov.ua/images/files/news/12/05/4455. pdf.

[93] Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України; головний редактор В. Г. Кремень. Київ : Юрінком Інтер, 2008. С. 149–150.

права, добиватися від неї здійснення їхніх правомірних потреб, як бути громадянином демократичного суспільства. Громадянське виховання — формування громадянськості як інтегративної якості особистості, що дає можливість людині відчути себе морально, соціально, політично та юридично дієздатною й захищеною[94].

Поняття «громадянськість» у спеціалізованому педагогічному словнику розглядається як «…усвідомлення кожним громадянином своїх прав і обов'язків, стосовно держави, суспільства, почуття відповідальності за їх стан, а «громадянське виховання», як формування громадянськості — інтегративної якості особистості, яка дає можливість людині відчувати себе юридично, соціально, морально й політично дієздатною[95]. До основних елементів громадянськості належить моральна й правова культура, яка виражається в почутті власної гідності, внутрішньої свободи особистості, дисциплінованості, в повазі й довірі до інших громадян і до державної влади, здатної виконувати свої обов'язки, в гармонійному поєднанні патріотичних, національних та інтернаціональних почуттів. Основні риси громадянина закладаються в дитячому, підлітковому, юнацькому віці на основі досвіду, набутого в родині, школі, соціальному середовищі, і в подальшому формуються протягом усього життя людини. Основна мета громадянського виховання — виховання у людини моральних ідеалів суспільства, почуття любові до Батьківщини, прагнення до миру, потреби в праці на благо суспільства. В сучасних умовах важливою громадянською якістю стає здатність людини до самовизначення, завдяки якому людина зможе розумно існувати в умовах вибору, тобто в умовах свободи й відповідальності[96].

У «Соціологічній енцикопедії» схарактеризовано громадянську освіту, переведення в життя ідей формування громадянськості, яка вбачається в діяльності молодіжних партій, громадських молодіжних організацій (союзи, спілки, асоціації, рухи), громадських молодіжних та дитячих фондів, клубів за інтересами різних напрямів і форм роботи (культурологічні тощо), релігійних молодіжних об'єднань, молодіжних секцій, філій (при громадських об'єднаннях і партіях), неформальних організаціях[97].

У «Політичному енциклопедичному словнику» визначено, що

---

[94] Словник психолого-педагогічних понять і термінів. URL: https://osvita.ua/school/method/psychology/1270/

[95] Гончаренко С.У. Український педагогічний словник. Київ : Либідь. 1997. С.75.

[96] Гончаренко С.У. Український педагогічний словник. Київ : Либідь. 1997. С.75.

[97] Соціологічна енциклопедія / уклад. В. Г. Городяненко. Київ : Академвидав, 2008. 456 с.

«громадянськість — це готовність та здатність людини, громадянина до активної участі у справах суспільства і держави на основі глибокого усвідомлення своїх прав та обов'язків. Розуміння громадянськості як сукупності високорозвинених моральних якостей суб'єкта передбачає: зрілість політичної і правової свідомості, почуття патріотизму, причетності до історичної долі своєї вітчизни та її народу, усвідомлення себе як повноправного члена соціальної спільноти, громадянина своєї країни». Громадянськість, громадянська позиція людини пов'язані з почуттям гордості за свою країну, її традиції, звичаї, символи (герб, гімн, прапор), з повагою до прав та обов'язків громадянина, до Конституції держави[98].

В Концепції розвитку громадянської освіти в Україні (2018 р.) громадянська освіта розуміється як навчання та громадянське виховання на основі національних та загальнолюдських цінностей. Основними стратегічними напрямами громадянської освіти є: правова освіта громадян, зокрема в частині розуміння та вміння реалізовувати власні конституційні права та обов'язки; посилення здатності брати участь у суспільному житті та використовувати можливості впливу на процеси прийняття рішень на всеукраїнському та місцевому рівні (реалізація права на участь). Метою громадянської освіти є формування і розвиток у громадян України громадянських компетентностей, спрямованих на утвердження і захист державності та демократії, здатності відстоювати свої права, відповідально ставитися до громадянських обов'язків, брати відповідальність за своє власне життя, за налагодження гармонійних стосунків між членами своєї сім'ї, за життя територіальної громади[99].

Достатьо ґрунтовно понятті «громадянське виховання» схарактеризовано в «Енциклопедії сучасної України»: виховання громадянське — система цілеспрямованих виховних впливів на дитину з метою сприяння її ідентифікації з національною спільнотою як важливої умови громадянського самовизначення та самореалізації[100]. Головним у громадянському вихованні є формування національної свідомості та самосвідомості особистості, становлення й розвиток рис громадянськості. У процесі громадянського виховання особистість оволодіває системою цінностей, що зумовлює рівень її духовності та громадян-

[98] Політичний енциклопедичний словник / упоряд. В. П. Горбатенко, за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенко. 2-ге вид., допов. і переробл. Київ : Генеза, 2004. С. 122.

[99] Концепція розвитку громадянської освіти в Україні, схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 03.10.2018 р. № 710-р.

[100] Енциклопедія сучасної України. URL: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=34237

ської зрілості. Особливе місце у цій системі належить моральним цінностям, формування яких зумовлює ставлення людини до себе та інших людей у поєднанні з такими рисами як доброта, принциповість, толерантність, щирість, повага до іншої людини, почуття власної гідності, відповідальність, непримиренне ставлення до фальші, цинізму, лицемірства, лінощів, підлабузництва. Серед основних моральних цінностей — ставлення людини до праці, усвідомлення останньої як невичерпного джерела розвитку здібностей, волі, характеру, відповідальності. Усвідомлення праці як однієї з найважливіших моральних цінностей допомагає людині реалізувати себе, збагнути свої можливості, відчути свою потрібність людям, здатність власною працею дарувати щастя рідним, близьким і незнайомим людям, усім співвітчизникам.

Особливе місце серед цінностей, які засвоює індивід у процесі громадянського виховання, належить патріотизму, що втілюється у самовідданій любові до рідної землі, її народу. Особистість, яка є патріотом, вболіває за долю Батьківщини, переживає дієву потребу віддавати всі свої сили служінню нації. Почуття відповідальності за сучасне й майбутнє нації, держави є для неї реальним виявом громадянського обов'язку. Вона цікавиться історією рідного краю, його минулим та майбутнім, діяльністю видатних людей, національних героїв, які жертовно служили своєму народові, збагачували його культуру, науку, примножували внесок Вітчизни у скарбницю світової цивілізації. Така особистість виражає потребу в ідентифікації зі своєю нацією. Почуття національної гідності та гордості поєднуються у неї з повагою до всіх етносів, що складають національну спільноту. Вихована у громадянському дусі особистість непримиренно ставиться до ворогів нації, держави.

Важливою характеристикою громадянської вихованості людини є переконаність в об'єднувальній, державотворчій ролі державної мови, усвідомлення її значення для розвитку нації, громадянського суспільства, держави. Людині з високим рівнем розвитку рис громадянськості властиві такі змістові характеристики: інтелектуальність; правова, естетична, екологічна вихованість; здатність до постійного самовиховання громадянських якостей, властивостей, до регуляції власної поведінки й діяльності з метою реалізації тих цінностей, що виражають її громадянську позицію та спрямованість.

Громадянське виховання розпочинається з перших років життя дитини, тому неоціненною є роль сімейного виховання. Важливе значення на початкових стадіях громадянського становлення особистості дитини належить формуванню емоційної основи цього процесу, що

відбувається значною мірою на підсвідомому рівні, а згодом поступово стає стійкою внутрішньоособистісною базою для розвитку вищих громадянських почуттів, основою вдосконалення громадянської свідомості та самосвідомості.

Провідними умовами громадянського виховання особистості є дотримання принципу системності, врахування ролі ідеалу в цьому процесі, глибока переконаність самого вихователя у значущості громадянського виховання, усвідомлення вирішальної ролі самовиховання рис громадянськості. Оволодіння у процесі громадянського виховання описаною вище системою цінностей, воля самого індивіда до самовдосконалення рис громадянськості є запорукою його здатності до усвідомлення громадянської самоідентифікації як однієї з найвищих людських чеснот[101].

Крім розуміння сутності (змісту) громадянської освіти/виховання для ефективного формування громадянських компетентностей особистості необхідна організація відповідної роботи, яка потребує комплексного підходу, зокрема: громадянська освіта має охоплювати всі види освіти (формальну, неформальну, інформальну), а також всі рівні освіти від дошкільної освіти до освіти дорослих; розробка змісту громадянської освіти для всіх етапів виховного процесу згідно з принципом наступності (поступовий підхід); поєднання освітнього процесу, позанавчальної діяльності та партнерства з громадськими організаціями, зокрема, волонтерської діяльності (навчання через участь); організація співпраці між Міністерством освіти і науки України, засобами масової інформації, громадськими організаціями, вищими закладами освіти та шкільними громадами за підтримки батьків, у здійсненні проектів з громадянської освіти тощо. Для розбудови демократичної, соціально-правової держави важливе значення має посилення уваги до громадянської освіти і виховання та її забезпечення на усіх рівнях.

2.8. Українська дивізія «Галичина»: до питання ґенези і сучасної інтерпретації в енциклопедичних виданнях

Час від часу суспільне збурення викликають наміри вшанувати пам’ять воїнів дивізії «Галичина». Останній сплеск емоцій викликали рішення суду щодо символіки Дивізії. Спочатку Окружний адміністративний суд Києва визнав протиправними дії Українського інституту

[101] Енциклопедія сучасної України. URL: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=34237

національної пам'яті та його колишнього голови В. В'ятровича щодо їх висновку про те, що символіка дивізії СС «Галичина» не є нацистською. А вже згодом Шостий апеляційний адміністративний суд Києва задовольнив скаргу Українського інституту національної пам'яті, скасувавши рішення Окружного адміністративного суду, яким символіку дивізії СС «Галичина» прирівнювали до нацистської. У зв'язку з цим вбачаємо за необхідне зробити кілька важливих наголосів, які стосуються чергової «історичної суперечки».

Нагадаємо, що свого часу Івано-Франківська міська рада визнала ветеранів Української дивізії «Галичина» учасниками бойових дій за свободу і незалежність України. Це рішення стало предметом особливого суспільного збурення і дискусій. Зокрема, 22 березня 2002 р. Державна Дума РФ ухвалила заяву під промовистою назвою «У зв'язку з діями в Україні щодо колишніх військовослужбовців дивізії «Галичина». У заяві, зокрема, відзначається, що Держдума вважає за необхідне звернути увагу на спроби «націоналістичних елементів, що використовують кампанію у справі виборів до Верховної Ради України, реабілітувати тих, хто стояв на стороні кривавого фашизму і завдати удар по багатовіковій дружбі російського і українського народів».

На жаль, як тоді так і сьогодні публічне обговорення проблеми підтвердило думку про невисокий рівень нашої історичної науки, особливо, коли йдеться про період Другої світової війни. Прихильники й опоненти «Дивізії» інколи вражають своїм поверховим знайомством з історією національно-визвольного руху. Зокрема у багатьох оцінках Дивізія ототожнюється з ОУН чи УПА, або ж іншими військовими формуваннями, що діяли під час війни. Насправді ж кожне з формувань має свою історію, політичну ідеологію та власну суспільну вагу. Не становить виключення Дивізія «Галичина».

Грішать неточностями енциклопедичні видання. Наприклад, недостовірно подається інформація про заснування Дивізії. Скажімо, в «Енциклопедії сучасної України» (т. 5) зазначено, що Дивізія «створювалася на зустріч побажанням українських громадських діячів Східної Галичини». Насправді ж ініціатива надійшла від німців, зокрема губернатора дистрикту «Галичина» О. Вехтера, який належав до тих німецьких провідників, що прагнули включити народи Східної Європи до боротьби проти більшовиків. О. Вехтер отримав у Берліні дозвіл на формування одної галицької дивізії і, фактично, поставив перед фактом її створення голову Українського центрального комітету В. Кубійовича, підкреслюючи при цьому, що німці самі сформують дивізію і українці не матимуть жодного впливу на неї.

У згаданій енциклопедії стверджується, що ОУН під керівництвом Степана Бандери виступила проти створення Дивізії, але замовчується ставлення ОУН під проводом Андрія Мельника, яка зайняла нейтральне становище.

Дивізія «Галичина», або ж 14 Дивізія Зброї СС — Українська №1 почала формуватися у квітні 1943 р. як українська військова частина у складі німецької армії. У червні 1944 р. Дивізія була переправлена на східний фронт. Під Бродами її кинули проти наступаючих військ Червоної армії. У ході боїв Дивізія «Галичина» була відрізана радянськими військами від німецьких частин. В жорстокому дев'ятнадцятиденному протистоянні вона зазнала великих втрат. З 14 тис. солдат тільки трьом тис. вдалося вирватися з котла, ще дві тис. приєдналися в Карпатах до частин УПА. Після битви під Бродами Дивізію було реформовано. Зі створенням в березні 1945 р. Українського Національного Комітету, якому підпорядковувалися всі українські військові частини, що воювали на боці німців, Дивізія отримала назву 1 Дивізії Української Національної Армії й склала присягу на вірність українському народу. З капітуляцією східного фронту Дивізія відступила в зону окупації західних союзників й була інтернована англійцями та американцями.

Існують історичний, правовий і політичний аспекти проблеми інтерпретації ролі і місця в нашій історії Дивізії «Галичина.

З висоти сьогодення Дивізію «Галичина», слід однозначно трактувати як військове формування, що вело бойові дії проти окупанта, яким вважало СРСР. І те, що Дивізія воювала під чужими прапорами, лише підкреслює трагедію недержавного народу, який змушений саме в такий спосіб боротися за визволення Батьківщини. Це підтверджується й тим, що на Нюрнберзькому суді, який розглядав злочини фашизму, Дивізія не звинувачувалася в скоєнні злочинів, а тому робити це сьогодні аморально. Аморально й тому, що більшість ветеранів-дивізійників були репресовані радянською владою саме за те, що «хотіли самостійної України».

Правовий аспект проблеми частково намагалася розв'язати уже згадувана Івано-Франківська міськрада, яка затвердила Положення, що визначає правовий статус дивізійників, регламентує процедуру отримання цього статусу. Так, ветеранами-учасниками бойових дій є особи, які у складі військових підрозділів Української Дивізії «Галичина» брали участь у виконанні бойових завдань для захисту України від ворогів української державності, та які не брали участі у складі окупаційних воєнізованих формувань, що їх завданням була боротьба проти ідеї незалежності України.

До речі, не випадково саме в Івано-Франківську ухвалене це Положення: на території області діє Галицьке Братство колишніх вояків І-ої Української Дивізії «Галичина», яке об'єднало ветеранів, що проживають на Західній Україні.

Політичний аспект проблеми очевидний. Тема Дивізії «Галичина» використовується, передусім Кремлем, з метою оживити радянський стереотип про дивізійників як прислужників фашизму. Чомусь вважається, що саме в такий спосіб можна скомпрометувати український національно-визвольний рух.

Історія Дивізії «Галичина» — невід'ємна сторінка нашого минулого, відповідальність за яке несе сучасне покоління українців. Наша відповідальність полягає у необхідності зберігати й гідно вшановувати пам'ять людей, які зі зброєю в руках боролися на незалежність України.

РОЗДІЛ 3.
РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ БІОГРАФІКИ / БІОГРАФІСТИКИ НА СТОРІНКАХ ЕНЦИКЛОПЕДИЧНИХ ВИДАНЬ

3.1. Київська родина Кошколдеїв-Басанських в останній чверті XVI ст.

Останнім часом все більшу увагу дослідників привертають питання, пов’язані зі шляхетським та міщанськими родами, їхньою генеалогією, службовою кар’єрою, соціальними зв’язками, тощо. Важливе місце в цьому посідають люди, які представляли урядницькі інституції населених пунктів Великого князівства Литовського та Речі Посполитої, зокрема ранньомодерного Києва. Вагомий крок у дослідження взаємодії влади та соціуму Києва зробила Н. Білоус, видавши кілька років тому солідну монографію з теми[1].

Працюючи з джерелами Російського державного архіву давніх актів у Москві, вдалося опрацювати кількадесят документів із фонду «Помісно-вотчинні архіви Південно-Західних земель XVI–XIX ст.», які розкривають цікаві сторінки із життя київських міщан та шляхти другої половини XVI–XVII ст. Значну частину цих джерел Н. Білоус використала у своїй книзі, більшість з них за мікрофільмованою копією ЦДІАУК, утім залишилися й неопрацьовані нею, принаймні вони не використані у роботі. Пропонуємо кілька документів зі згаданого фонду, які в описі віднесені до підрубрики «Басанські». Ці документи розширюють інформацію про життя та службову діяльність Андрія Кошколдеєвича Басанського, котрий своє прізвище отримав від набутого маєтку на Київщині, села Басані.

Андрій Кошколдей був сином Яцька Кошкилдича, татарина за походженням, котрий (як і багато інших осіб татарського походження) посідали уряди в органах місцевого самоврядування міста, зокрема уряд київського радці у 1552–1557 рр. Сам же А. Кошколдей, за даними Н. Білоус, обіймав посаду 1575–1579 рр.[2]. Вочевидь, він успадкував нерухомість у Києві по батькові, бо жодних документів про купівлю ним будинку у місті досі невідомо. Утім зміст тестаменту київського радці Устима Фіца-Кобизевича (також татарина за походженням) вказує на місце розташування будинку А. Кошколдея: на Великій вулиці

[1] Білоус Н. Київ наприкінці XV — у першій половині XVII століття. Міська влада і самоврядування. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. 360 с.

[2] Білоус Н. Указ. праця. С. 124.

по сусідству по одній стороні із тестатором[3]. Сам же тестатор, вірогідно, придбав свій будинок з двором у Добрила Зуборевича за 12 кіп грошів литовських у 1549 р.[4].

Виникає питання про соціальний статус А. Кошколдея. Н. Білоус відносить його до шляхетського загалу, наводячи приклади укладення шлюбів між заможними міщанами та шляхтою. А. Кошколдей одружився на родичці київського війта Федора Черевчея (власне його племінниці — *А.Б.*) — Полонії Василівні Черевчеївні[5], тобто представниці заможної та впливової міщанської родини. На жаль, поки що дата шлюбу не відома. Його родичка (Галшка Кошколдіївна) взяла шлюб із київським радцею У. Фіцем-Кобизевичем, міщанином за походженням. Із тестаменту київського війта Семена Мелешковича (1548–1550 р.?; друга пол. 50-х рр. — поч. 1563 р.)[6] дізнаємося ще про одну дружину А.Кошколдея — Гаску (вірогідно, що вона була першою дружиною А. Кошколдея), дочку зазначеного вище тестатора. Будучи старшим зятем С. Мелешковича, А. Кошколдей був призначений екзекутором тестя, мав розрахуватися з наймитами, а також успадкував дві комори, «тузин» ложок, позолочений кубок, панагію та підшиту кунами адамашкову шубу[7]. На думку Н. Білоус, такі шлюби полегшували доступ до посад в органах київського самоврядування[8], що, напевно, і вдалося А. Кошколдею після одруження на дочці київського війта (адже він обіймав уряд київського радці протягом чотирьох років).

Увійшовши до кола владних органів міського самоврядування, Андрій Кошколдей обзавівся нерухомістю у Київському повіті. Так, за даними Н. Білоус, А. Кошколдей став власником маєтків Басань та Биків, придбаних у 1562 р. у київського зем'янина Григорія Дублянського[9]. Од-

---

[3] Тестамент Устима Фіца-Кобизевича від 21.02.1578 р. у Києві // Оригінал: Российский государственный архив древних актов (далі — РГАДА). Ф. 1473. Оп. 1. Ед. хр. 177. Л. 2 об.; Опубліковано: Тестаменти киян середини XVI — першої половини XVII ст. / Наталія Білоус. Київ : Видавничий дім «Простір», 2011. С. 122. У публікації Н. Білоус указана помилкова дата 2.02.1578 р. замість 21.02.1578 р.

[4] Принаймні, нам відомий один з найбільш ранніх договорів купівлі-продажу У. Фіца-Кобизевича: купча Добрила Зуборевича київському міщанину Фіцу-Кобизевичу на двір у Києві від 14.11.1549 р. у Києві // РГАДА. Ф. 1473. Оп. 1. Ед. хр. 175.

[5] Білоус Н. Указ. праця. С. 152.

[6] Там само. С. 282.

[7] Тестамент міщанина Семена Мелешковича від 8.04.1563 р. у Києві // Тестаменти киян... С. 98–104.

[8] Там само. С. 152–153.

[9] Там само. С. 179. Тут не має прямого посилання на договір купівлі-продажу між А. Кошколдеєм та Г. Дублянським.

нак наявні документи не підтверджують право власності А. Кошколдеєм селом Биковим.

Розглянемо коли і якими маєтностями став розпоряджатися Григорій Дублянський, котрий, за даними Н. Білоус, продав їх зятю київського війта. Григорій Степанович Дублянський був сином київської міщанки Духни Дублянської (тож ким насправді був Г. Дублянський як і А. Кошколдей — шляхтичем чи міщанином?)[10]. Найраніше, коли Г. Дублянський міг стати власником якоїсь маєтності, — після 1556 р., коли 23 лютого був укладений тестамент його матері. За ним, Духна Дублянська поділила свої рухомі і нерухомі статки між дочкою, Федею, та сином, Григорієм. Так, Григорій отримав у спадок півдворища у Києві на замку, а також землю за Дніпром в Басані під знаменем Батиговщина. Дочці Феді, окрім другого півдворища, землі на Басані у п'яти знаменах — Свердел, Хрестець, Триног, Переводці та Лучки, — ще й всі рухомі речі (заставлені Грималі) та будинок в одній із частин дворища. З документу видно, що дочка ще не досягла повноліття, бо була за волею матері передана в опіку Федору Тиші[11].

Через 11 років після укладення тестаменту Духною Дублянською, її дочка Федя, яка вже в документах фігурує як господарська зем'янка Федя Іванова дочка Золотушинка Мартинова Наганська (вже вийшла заміж за Мартина Наганського) 14 жовтня 1569 р. продала свою частину Басанського маєтку, успадковану по матері, брату Григорію Дублянському за 200 кіп грошів литовських. Що важливо, у цій купчій уточнено величину успадкованої по матері маєтності Федею — третина отчизного маєтку в Басані[12]. До купчого листа Ф. Наганська доклала підтвердні документи на свою частину маєтності — надавчий лист

[10] Це питання не має однозначної відповіді. Адже шляхта часто володіла нерухомістю у містах, при цьому не перебувала під замковою чи магістратською юрисдикцією. І щоб напевно знати до якого соціального статусу віднести того чи іншого власника нерухомості у місті, потрібно знати: 1) про нобілітацій ний привілей; 2) якій судовій інстанції підлягав; 3) які сплачував податки. Тож одне й те саме прізвище могло в документах різного часу фігурувати у статусі зем'янина/шляхтича або міщанина.

[11] Тестамент Духни Дублянської від 23.02.1556 р. У києві // Оригінал: РГАДА. Ф. 1473. Оп. 1. Ед. хр. 70; Опубліковано: Тестаменти киян... С. 97–98. Тут чомусь Н. Білоус Духну Дублянську назвала зем'янкою, хоча в документі на це не вказується.

[12] Купча Феді Наганської брату Григорію Степановичу Дублянському на частину маєтку Басані від 14.10.1569 р. у Києві // РГАДА. Ф. 1473. Оп. 1. Ед. хр. 73. Л. 1–1 об. У договорі визначалася зарука на короля у сумі 100 кіп грошів литовських та 50 кіп грошів литовських — на київського воєводу. Свідками купчої були: київський городничих Михайло Петрович Дівочка, королівський ротмістр на Київському замку Ян Стужинський і київський зем'янин Василь Богданович. Вони ж і закріпили договір своїми печатками.

Остафія Дашковича на Басань Стефану Дублянському, чоловікові матерів[13], яка доводилася сестрою О. Дашковичу, а також, власне, тестамент матері. Долучення до купчих договорів такого роду документів було усталеною практикою, законодавчо закріплене у Великому князівстві Литовському. Тиждень по тому Ф. Наганська пред'явила свою купчу до київського гродського суду з метою її внесення до гродської книги, про що свідчить випис із київських гродських книг від 21 жовтня 1569 р.[14].

Таким чином, у 1569 р. Григорій Дублянський став одноосібним власником маєтку Басань. Тож у 1562 р. А. Кошколдею він міг продати лише успадковані ним 2/3 маєтку, а не все село, як зазначено у Н. Білоус[15]. В іншій своїй роботі Н. Білоус вже дещо уточнює перебіг процесу набуття власності А. Кошколдеєм. Так, дослідниця указує на купівлю Г. Дублянським третини Басанського маєтку у своєї сестри Феді, посилаючись на згаданий нам випис із київських гродських книг, оминаючи саму купчу угоду. Г. Дублянський, за даними Н. Білоус, заставив Басань А. Кошколдею 2 березня 1570 р., а остаточно викупив лише у 1578 р.[16]. Цього ж року А. Кошколдеєвич-Басанський отримав підтвердження на володіння Койловським уходом на на Дніпрі[17]. Тож про володіння Басанським маєтком (усім його комплексом) А. Кошколдеєм у 1562 р. не може йти мова.

Розглянемо тепер на основі пропонованих нововведених документів (Див.: №№ 1, 2, 3) перебіг конфлікту між А. Кошколдеєвичем-Басанським та міськими урядниками через спадщину київського війта С. Мелешковича. Власне конфлікт стався між нашим героєм та другим зятем колишнього війта — Матвієм (Матяшем) Черевчеєм за маєтки Басань та Биків, на які указує Н. Білоус, однак не зазначених у документах, що публікуються мною. Початковий етап конфлікту можна деталізувати зі змісту документу № 1. Це лист від 17 червня 1578 р. польського короля Стефана Баторія київському наміснику та членам ради про перегляд справи А. Кошколдеєвича-Басанського про компенсацію йому збитків, заподіяних представниками Київського магістрату. Так, у 1573 р. А. Кошколдеєвич-Басанський скаржився на

[13] Лист Остафія Дашковича Стефану Дублянському на маєток Басань, даний ним в придане за сестрою Духною, від 24.04.1530 р. у Каневі // РГАДА. Ф. 1473. Оп. 1. Ед. хр. 72.

[14] РГАДА. Ф. 1473. Оп. 1. Ед. хр. 71.

[15] Білоус Н. Указ. праця. С. 179.

[16] Тестаменти киян… С. 45, посилання №№ 97, 98, 99.

[17] Білоус Н. Указ. праця. С. 159.

війта Гаврила Роя, бурмистра Семена Конашковича, радцю Васька Ходичича та інших радців (Н. Білоус наводить їх прізвища — Андрос Гридкович, Томило Свиниця, Данило Жолнер, Левко Федорович, лавники — Костя Черкашенін, Федір Малашкович, писар Войтех Доловський), що вони неправомірно (вийшов час давності) прийняли до розгляду скаргу Матвія Черевчея щодо маєтностей, успадкованих 11 років тому А. Кошколдеєм по своєму тестю С. Мелешковичу (маєтності не указуються, вочевидь, Басань та Биків, які, за даними Н. Білоус, С. Мелешкович тримав у заставі до 1562 р., і на які претендував другий зять колишнього війта — Матвій Черевчей. Так як А. Кошколдей тримав Басанський маєток у заставі від Г. Дублянського з 1570 р., і не був ще його повноправним власником, тому, на мою, думку М. Черевчей, маючи потужну підтримку у магістраті, вирішив шляхом судового процесу заволодіти указаною маєтністю). Міські урядники, які явно перебували на стороні М. Черевчея, винесли вирок на його користь, побивши та забравши у А. Кошколдея всі підтвердні документи на маєтність, а також не надали можливості апелювати. Згідно їхнього вироку, А. Кошколдея було ув'язнено, не даючи можливості взяти в'язня на поруки або внести заставу. Не подіяв на магістрат і лист-прохання київського воєводи кн. Костянтина Острозького. Постраждалий змушений також був заплатити чималу суму грошей та просидіти у в'язниці «ко*л*кона*д*цать неде*л*» (сума завданих збитків А. Кошколдеєм була оцінена у 4000 польських золотих)[18], а не до середини 1575 р., як пише Н. Білоус[19]. Далі дослідниця, не підкріплюючи свої дані джерелом, пише, що А. Кошколдей, вийшовши з ув'язнення, подав скаргу на Г. Роя та інших урядників київському воєводі у 1575 р., втручання котрого призвело до відставки усього складу міського магістрату. Далі 19 грудня 1578 р. з числа королівських комісарів було призначено засідання комісії і тодішній війт Федір Черевчей разом з міським урядниками вжили всіх заходів щодо свого захисту, подавши 15 січня 1579 р. заяву до асесорського суду, а вже 20 січня того ж року отримали королівський охоронний привілей від короля Стефана Баторія, який підтримав саме їх[20].

Звернемося до змісту документу № 1. Згідно нього, король уповноважив київського воєводу, а під часу його відсутності — його справцю, земського підсудка Богуфала Павшу, з однієї сторони, а також міських

[18] РГАДА. Ф. 1473. Оп. 1. Ед. хр. 14. Л. 1.
[19] Білоус Н. Указ. праця. С. 180.
[20] Там само. С. 180. Посилання № 51, 52.

урядників на чолі з тодішнім війтом Федором Черевчеєм, з іншої сторони, переглянути за комісійним листом короля справу А. Кошколдеєвича-Басанського[21]. Далі події розвивалися так як описані Н. Білоус. Згодом, у травні 1579 р., за даними Н. Білоус, королівський суд призначив особливу комісію для розгляду діяльності київського міського суду, яка і присудила сплатити штраф у сумі 3000 кіп литовських грошів, з яких частина мала покрити збитки, нанесені А. Кошколдею-Басанському[22]. Однак на цьому справа не закінчилася. Зміст документу №2 від 20 жовтня 1579 р. (лист А. Кошколдеєвича-Басанського), що публікується мною, вказує на примирення конфліктуючих сторін і укладення полюбовного договору між ними. Так, А. Кошколдеєвич-Басанський дійшов згоди з колишнім війтом Г. Роєм та міським урядниками, що були заодно з ним, про зменшення суми виплати збитків (це видно з наступного документу, що публікується мною), а сам потерпілий скасовував усі документи та листи, що стосувалися судового процесу[23]. Свідками цієї угоди виступили представники діючого міського уряду на чолі з війтом Федором Черевчеєм, а також «па*н* Богушъ Гу*л*кеви*ч* Глебо*в*ски*й*, наместни*к* софе*й*ски*й*, а па*н* Лукашъ княже по*л*ски*й*, слуга ве*л*можного его м(и)л(о)*с*ти кн(я)жати воеводы кие*в*ского, а па*н* Одамъ Осецки*й*, товари*ш* роты п(а)на Каспера Стужинского, ро*т*мистра и во*й*ско*г*(о) кие*в*ского»[24].

Про те, що полюбовна угода почала діяти на практиці, свідчить розписка А. Кошколдея-Басанського від 4 травня 1580 р., якою він визнавав повернення частини боргу, що припадала на Василя Ходику — 25 кіп грошів литовських. Це, власне частина коштів із загальної суми боргу (175 кіп грошів литовських), яку мали сплатити за полюбовною угодою Гаврило Рой, Василь Ходика, Федір Малашкович, Томило Свиниця, Андрій Гридкович, Данило Жолнер та Левон Федорович Андрію Кошколдеєвичу-Басанському[25]. Цю розписку своїм підписом та печаткою засвідчив возний Київського повіту Єрмола Опалиха[26].

До якого часу А. Кошколдеєвич-Басанський володів Басанським маєтком достеменно не відомо. За даними Н. Білоус, басанські володіння разом з багатьма іншими перейшли у власність до Василя Ходики-Креницького (бувшого міщанина, котрий отримав шляхетський

[21] РГАДА. Ф. 1473. Оп. 1. Ед. хр. 14. Л. 1 об.
[22] Білоус Н. Указ. праця. С. 180. Посилання № 53.
[23] РГАДА. Ф. 1473. Оп. 1. Ед. хр. 15. Л. 1–1 об
[24] Там же. Л. 2 об.
[25] Там же. Ед. хр. 16. Л. 1–1 об.
[26] Там же. Ед. хр. 16. Л. 1–1 об.

титул у 1589 р.) упродовж 80-х років XVI — початку XVII ст[27]. Утім регест документів з Руської (Волинської) метрики, а також документ №4, що подається у цій публікації, дозволяє встановити верхню хронологічну межу продажу басанських маєтків А. Кошколдеєвичем-Басанським — не пізніше 1597 р.[28]. А вже у 1600 р. королівські піддані за наказом острського старости пана Михайла Ратомського напали на басанських підданих Василя Ходики-Креницького, котрі 20 серпня 1600 р. направилися «были ув отчизну свою у кгру*н*тъ баса*н*ски*й* ув Острове, прозываемы*й* Иваницки*й* Росъ, для озира*ня* и поглеже*ня* бчолы свое*й* у бо*р*техъ»[29]. М. Ратомський та багато інших шляхтичів Київського повіту у різний спосіб намагалися довести незаконне отримання В. Ходикою-Креницьким шляхетського титулу[31].

Таким чином, публікація нових документів дозволяє розширити та деталізувати наші знання про населення міст Великого князівства Литовського та Речі Посполитої й сприятиме подальшим литуаністичним студіям.

Додатки

Документ № 1[31].

17 июня 1578 г. Лист короля польского Стефана Батория киевскому наместнику и членам рады о пересмотр дела Андрея Кошколдеевича Басанского о возмещении ему убытков

Стефа*н*, Бо*ж*ю м(и)л(о)*с*тью коро*л* по*л*ски*й*, ве*л*икий кн(я)зь лито*в*(ский), руски*й*, пруски*й*, мазове*ц*ки*й*, жомои*т*ски*й*, кие*в*ски*й*, волы*н*ски*й*, ифля*нт*ски*й* и кн(я)жа се*д*микгра*д*ское etc.

Сла*в*ны*мъ* Гаврилу Рою, на мес*т*цу во*й*то*в*ско*м* засажоному, Семену Кона*ш*ковичу, бу*р*мис*т*ру, а Васку Ходычичу, ра*д*цы, и ины*м*

[27] Білоус Н. Указ. праця. С. 161.

[28] Руська (Волинська) метрика. Регести документів Коронної канцелярії для українських земель (Волинське, Київське, Брацлавське, Чернігівське воєводства) 1569-1673. / Передмова Патриції Кеннеді Ґрімстед. Упорядники Боряк Г., Вайс Г., Вислобоков К. та ін. Київ, 2002. С. 484.

[29] РГАДА. Ф. 1473. Оп. 1. Ед. хр. 17. Л. 1–1 об.

[30] Білоус Н. Указ. праця. С. 151. Посилання № 310.

[31] Текст передається сучасними літерами. Проведено заміну тих літер кирилиці, які вийшли з ужитку: ɩ та z замінено на я, ј — на о, у — на у. Передачу паєрика уніфіковано через курсивну літеру *й*. Надрядкові літери також передано курсивом. Всі титла розкрито через вписування літер у круглі дужки.

радцам места нашого Киевского. Бывшым посполу з вами на уряде местском в року тисеча пятьсот семъдесят третем верно нам милым ласка наша королевская славни верне нам мили, иж кгды жаловал нам обтяжливе шляхетный Андрей Кошколдеевич Басанский на вас о том, иж вы, будучи на он час урядниками местскими, против праву посполитому а праве з якоесь вазни о реч промолчаную в давности земской о маетность, позосталую по небожчику Семене Мелешковичу, войте бывшом киевском, которую он за слушным своим правом через одиннадцать год спокойне держить, на жалобу мещанина киевского, падданого нашого Матюшка Черевчия и жоны его, казавши ему перед собою на ратуши стати и не приймуючи от него жадных оборон правных, ани маючи взгляду на право посполитое и справедливость Божую, вси листы и право его в той справе ему належачие моцю кгвалтом отнявши и загамовавши, и при собе задержавши, неслушне и неправне ж, толко ему у права мовити, але и опеляцыи ему не допускаючи, сказане на нем учинивши, его самого, ч(е)л(о)в(е)ка спокойного, и там, в Киеве, добре оселого, збивши и зранивши, до везеня осадити дали, ани его с того везеня на рукоемства людей зацных, обывателей земли Киевское, также и на писане велможного кн(я)жати Костентына Острозкого, воеводы киевского, ани о заруки наши, через него на васъ положоные, ничого не дбаючи, выпустити не хотели. О вшем есте его кгвалтовне за тым сказанемъ своим неслушным в том везеню примусили ж платить немалую суму п(е)н(я)зей мусил. Тожъ потом, державши его о колконадцать недел в том везеню, его выпустили, за чим он собе шкоды от васъ чатыри тисечи золотых полских быти менуючи.

Бил нам чолом, абыхмо ему такъ на право посполитое укривжоному и таковым окрутным везенемъ и зраненемъ страченому з вами справедливость учинити росказали: а такъ якос мы звыкли с повинности подданым нашим справедливость без отволоки чинити, абы нихто с подданых наших над право посполитое жадного укривженя и безправья не стерпел, так и на тот час хотечи, абы се тому Андрею Кошколдеевичу Басанскому справедливость стала. Злецылисмы тую справу велможному кн(я)жати Константинови Острузкому, воеводе киевскому, а в небытности его — справцы воеводства Киевского а урожоному Богуфалу Павши, подсудку земскому киевскому, и славным войтови, бурмистрови и радцам места н(а)шого Киевского на тот час будучим, давши им зуполную моц через листъ нашъ комисейный ку суженю тое справы. И росказалисмы имъ, абы они, обравши собе час пристойный и зложивши вам рокъ певный, и перед себе вас везвавши а заседши на

то*й* справе, пречечоному Андрею Кошко*л*деевичу Баса*н*скому з ва*ми* справе*д*ливость слушную бе*з* жа*д*ныхъ проволокъ учинили во*д*луг жалобы [Л. 1 об.] и доводо*в*, его такъ в то*й* справе поступуючи, яко во*д*лугъ права посполитого проти*в* вамъ поступи*т* и сказать будеть належало, ничого се в то*м* не огледаючи на нестанье ваше, такъже и на жадные вымо*в*ки в(а)ши неслушные.

А такъ приказуемъ ва*м*, абысте за озна*й*ме*н*емъ выше*й* мененых комисаро*в* наши*х* на року, ва*м* о*т* нихъ зложоно*м*, пере*д* нами стали и Андрею Кошко*л*деевичу Баса*н*скому во*д*лугъ жалобы его наконе*ц* усправе*д*ливили и то, што проти*в*ко ва*м* во*д*лугъ права поступить и сказать при*й*деть, абысте прислухали, иначе*й* по*д* ласкою н(а)шою абысте не чинили.

Данъ ве Львове, д(е)нь семогона*д*цать, м(е)с(я)ца июня, року тисеча пятьсотъ семдесятъ осмого, а кролеваня нашого року третего.

За вла*с*ны*м* росксза*нєм* его кроле*в*скоє ми*л*(о)*с*ти.

Joahim Werzoczky pisarz.

Збереглося п’ять печаток під паперовою кустодією.

Российский государственный архив древних актов (РГАДА).

Ф. 1473 (поместно-вотчинные архивы Юго-Западных земель XVI–XIX вв.).

Оп. 1.Ед. хр. 14

Документ № 2

20 октября 1579 г. Лист Андрея Кошколдеевича Басанского с обвинениями должностных лиц Киевской ратуши в неуплате ему денег за службу и иных «шкодах»[32]

Я, Андре*й* Кошко*л*де*й* Баса*н*ски*й*, вызнаваю самъ на себе и делаю я*в*но симъ моимъ листомъ, кому бы по*т*реба того была ведати албо чтучи его слышати тепе*р* и за*в*жди на потомъ будучымъ людемъ, и*ж* што року прошлого тисе*ч*ного пя*т*сотного семъдеся*т* третего, м(е)с(я)ца декабра, осмогона*д*ца*ть* дня, а осаже*н*емъ в ратушу Кие*в*скомъ о*т*

[32] Заголовок документу архівним працівником РГАДА зроблений з помилками. Потрібно: Полюбовна угода Андрія Кошколдеєвича-Басанського з київським війтом Гаврилом Роєм та членами київського магістрату про скасування штрафу, призначеного комісійним листом за завдані збитки А. Кошколдею-Басанському.

враду права ма*й*де*р*буского мне деланое, то есть о*т* Гаврила Роя, на то*т* ча*с* во*й*та, о*т* Семена Конашковича, бу*р*мистра, а о*т* раде*ц* того ж права ма*й*дебу*р*ского Васи*л*я Ходыки, Левоня Федоровича, Данила Жо*л*нера, Андрея Гри*д*ковича, Томила Свиницы, Кости Нестеровича а Федора Малашковича, которы*х* я за тое саже*н*я свое комисеями его короле*в*ское м(и)л(о)*с*ти пере*д* ихъ м(и)л(о)*с*ть пано*в* комисаро*в* бы*л* позва*л* в року тисе*ч*номъ пя*т*сотномъ семъдеся*т* осмомъ, м(е)*с*(я)ца ноября, два*д*ца*т* первого дня. Яко*ж* во*й*тъ, бу*р*мистръ и вси ра*д*цы, выше*й* пре*д*речоные, пере*д* и*х* м(и)л(о)*с*тью п(а)ны комисарми ста*в*ши, щитилисе и боронили*с* во*л*ностями и приви*л*ями своими права своего ма*й*дебу*р*ского, и пере*д* п(а)ны комисарми за оною комисеею в во*т*казе у права бы*т* не хотели мне, ани о*т*казывали, але одно беручи собе ку помочи права и во*л*ности свои и будучы при ты*х* права*х* и привилия*х* свои*х*, за которы*м* не о*т*поведа*н*емъ ты*х* звы*ш* помененых войта, бу*р*мистра и всехъ раде*ц* сказана была мне на ни*х* немалая сума пенезе*й*, яко чотыри тисечи золоты*х* по*л*ских. А яко*ж* почалася была о*т* враду замково*г*(о) о*т* права мне на ни*х* чинити, и кгды*ж* оны*й* во*й*тъ, бурмистръ и вси ра*д*цы впро*д* реченые и те*ж* я самъ, А*н*дрей Кошко*л*дееви*ч*, о то не пооднокро*т* до его короле*в*ское м(и)л(о)*с*ти едечы, правуючыся до велики*х* шко*д* и утра*т*, з обудву*х* сторо*н* пришли, и чы*м* дале*й*, тымъ ку бо*л*ше*й* тру*д*ности, шкодамъ и утрата*м* своимъ пришли бы есмо.

А та*к* обачи*в*ши то, некоторые зацные панове и добродее наши, и*ж* межи нами чымъ дале*й* немилость и ро*з*рухи бы уро*с*ти месели, напомне*в*ши на*с* з обудву*х* сторо*н* прияте*л*скимъ а една*л*ны*м* обычаемъ, то застанови*т* и на*с* погоди*т* рачили такимъ способомъ, и*ж* што ко*л*векъ чере*з* уря*д* кие*в*ски*й* у того во*й*та, бу*р*мистра [Л. 1 об.] и все*х* радецъ, выше*й* помененых, ув о*т*праву взято, а мне, А*н*дрею Кошколдею, дано было. Тогды тое все я, А*н*дре*й* Баса*н*ски*й*, ничого на себе не зоставуючы, вцале имъ о*т*да*л* и поворо*ч*а*л*, и вжо я, пре*д*речоны*й* А*н*дре*й* Баса*н*ски*й*, яко ото вси*х* ты*х* презыско*в* свои*х*, што были и*х* м(и)л(о)*с*ть панове комисаре мне на ни*х* усказали суму пенезе*й*, яко чотыри тисечи золоты*х* по*л*ски*х*. Та*к* те*ж* и утра*т* свои*х* пречоны*х* во*й*та, ба*р*мистра и ви*х* раде*ц* вечными часы о*т* того всего волными чиню, и яко *ж* я самъ, жона моя, дети наши ты*х* презыско*в* а никоторые и*н*шие бли*з*кие наши и шко*д* сво*х* на ни*х* самы*х*, на потомкахъ и близки*х* и*х* поискивати не мають а ниякое моцы мети не будуть. А што ся дотыче*т* зарукъ его короле*в*ское м(и)л(о)*с*ти, которые есми при то*й* же справе мое*й* на ты*х* мещa*н* мени*л*, то есть три тысечи ко*п* гроше*й*, тогды коли па*н* истыкга-

то*р* его королев*с*кое м(и)л(о)*с*ти о тые заруки ты*х*, выше*й* речены*х*, мещ*ан* пере*д* его королев*с*кую м(и)л(о)*с*ть позва*л* бы бы*л* албо тое заруки яким же бы ко*л*векъ обычаемъ доходити и вына*й*довати хоте*л*, тогды я, А*н*дре*й* Кошко*л*де*й*, тых зарукъ на ни*х* доводити и попирати, и яко тому п(а)ну инъстыкгаторови его королев*с*кое м(и)л(о)*с*ти, а никоторому и*н*шому пере*д* каждымъ правомъ узносити и вына*й*довати ни якими причинами не маю и не буду мочы ве*ч*ными часы.

Та*к* я, А*н*дре*й* Кошко*л*деееви*ч* Баса*н*ски*й*, самъ, яко те*ж* жона моя Пола*г*я, дети, близкие, кре*в*ные и повиноватые наши ты*х* меща*н*, выше*й* описаны*х*, до жадного те*ж* права о тое поволокати и позывати, и ку шкоде и утратамъ и*х* прыводити не маемъ и не будемъ те*ж* мочы вечне. Пакли бы*х* я те*ж*, А*н*дре*й* Кошко*л*дееви*ч* Баса*н*ски*й*, сам або жона моя, дети, близкие, и кре*в*ные, и повиноватые наши, пробачи*в*ши сего доброво*л*ного листу опису моего п(а)ну во*й*ту, бу*р*мистру и всимъ ра*д*цамъ, звы*ш* речены*м*, на то*т* ча*с* бывшимъ, о*т* мене даного, и яким же бы ко*л*векъ обычаемъ и правомъ на ты*х*, выше*й* помененых*х*, мещане*х* яки*х* бы ко*л*векъ рече*й*, шко*д* и тра*т* по*и*скивати албо и о заруки перед г(о)*с*(по)д(а)ремъ его м(и)л(о)*с*тью [Л. 2] кгде *ж* ко*л*векъ мовити и доводити, и до якого *ж* ко*л*ве*к* права и*х* поволокати и и*х* ку шкодамъ, накладамъ приводити мели, тогды я, А*н*дре*й* Кошко*л*дееви*ч*, доброво*л*не ся по*д* то по*д*давамъ на себе, на жону, дети и потомки свои то возному я прый*м*ую, и*ж* кожды*й* з на*с* таковы*й* за то буде*т* повине*н* пере*д* тым же правомъ, до которого они, Гаврило Рой, Семе*н* Конашкови*ч*, Василе*й* Ходыка и мещане, ве*р*хо помененые, о*т* кого *ж* ко*л*векъ хотя посторонего о тую справу позвани бы были, вины г(о)*с*(по)д(а)ру королю его м(и)л(о)*с*ти чотыри тисечи золоты*х* по*л*ски*х*, а стороне порушоно*й*, то есть п(а)ну во*й*ту, бу*р*мистру и вси*м* ра*д*цамъ, звышъ помененымъ, проти*в*ня другую чотыри тисечи золоты*х* по*л*ски*х*. Ку тому вси шкоды, наклады и утраты, штобы мели на то наложи*л*ши, утрати*т*, тогды я, А*н*дре*й* Ко*ш*колдееви*ч*, жона, дети, близкие, кре*в*ные и повиноватые мои пови*н*ни будемъ зъ совитостью бе*з* жадного права и доводу албо присеги и*х*, одно на голое слово и*х* маю и повине*н* буду платити и досы*т* чинити ве*д*лугъ сего листу и доброво*л*ного обовязку моего, на немъ описано*г*(о). А заплати*в*ши тые заруки и вси шкоды, и наклады, нагороди*в*ши пре*д* ся то*т* мо*й* листъ в кождого права и на *в*сякомъ ме*ст*цу при зупо*л*но*й* моцы вцеле захова*н* и держа*н* быти маеть на ве*ч*ные часы.

Яко ж я, А*н*дре*й* Кошко*л*дееви*ч* Баса*н*ски*й*, и вси листы, право свое,

которое есми напротивку п(а)ну Гаврилу Рою, Семену Конашковичу, Василю Ходыце, Левоню Федоровичу, Данилу Жолнеру, Андрею Гридковичу, Томилу Свиницы, Кости Нестеровичу а Федору Малашковичу мел, а меновите то есть листы г(о)с(по)д(а)ръские комисейные, декрета виписы врадовые, теж мандаты и иныє листы, всю справу свою, от мала и до велика, перед их м(и)л(о)стью п(а)ны едначами самъ подрал, пописовал и в нивеч есми обернулъ на вечные часы. А естли бы ся и на потомъ от мене, Андрея Кошколдеевича Басанского, и от кого ж колвекъ хотя постороннего якие листы або выписы врадовые перед якимъ правомъ показати мели напротивко стороны моеи и тые шкоды мои [Л. 2 об.] и о заруки г(о)с(по)д(а)ръские выписы врадовые, якие ж колвек такие листы и выписы моцы никакое николи мети не мають и не будуть мети под такими ж винами и обовязками моими, в семъ листе моемъ вышей описаными. И на то я, Андрей Кошколдеевич Басанский, п(а)ну Гаврилу Рою, Семену Конашковичу, бурмистру, Василю Ходыце, Левоню Федоровичу, Данилу Жолнеру, Андрею Гридковичу, Томилу Свиницы, Кости Нестеровичу, Федору Малашковичу дал сес листъ мой под моею печатю и с подписомъ властное руки моеи писмом руским.

А при томъ были и того всего добре сведоми и за устною а очевистою прозбою моею печати свои приложить рачили их м(и)л(о)сть зацные панове пан Федор Черевчии, войтъ места г(о)с(по)д(а)рьского Киевского, а пан Богушъ Гулкевич Глебовский, наместьник софейский, а пан Лукашъ княже полский, слуга велможного его м(и)л(о)сти кн(я)жати воеводы киевского, а пан Одамъ Осецкий, товариш роты п(а)на Каспера Стужинского, ротмистра и войског(о) киевского, и руки свои подписами пан Богуш Гулкевич писмомъ рускимъ, а пан Лукаш кн(я)же полский и пан Одам Осецкий писмомъ полскимъ.

Писан у Киеве року Божего нароженя тисеча пятсотъ семъдесят девятого, м(е)с(я)ца октебра, двадцатог(о) дня.

Андрий Кошлдей Басанский рука власная.

Богуш Гулкевич Глебовъский, наместник софейский, рукою власною.

Jadam Osierzki rekey wlasney.

Lukasz kniazo polsky rekoy swoy wlasnoy.

Збереглося п’ять печаток під паперовою кустодією.

РГАДА. Ф. 1473. Оп. 1. Ед. хр. 15

Документ № 3

4 мая 1580 г. Расписка Андрея Кошколдеевича Басанского в получении долга от мещанина киевского Василия Ходыки

Я, А*н*дрей Ко*ш*колъдеевич Баса*н*ски*й*, чиню я*в*но и вызнаваю са*мъ* на себе ты*мъ* листомъ моимъ ко*жд*ому, кому того ведати буд*ет* потреба нине*ш*нимъ и на потомъ будучимъ людемъ. И*ж* который до*л*гъ суму п(е)н(я)зе*й* оста*ли* мне ви*н*ни на листе свое*мъ* вызнаномъ мещане г(о)*с*(по)д(а)рьские места Киевского на *и*мя Га*в*рило Ро*й*, Василе*й* Ходыка, Федо*р* Мала*ш*ко*вич*, Томило Свиница, А*н*дрей Грид*ко*ви*ч*, Данило Жо*л*не*р* а Лево*н* Федорови*ч*, то е*ст* готовы*х* гр(о)ше*й* сто ко*п*, семъдеся*т* ко*п* и пя*т* ко*п* гроше*й* на ли*ч*бу литовскую, которы*мъ* п(е)н(я)зе*мъ* припада*л* ро*к* заплате на день фале*б*ного свята з мертвы*х* въстанья Христова на Велик*д*е*н* в року тепере*ш*немъ тисеча пя*т*со*т* осмьдесято*мъ*, што шире*й* а достато*ч*не на то*мъ* ли*с*те и*х* есть описано и доложено. А та*к* па*н* Василе*й* Ходыка часть тог(о) до*л*гу, што на е*г*(о) само*г*(о) пла*ти*ти при*й*ти мело, два*д*цать ко*п* гр(о)ше*й* и пя*т* ко*п* гроше*й* лито*в*ское ли*ч*бы, всю спо*л*на до ру*к* мои*х* мне, А*н*дрею Ко*ш*колъдею Баса*н*скому, о*т*да*л* и заплати*л*.

Которого же Васи*л*я Ходыку вже о*т* того до*л*гу, два*д*цати и пяти ко*п* г*р*(о)шеи, та*к* те*ж* и о*т* оного листу, запису и*х* и обовязко*в*, в не*мъ* описаны*х*, и о*т* то всее сумы п(е)н(я)зе*й*, ста семидеся*т* ко*п* и пяти ко*п* гр(о)ше*й*, вы*й*муючи его самого особу, во*л*нымъ чиню, та*к* те*ж* и ото вси*х* ты*х*, выше помененых, товарышо*в* его вызволяю и симъ листо*мъ*, доброво*л*ны*мъ* записо*мъ* моимъ, ему о*т* мене данымъ, то*т* ли*ст* ихъ вызнаны*й*, которо*г*(о) они споле*ч*не на себе дали, проти*в* пану Васи*лю* вже касую, в ниве*ч* его оборочаю и ве*ч*ными часы уморяю. Который то *л*и*ст* и*х* вызнаны*й*, яко умореный, ни*г*де ни в которо*г*(о) права, жадное моцы и никоторое вла*д*ности и ме*ст*ца проти*в* п(а)ну Васи*л*ю Ходыце мети не мае*т* и не буде*т* мочи вечне, то*л*ко то*т* ли*ст* собе заховываю [Л. 1 об.] проти*в*ко ты*х* товарышо*в* его, звы*ш* помененых. А если бы*х* я, выше*й* помененый А*н*дрей Ко*ш*ко*л*деевич Баса*н*ски*й*, препомъневши сего доброво*л*ного листу запису моего, еще по*в*торе п(а)на Васи*л*я Ходыку до то*г*(о) до*л*гу, та*к* всее сумы п(е)н(я)зе*й* ста ко*п* семидеся*т* ко*п* и пяти ко*п* гр(о)ше*й*, або и до тое ча*сти* его два*д*цати и пя*ти* ко*п* гр(о)ше*й*, ино о*н* мне вже самъ за себе запла*тил*, примуша*л* або якими *ж* ко*л*векъ причинами, будь пра*в*ными або непра*в*ными, прилучаючи его до ты*х* товарышо*в* его на немъ тое сумы п(е)н(я)зе*й* всее або и ча*сти* его два*д*цати и пя*ти* ко*п* г*р*(о)ше*й* упомини*л*ся або ку праву его

поволокати хотел, а тымъ ему трудности чинил, тогды первей, ниж у право уступивши, повинен буду пану Василю Ходыце вины заплатити пятидесят коп грошей, а на вряд свой, под которымъ на тот час оселост мети буду, маю заплатити вины другую пятдесят коп гр(о)шей, а шкоды и наклады без жадного права, присяги и доводу, одно на голое словоречене п(а)на Василево, ему заплатити и нагородити маю, а заплативши тые вины, и шкоды нагородивши, пред ся сес лист мой везде и в кождого права, вцале и при моцы зуполной захован и держан быти маеть.

Кгды ж и вже п(а)на Василю Ходыку от всего долгу и от листа их записного во всемъ учинил волного, и на то есми пану Василю Ходыце дал тот мой лист под моею печатю, до которог(о) есми и печат свою приложилъ и власною рукою своею писмомъ рускимъ подписал. А для лепшое веры и утверженя просил есми о приложене печати п(а)на Ермолы Опалихи, возного повету Киевского, который на очевистую прозбу мою печат свою до сего листу моего приложил и руку свою также писмомъ рускимъ подписал.

Писан у Киеве лета Божего роженя тисеча пятсот осмьдесятого, м(е)с(я)ца мая, четвертого дня.

Андрий Кошлдеи Баса власная рука.

Ермола Опалиха, возный киевский, рука власна.

Збереглося дві печатки під паперовою кустодією.

РГАДА. Ф. 1473. Оп. 1. Ед. хр. 16

Документ № 4

22 августа 1600 г. Лист Станислава Викгуры о разбойном нападении старосты острского князя Михайла Ратомского на людей пана Басанского в местечке Остров Иваницкий в Киевском воеводстве[33]

Я, Станиславъ Викгура, земенин земли Киевское, вызнаваю симъ листом, иж приежджалъ до мене з местечка Слободы Басани п(а)на Василя Ходыки Креницкого, земенина земли Києвское, войтъ его

[33] Заголовок документу архівним працівником РГАДА зроблений з помилками. Потрібно: Лист Станіслава Вікгури про збройний напад королівських підданих з намови остерського старости пана Михайла Ратомського на басанських підданих Василя Ходики-Креницького.

басанский на имя Васко Плужник, оповедал мне тыми словы: «П(а)не, дей, Станиславе, оповедаю, яко суседови, иж поехали были подданые п(а)на моего басанские на имя Гапон Яцъкович, Гаврило Андреевичъ, Гришко Коваленко,боярин п(а)на моего басанский Денис Сугоняка, Богданъ Андреевич, Семенъ Савич поехали были ув отчизну свою у кгрунтъ басанский ув Острове, прозываемый Иваницкий Росъ, для озираня и поглеженя бчолы своей у бортехъ в року тисеча шестъсотномъ, м(е)с(я)ца августа, двадцатого дня. Кгды, дей, тые подданые п(а)на моего у кгрунте своемъ басанъском до того Острова приехали были и на ноч собе стали и кони на пашу пустили, будучи, дей, безпечни, яко у своем власном кгрунъте. То пакъ, дей, в том же року идучомъ тисеча щестсотном, м(е)с(я)ца августа, двадцатого дня, в субботу на заходе солнца не малый оршакъ бояр его к(о)р(олевской) м(и)л(ости) остръских за власным, дей, росказанъемъ его м(и)л(сти) п(а)на старосты остръского, который ув особъ познали подданые п(а)на моего, то естъ Семена Хреповича, Томила Чашку, Петра Мелеховича, Ивана Корковича, Васка Крошню, Макара Марковича, Лазора Васковича, Микиту Зенковича, Ивана Горгеевича и з ними людей не мало отряд могло, дей, быти о пятдесят человеков, которые за волею и ведомостю и власным росказанем его м(и)л(сти) п(а)на Михайла Ратомского, старосты остръского, наехавшы моцно кгвалтомъ на помененое урочище Островъ Иваницкий Росъ, подданых п(а)на моего, которые там для озираня бчол своих приехали были, учинившы окрык, з ручниц на них стреляли и, стреляючи, боярина п(а)на моего Дениса Сугоняку насмерть забили и замордовали, и, забившы, его тело неведам где подели, если з собою узяли або где сховали, а инших на тотъ же час поранили, и пры том забитъю и зраненъю шкоды, кграбежы немалые подданымъ, дей, п(а)на моего починили, и маетност, дей, их усю, от мала и до велика, што одно при нихъ было, побрали и пограбили». Што ме, Станиславу Викгуре, войтъ басанъский Васко Плужникъ, яко суседови [Л. 1 об.] именем п(а)на своего, оповедалъ. А такъ я, Станиславъ Викгура, оповеданъе войта басанъского слышечы, дал есми ему тотъ мой квитъ под моею печатъю и с подписомъ власное руки моей писмом полским.

Писанъ у Виккгуринжине року 1600-го, м(е)с(я)ца августа, 22 дня.

Stanyslaw Wygura reka swoy.

Збереглася одна печатка під паперовою кустодією.

РГАДА. Ф. 1473. Оп. 1. Ед. хр. 17.

3.2. Генеалогія козацького гетьмана Степана Куницького: матеріали до регіональної енциклопедії Поділля

Персоніфікований ряд, представлений в енциклопедіях, викликає інтерес не тільки читачів, але й дослідників-біографів. На основі контент-, статистичного і кількісного аналізів можливі реконструкції узагальненого образу героя енциклопедії, професійного, гендерного та вікового складу персоналій конкретної енциклопедії. Енциклопедична біографіка має свої особливості. В енциклопедії, на відміну від інших жанрів біографіки, які можуть бути присвячені будь-якій людині, включаються біографії видатних діячів, які залишили помітний слід в історії, культурі, науці, або групі діячів, об'єднаних однією темою.

Ім'я Степана (Стефана) Куницького, наказного гетьмана правобережного Війська Запорозького, є одним із найменш згадуваних в історії козаччини XVII ст. Поміж тим, наприкінці 1683 р. європейська преса називала уродженця Брацлавщини С. Куницького не інакше як «рятівником Європи», а його перемога, здобута тоді у поході правобережного козацтва до причорноморського степу, ознаменувала собою його відродження після тривалої і нищівної епохи Руїни.

За короткий термін своєї діяльності (серпень 1683 — березень 1684) гетьман С. Куницький від імені та під опікою польської Корони зумів відродити на території Правобережної України окремі інститути козацької державності, що були знищені тут у попередні роки під тиском Речі Посполитої, Османської імперії та Російської держави. Розпочавши колонізаційні заходи на Правобережжі, С. Куницький підготував тут ґрунт для своїх наступників у справі відтворення інститутів Українського гетьманату[34].

Поміж тим матеріали, що дозволяють відстежити генеалогію С. Куницького, вкрай скупі, а переконливої реконструкції його родоводу немає досі. Ще задовго до короткочасного злету своє слави як козацького ватажка С. Куницький, як дипломат і розвідник, побував у Стамбулі й Варшаві, деякий час мешкав на Лівобережжі у м. Миргороді. Це і зумовлює неабиякий інтерес до його походження, родинних зв'язків та особистісних рис цієї непересічної персони.

Украй скупі дані про С. Куницького залишили козацькі літописці С. Величко, Г. Граб'янка і Самовидець[35]. Зі стислого життєпису геть-

[34] Чухліб Т. В. Куницький Стефан // Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ : Наукова думка, 2008. Т. 5: Кон-Кю. 2008. С. 498.

мана, що належить їх перу, реконструювати генеалогію цієї персони не уявляється можливим. Зокрема Величко пише, що король Собеський призначив Куницького козацьким гетьманом «і виправив його із Польщі до Немирова на життя»[36] щоби той на кошти Корони збирав на Правобережжі кінне і піше козацьке військо для майбутньої війни з турками. Тобто, за уявленнями Величка, мешканця Лівобережжя, Куницький був вихідцем із самої Польщі.

Не багатослівні у своїх міркуваннях щодо Куницького Г. Граб'янка і Самовидець. У літописі Г. Граб'янки читаємо: «Року 1684. Поставлений від Короля Собеського Гетьманом Задніпровським у Немирові Куницький…»[37]. Те ж саме, по суті, повідомляє про Куницького Самовидець (події датуються початком 1684 р.). У нього сказано, що люд, зібраний у Немирові для походу проти турків, очолював старший, «від Короля даний Куницький»[38], який іменувався гетьманом. Із повідомлень Величка, Граб'янки і Самовидця слідує, що козацькі літописці про походження С. Куницького, швидше за все, нічого не знали. Нічого не згадує про нього і польський хроніст, канонік Я. Юзефович[39].

Безумовно, інформація літописців С. Величка, Г. Граб'янки, Самовидця щодо С. Куницького має неабияку історичну цінність. Однак у світлі відомих нині історичних джерел і публікацій їхні уявлення про

[35] Див.: Лѣтопись событій въ Югозападной Россіи въ XVII-мъ вѣкѣ. Составилъ Самоилъ Величко, бывшій канцеляристъ канцеляріи Войска Запорожскаго, 1720. Томъ второй. Издана Временною Комиссіею для разбора древныхъ актовъ. Кіевъ. Въ Лито-Типографическомъ Заведеніи Іосифа Вальнера. 1851. С. 548; Лѣтопись Григорія Грабянки. Дѣйствія презѣльной и отъ начала поляковъ крвавшой небывалой брани Богдана Хмелницкого, Гетмана Запорожского, съ поляки, за Найяснѣйшихъ Королей Полскихъ Владислава, потомъ и Казѣмира, въ року 1648, отправоватися начатой и за лѣтъ десять по смерти Хмелницкого неоконченной, зъ розныхъ лѣтописцовъ и изъ діаріуша, на той войнѣ писанного, въ градѣ Гадячу, трудомъ Григорія Грябянки, собранная и самобитныхъ старожиловъ свѣдительстви утвержденная. Року 1710. Издана Временною коммиссіею для разбора древнихъ актовъ; [под ред. И. Самчевского]. Кіевъ: Въ Университетской типографіи, 1854 С. 232; Лѣтопись Самовидца о войнахъ Богдана Хмельницкаго и междоусобіяхъ, бывшихъ въ Малой Россіи по его смерти. Доведена продолжателями до 1734 года. Предисловіе П. Кулѣш, О. Бодянскій. Москва. Въ Университетской Типографіи, 1846. С. 74.

[36] Лѣтопись событій въ Югозападной Россіи въ XVII-мъ вѣкѣ. С. 548.

[37] Лѣтопись Григорія Грабянки. С. 232.

[38] Лѣтопись Самовидца о войнахъ Богдана Хмельницкаго. С. 74.

[39] Лѣтопись событій въ Южной Руси Львовскаго каноника Яна Юзефовича 1624–1700 // Сборникъ лѣтописей, относящихся къ исторіи Южной и Западной Руси, изданный Коммиссіею для разбора древнихъ актовъ, состоящей при Кіевскомъ, Подольскомъ и Волынскомъ Генералъ-Губернаторѣ. Кіевъ: Типографія Г. Т. Корчакъ-Новицкаго, 1888. С. 206–209.

польське походження цієї персони не витримують критики. Навіть при глибшому аналізі вже опублікованих актів вимальовується інша, переконливіша версія генеалогії С. Куницького, про яку і піде далі мова.

Практично не торкнулася аспекту походження С. Куницького історична наука XVIII ст. Лише у XIX — на початку XX ст. на цьому поприщі відбулися суттєві зрушення здебільшого завдячуючи дослідженням польських генеалогів і геральдистів К. Несецького[40], Т. Урбанського[41], А. Бонецького[42] та ін. Поступово, з опорою на польські архівні документи, опрацьовані ними, стала формуватися наукова гіпотеза польського походження гетьмана С. Куницького.

Першим із польських дослідників, хто намагався системно окреслити аспекти походження гетьмана С. Куницького і генеалогії його роду, був Т. Урбанський[43]. Урбанський розглядав ці аспекти здебільшого через призму напрацювань генеалога К. Несецького[44]. Останній на основі вивчених ним актів з'ясував, що у середньовічній Польщі існувало кілька шляхетських родів на прізвище Куницькі. Найчисленнішим із них був рід Куницьких гербу Бонча («Bończa»), який мешкав у Люблінському воєводстві, на Волині та у Підляшші.

[40] Див.: Herbarz polski Kaspra Niesieckiego powiększony dodatkami z późniejszych autorów, rękopismów, dowodów urzędowych i wydany przez Jana Nep. Bobrowicza. Tom V: Kacperski-Kykieryc. — W Lipsku, Nakładem i drukiem Breitkopfa i Haertela, 1840. S. 447; Herbarz polski i imionospis zasłużonych w Polsce ludzi wszystkich stanów i czasów; ułożony porządkiem alfabetycznym na podstawie Herbarza Niesieckiego i manuskryptów. Tom II: Kabryt-Pypka. Lwów. Drukiem Kornela Pillera, 1859. S. 80.

[41] Rok 1683 na Podolu, Ukraine i w Mołdawii. Szkic historyczny z czasów panowania Jana III Sobieskiego. Napisał Tadeusz Urbański / Księga Pamiątkowa Akademickiego Kółka Historycznego we Lwowie w 25-tą rocznicę istnienia. Tom 2. Lwów, Nakładem Akademickiego Kółka Historycznego we Lwowie, czcionkami drukarni ludowej, 1907. S. 27–28.

[42] Herbars Polski. Część I. Wiadomości historyczno-genealogiczne o rodach szlacheckich. Ułożył i wydał Adam Boniecki. Tom XIII: Krzemieniowscy-Lasoccy. Warszawa : Skład główny Gebethner i Wolff w Warszawie, 1909. S. 190.

[43] Rok 1683 na Podolu, Ukraine i w Mołdawii. Szkic historyczny z czasów panowania Jana III Sobieskiego. Napisał Tadeusz Urbański / Księga Pamiątkowa Akademickiego Kółka Historycznego we Lwowie w 25-tą rocznicę istnienia. Tom 2. Lwów, Nakładem Akademickiego Kółka Historycznego we Lwowie, czcionkami drukarni ludowej, 1907. S. 27–28.

[44] Див.: Herbarz polski Kaspra Niesieckiego powiększony dodatkami z późniejszych autorów, rękopismów, dowodów urzędowych i wydany przez Jana Nep. Bobrowicza. Tom V: Kacperski-Kykieryc. W Lipsku, Nakładem i drukiem Breitkopfa i Haertela, 1840. S. 447; Herbarz polski i imionospis zasłużonych w Polsce ludzi wszystkich stanów i czasów; ułożony porządkiem alfabetycznym na podstawie Herbarza Niesieckiego i manuskryptów. Tom II: Kabryt-Pypka. Lwów. Drukiem Kornela Pillera, 1859. S. 80.

Т. Урбанський повідомляє, що у жодному із опрацьованих ним польських, російських чи румунських джерел про персону гетьмана С. Куницького не наводиться подробиць на зразок «звідки походив, чиїм був сином, як задовго мешкав на Україні»[45]. Отож бо, зваживши генеалогічні розвідки К. Несецького, Т. Урбанський за своїм уподобанням обрав версію родоводу гетьмана, за якою пращури останнього нібито походили із Люблінського воєводства, а сам С. Куницький як «шляхтич польський», віддавна осів на Правобережжі і «вислужився серед козаків»[46].

Услід за К. Несецьким і Т. Урбанським гіпотезу польського походження козацького гетьмана С. Куницького стали просувати й інші польські дослідники. Так, зокрема А. Бонецький вважав, що, С. Куницький нібито був представником роду Куницьких, які мешкали у «галицькій землі» ще з другої половини 1430-х рр.[47]. Інший польський історик, Ф. Равіта-Гавронський, характеризує Куницького як «люблінського шляхтича»[48], який, мовляв, «їв хліб польський, а служив козакам»[49] і т.д.

Як і польська історіографія загалом, так і російська історіографія XVII — початку XX ст. обійшла стороною питання походження С. Куницького «з народу руського». Остання, мабуть услід за козацьким літописцем С. Величком, послідовно приписувала С. Куницькому польське походження. Для прикладу, у праці Д. Бантиш-Каменського «Исторія Малой Россіи» (1822) читаємо про Куницького: «…Ян III вручив Гетьманську булаву Польському Шляхтичеві…»[50]. Версією польського походження С. Куницького послуговувався В. Антоно-

---

[45] Rok 1683 na Podolu, Ukraine i w Mołdawii. Szkic historyczny z czasów panowania Jana III Sobieskiego. Napisał Tadeusz Urbański / Księga Pamiątkowa Akademickiego Kółka Historycznego we Lwowie w 25-tą rocznicę istnienia. Tom 2. Lwów, Nakładem Akademickiego Kółka Historycznego we Lwowie, czcionkami drukarni ludowej, 1907. S. 28.

[46] Там само. S. 27–28.

[47] Herbars Polski. Część I. Wiadomości historyczno-genealogiczne o rodach szlacheckich. Ułożył i wydał Adam Boniecki. Tom XIII: Krzemieniowscy–Lasoccy. Warszawa : Skład główny Gebethner i Wolff w Warszawie, 1909. S. 190.

[48] Rawita-Gawroński Fr. Kozaczyzna ukrainna w Rzeczypospolitej Polskiej do końca XVIII-go wieku. Zarys poliłyczno-hisłoryczny. Warszawa–Kraków–Lublin–Łódź–Poznań–Wilno–Zakopane : Nakładem Gebethnera i Wolffa, 1922. S. 145.

[49] Rawita-Gawroński Fr. Ostatni Chmielniczenko: 1640–1679 (zarys monograficzny) / Franciszek Rawita-Gawroński. Poznań : Nakładem «Ostoji» Spółki Wydawniczej, Druk. Dziennika Poznańskiego, 1919. S. 125.

вич, у праці якого «Послѣднія времена козачества на правой сторонѣ Днѣпра» (1868) сказано, що король Ян III Собеський доручив С. Куницькому, «біглому люблінському шляхтичеві»[51], бути начальником «кочової вольниці», вимушено визнавши її козацьким військом і наділивши Куницького «гучним титулом гетьмана й обіцянками платні»[52]. Нічого не додає до аспекту походження С. Куницького і М. Костомаров, обмежуючись уже відомим фактом, мовляв, «польський король від своєї руки поставив Стефана Куницького гетьманом над козаками, які визнавали над собою владу Речі Посполитої»[53].

Таким чином, попри відсутність вагомих наукових доказів версія польського походження С. Куницького виявилася вельми живучою і, не зазнавши критики, проіснувала до наших днів. На неї і нині покликаються науковці, передусім Польщі. Із незрозумілих причин жоден із дослідників генеалогії гетьмана Куницького чомусь не звернув увагу на те, що ще за люстраціями середини XVI ст. зем'янство Східного Поділля (серед якого фігурує і прізвище Куницьких) належало до старовинних місцевих руських родів, яких (на всій тогочасній Брацлавщині) налічувалося дещо більше двох десятків і всі вони проживали під захистом укріплень м. Брацлава[54]. Прикметно, що тутешні старостинські уряди (вінницький і брацлавський) від кінця XV ст. й аж до Унії обіймали майже виключно волинські руські магнати. Спроби Корони запровадити тут польське землеволодіння зустрічали найрішу-

---

[50] Бантышъ-Каменскій Д. Н. Исторія Малой Россіи, со временъ присоединенія оной къ Россійскому государству при Царѣ Алексѣѣ Михайловичѣ съ краткимъ обозрѣніемъ первобытнаго состоянія сего края. Часть вторая. Москва. Въ Типографіи Семена Селивановскаго, 1822. С. 162.

[51] Послѣднія времена козачества на правой сторонѣ Днѣпра. По актамъ съ 1679 по 1716 годъ. Составилъ Владиміръ Антоновичъ. Извлечено изъ 2-го тома III части Архива Юго-западной Россіи, изданнаго Кіевскою коммисіею для разбора древнихъ актовъ. Кіевъ. Въ типографіи Е. Федорова, 1868 г. С. 35.

[52] Там само.

[53] Собраніе сочиненій Н. И. Костомарова. Историческія монографіи и изслѣдованія. Книга шестая. Томъ XV-й. Руина. Гетманства Бруховецкаго, Многогрѣшнаго и Самойловича. Томъ XVI-й. Мазепа и мазепинцы. Изданіе Общества для пособія нуждающимся литераторамъ и ученымъ («Литературнаго Фонда»). С.-Петербургъ. Типографія М.М. Стасюлевича, 1905. С. 333.

[54] Ревізія Брацлавського замку // Литовська метрика. Книга 561: Ревізії українських замків 1545 року / Підготував В. Кравченко / П. Сохань (відп. ред.). Наук. тов.-во імені Шевченка в Америці, Наук. тов.-во імені Шевченка в Україні, НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Київ, 2005. С. 234. (Архівні джерела. Т. 7).

чішу відсіч із боку цих родів[55]. Зокрема з акту від 1585 р. відомо про конфлікт інтересів Куницьких з воєводою брацлавським Ю. Струсем довкола Немирова[56].

Так чи інакше, альтернативного погляду на походження гетьмана С. Куницького та генеалогію його роду не існувало з доби козацьких літописців до першої чверті XX ст. Першим, хто висловив такий погляд, припустивши руське походження С. Куницького, був український історик В. Липинський[57]. Він виводить руський шляхетський рід Куницьких із Червоної Русі, тобто з Галичини. Мешканців Правобережжя — С. Куницького і його найближчих тутешніх родичів, Липинський вважає представниками покозаченої гілки цього роду.

За В. Липинським[58], історія С. Куницького є типовим прикладом спольщення руської шляхти за майновим мотивом. Одружившись на О. Лісницькій — вдові миргородського полковника Г. Лісницького[59], збіднілий С. Куницький одержав за нею значні маєтності на Правобережній Україні, залежній від юрисдикції Речі Посполитої. «Характерно, що Куницький на Задніпров'ї постійно фігурує як шляхтич, — підсумовує В. Липинський свої документальні розвідки, — хоча тієї

[55] Отамановський В. Д. Вінниця в XIV–XVII століттях. Історичне дослідження / В. Д. Отамановський; вступ. ст. М. С. Книжник. Вінниця : Континент-ПРИМ, 1993 . С. 338, 340.

[56] Руська (Волинська) метрика: регести документів Коронної канцелярії для українських земель (Волинське, Київське, Брацлавське, Чернігівське воєводства) 1569–1673 / Держ. ком. арх. України, Центр. держ. істор. арх. України, м. Київ, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, Генер. дирекція держ. арх., Голов. арх. давніх актів; ред. і упоряд Г. Боряк [та ін.]; передм. П. Ґрімстед. Київ : [б.в.], 2002. С. 409.

[57] Липинський В. Твори. Т. 2: Участь шляхти у Великому Українському Повстанні під проводом гетьмана Богдана Хмельницького = Participation of Nobility in the Great Ukrainian Revolution Under the Command of Hetman Bohdan Khmelnytsky / Історична секція, редактор Лев Р. Білас; Історична секція, редактор Лев Р. Білас; Східньо-Европейський Дослідний Інститут ім. В. К. Липинського. Філяделфія, Пеннсильванія: [б.в.], 1980. С. 169.

[58] Липинський В. Твори. Т. 2: Участь шляхти у Великому Українському Повстанні під проводом гетьмана Богдана Хмельницького = Participation of Nobility in the Great Ukrainian Revolution Under the Command of Hetman Bohdan Khmelnytsky / Історична секція, редактор Лев Р. Білас; Історична секція, редактор Лев Р. Білас; Східньо-Европейський Дослідний Інститут ім. В. К. Липинського. Філяделфія, Пеннсильванія: [б.в.], 1980. С. 169.

[59] Лазаревскій А. Люди старой Малороссіи. Лѣсницкіе // Кіевская старина. Ежемѣсячный историческій журналъ. Годъ пятый. Томъ XV. Іюль. Кіевъ. Типографія А. Давиденко, 1886 г. С. 453.

нобілітації ще не отримав»[60]. Намагаючись закріпити за собою добра, набуті за Лісницькою, руський шляхтич С. Куницький 1673 р. нобілітувався у польське шляхетство[61] і надалі всіляко прагнув прислужитися Короні.

Першим із науковців, хто припустив походження С. Куницького з руського боярського роду Куницьких — корінних мешканців Брацлавщини, був професор історії Гарвардського університету О. Оглоблин[62]. Останній писав про це на початку 1960-х рр., однак не залишив обґрунтування своїм міркуванням. Очевидно, він не виробив повноцінної гіпотези на цей рахунок із використанням актових документів, але правдоподібно знав про їхнє існування та зміст.

Однак, не дивлячись на прогресивність наукових ідей В. Липинського й О. Оглоблина, стереотип польського походження гетьмана С. Куницького виявився доволі поширеним і проіснував до другої половини 1990-х рр., коли його вдруге «похитнув» наш сучасник, історик Т. Чухліб.

Уперше до теми життя і діяльності гетьмана С. Куницького Т. Чухліб звернувся у 1996 р.[63]. У 2000 р., покликаючись на польські гербовники і матеріали ревізій панських маєтностей Київщини та Брацлавщини XV ст., Т. Чухліб доходить висновку, що С. Куницький «походив із заможної української родини, яка сповідувала православ'я»[64]. Власне, вже одним цим загальним висновком щодо родоводу С. Куницького Т. Чухліб зрушив з місця «камінь спотикання», покладений на шляху

[60] Липинський В. Твори. Т. 2: Участь шляхти у Великому Українському Повстанні під проводом гетьмана Богдана Хмельницького = Participation of Nobility in the Great Ukrainian Revolution Under the Command of Hetman Bohdan Khmelnytsky / Історична секція, редактор Лев Р. Білас; Історична секція, редактор Лев Р. Білас; Східньо-Европейський Дослідний Інститут ім. В. К. Липинського. Філядельфія, Пеннсильванія: [б.в.], 1980. С. 169.

[61] Volumina legum. Przedruk zbioru praw staraniem XX. Pijarów w Warszawie, od roku 1732 do roku 1782, wydanego. Tom V. Petersburg. Nakładem i drukiem Jozafata Ohryzki, 1860. S. 79.

[62] Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. Праці історично-філософічної секції. Мовна редакція В. Давиденка / Записки наукового товариства імени Шевченка, Том 170. Ню Йорк–Париж–Торонто: Видання Організації Оборони Чотирьох Свобід України (ООЧСУ) — Ліґи Визволення України, 1960. С. 245.

[63] Чухліб Т. В. Козацький устрій Правобережної України (остання чверть XVII ст.). Київ: Інститут історії України Н АН України, 1996. С. 28–32.

[64] Див.: Чухліб Т. Гетьман С. Куницький у боротьбі Правобережної України та Речі Посполитої проти Османської імперії (1683–84 рр.) // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). 2000. Вип. 1. С. 315; Чухліб Т. В. Українсько-польська військова взаємодія під час гетьманування С. Куницького (1683–1684 рр.) // Український історичний журнал. 2000. № 5. С. 45.

дослідження цього питання ще козацькими літописцями і прихильниками їх авторитету. У 2008 р. Т. Чухліб закріпив свої здобутки тезою про брацлавський корінь С. Куницького[65], однак розширеного пояснення своїм міркуванням досі не дав.

Дещо пізніше Т. Чухліба, у 2002 р., до теми історії гетьмана С. Куницького звернувся інший відомий український науковець В. Кривошея[66]. Генеалог козацтва В. Кривошея правдоподібно заклав кістяк концепції руського походження С. Куницького з брацлавського шляхетського роду Куницьких, але не встиг узагальнити результатів своїх наукових розвідок.

Спираючись на наукові викладки відомого дослідника Вінниччини В. Отамановського[67] та люстрацію Вінницького замку 1545 р.[68], В. Кривошея виводить рід С. Куницького з брацлавських зем'ян, братів Івана й Лавріна Куницьких-Яцковських[69], які тримали маєток Яцковці/Ятковці (нині Бруслинівка) у північній лісовій частині Вінницького повіту. В. Кривошея впритул підійшов до висвітлення аспекту походження С. Куницького й історії його роду. Однак у дослідженні цього роду більше важить згадка про Куницьких як про старших зем'ян Брацлавського замку, яку зустрічаємо у люстрації цього замку від того ж 1545 р.[70], про яку В. Кривошея чомусь не згадує. Відомий польський дослідник Східного Поділля кінця XIX ст. О. Яблоновський, покликаючись на джерела, згадує Куницьких із Брацлава і як власників земель у верхів'ї р. Бернадинки (нині Берладинка), що протікає значно південніше Брацлава і впадає до р. Дохна (басейн Південного Бугу). Серед

[65] Чухліб Т. В. Куницький Стефан // Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К. : Наукова думка, 2008. Т. 5: Кон–Кю. 2008. С. 497.

[66] Кривошея В. Генеалогія українського козацтва. Білоцерківський полк / НАН України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж., Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, Музей гетьманства. Київ : Стилос, 2002. С. 49–52.

[67] Отамановський В.Д. Вінниця в XIV–XVII століттях. Історичне дослідження / вступ. ст. М.С. Книжник. Вінниця : Континент-ПРИМ, 1993. С. 73.

[68] Див.: Ревізія Вінницького замку // Литовська метрика. Книга 561: Ревізії українських замків 1545 року / Підготував В. Кравченко / П. Сохань (відп. ред.). Наук. тов.-во імені Шевченка в Америці, Наук. тов.-во імені Шевченка в Україні, НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Київ, 2005. С. 220. (Архівні джерела. Т. 7); Źródła dziejowe. Tom VI : Rewizya zamków ziemi Wołyńskiéj w połowie XVI wieku. Wydał i szkicem historycznym poprzedził Aleksander Jabłonowski. Warszawa : Skład głowny w księgarni Gebethnera i Wolffa, Druk. J. Bergera 1877. S. 111.

[69] Див.: Кривошея В. Генеалогія українського козацтва. Білоцерківський полк / НАН України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж., Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, Музей гетьманства. Київ : Стилос, 2002. С. 49; Кривошея В.В. Козацька еліта Гетьманщини. Київ : ІПіЕНД імені І. Ф.Кураса НАН України, 2008. С. 207.

цих земель у першій третині XVII ст. Яблоновський зазначає маєтки Куниче і Козині Хребти (нині Козинці), а в долині р. Тростянець — маєток Капущани (нині Капустяни)[71].

Здійснивши прорив у генеалогії роду Куницьких-Яцковських, перша писемна згадка про яких датується 1545 р., В. Кривошея дещо помилився у трактуванні географії маєтків їх нащадків, інформація про яких міститься у Тарифі подимної податі від 1629 р.[72]. Йдеться зокрема про маєтки Копіївка і Капущани (відповідно — Богдана і Василя Куницьких), які лежали не в межиріччі Згар-Буг (як помилково вважав Кривошея[73]), а відповідно західніше і південніше тодішнього м. Нестервар/Тульчин[74]. Станом на 1629 р. за представниками цього брацлавського зем'янського роду ще залишалася крихітна частка (два дворища і млин) згаданого вище маєтку Яцковці, що на той момент належала братам Григорію й Іванові Яцковським[75].

Найновіший екскурс у минуле брацлавського зем'янського роду Куницьких здійснив польський історик Г. Літвін у своїй моногра-

---

[70] Див.: Ревізія Брацлавського замку // Литовська метрика. Книга 561: Ревізії українських замків 1545 року / Підготував В. Кравченко / П. Сохань (відп. ред.). Наук. тов.-во імені Шевченка в Америці, Наук. тов.-во імені Шевченка в Україні, НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Київ, 2005. С. 234. (Архівні джерела. Т. 7); Źródła dziejowe. Tom VI: Rewizya zamków ziemi Wołyńskiéj w połowie XVI wieku. Wydał i szkicem historycznym poprzedził Aleksander Jabłonowski. Warszawa : Skład głowny w księgarni Gebethnera i Wolffa, Druk. J. Bergera 1877. S. 126.

[71] Źródła dziejowe. Tom XXII : Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym : Tom XI. : Ziemie Ruskie. Ukraina (Kijów–Bracław). Dział III opisane przez Aleksandra Jabłonowskiego. Warszawa, 1897. S. 631, 729.

[72] Тарифа подымной подати воеводства Брацлавскаго, 1629 года // Архивъ юго-западной Россіи, издаваемый коммиссіею для разбора древнихъ актовъ, состоящей при Кіевскомъ, Подольскомъ и Волынскомъ Генералъ-Губернаторѣ. Часть седьмая, томъ II. Акты о заселеніи юго-западной Россіи. Кіевъ. Типографія Г. Т. Корчакъ-Новицкаго, 1890. С. 394–412.

[73] Генеалогія українського козацтва. Білоцерківський полк / В. Кривошея; НАН України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж., Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, Музей гетьманства. Київ : Стилос, 2002. С. 49.

[74] Тарифа подымной подати воеводства Брацлавскаго, 1629 года // Архивъ юго-западной Россіи, издаваемый коммиссіею для разбора древнихъ актовъ, состоящей при Кіевскомъ, Подольскомъ и Волынскомъ Генералъ-Губернаторѣ. Часть седьмая, томъ II. Акты о заселеніи юго-западной Россіи. Кіевъ. Типографія Г. Т. Корчакъ-Новицкаго, 1890. С. 399, 403, 404.

[75] Там само. С. 407, 408.

фії «З народу руського. Шляхта Київщини, Волині та Брацлавщини (1569–1648)» (2016). Літвін вважає, що Куницькі з Брацлавщини вели радше спокійне існування, рідко брали участь у конфліктах і судових процесах, а до того ж, як на думку цього дослідника, нібито «не виконували публічних функцій»[76]. Аналізуючи генеалогію Куницьких, Г. Літвін стверджує, що після 1635 р. згадки про представників цього роду зникають[77], і припускається помилки: на сторінках Тарифи подимної податі Брацлавського воєводства від 1643 р. Куницькі як і раніше значаться власниками сіл Копіївка і Капустяни[78]. Про персону гетьмана С. Куницького Літвін не згадує, дотримуючись, очевидно, гіпотези його польського походження.

Протилежних міркувань щодо аспектів життєдіяльності роду Куницьких, над якими розмірковує Г. Літвін, дотримувався В. Кривошея. За Кривошеєю[79], представники брацлавського роду Куницьких, з якого вийшов гетьман С. Куницький, відіграли помітну роль у житті Східного Поділля. Йдеться зокрема про Івана Федоровича Куницького-Яцковського, який перед 1653 р. був наказним полковником кальницьким. У листопаді-грудні вказаного року, за дорученням гетьмана Б. Хмельницького, він виконував дипломатичну місію із забезпечення супроводу московської делегації з Путивля до Переяслава.

Пізніше І. Куницький-Яцковський перебував на службі у польської Корони. Про його високий суспільний статус може свідчити нобілітація до польського шляхетського стану в 1661 р. Згодом за дорученням правобережного гетьмана П. Тетері він був послом у хана Криму[80], за-

---

[76] Літвін Г. З народу руського. Шляхта Київщини, Волині та Брацлавщини (1569–1648) / Пер. з польськ. Лесі Лисенко. Київ : Дух і літера, 2016. С. 332.

[77] Там само. С. 333.

[78] Taryfa abo regestr dwoyga konstytucji podymnego, sejmu generalnego sześć niedzielnego warszawskiego i laudum województwa tutejszego bracławskiego aprobowanego w roku pańskim 1643 uchwlonego, a przez urodzonego JM Pana Mikoła Zaleskiego poborcy województwa bracławskiego, [...] 27 aprilis, za attestacyami JGM Panów Obywaletów pominionych i za wykonaniem przez Atamanów Iuramentow przedemna od każdego dymu in genere po złotemu rachując oddawał w Winnicy, Roku i dnia wyżej mianowanego. W: Ekstrakty z akt sądów grodzkich bracławskich z lat 1583, 1603, 1607, 1625–1630, 1637–1639, 1643–1647. S. 37, 44. URL: https://szukajwarchiwach.pl/35/16/0/3.4/284/str/1/1/50#tabSkany (запит від 01.01.2020).

[79] Кривошея В. Генеалогія українського козацтва. Білоцерківський полк; НАН України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж., Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, Музей гетьманства. Київ : Стилос, 2002. С. 48–50.

[80] Там само.

безпечуючи кримський вектор зовнішньої політики, а пізніше служив Ю. Хмельницькому, зберігаючи тим самим впливовість свого роду на Брацлавщині[81]. Служба Короні розширила маєтності І. Куницького-Яцковського. Відомо, що в 1661 р. серед іншого йому належало містечко Боярка у Білоцерківському старостві Київського воєводства[82]. За В. Кривошеєю[83], І. Куницький-Яцковський помер у проміжку 1663–1667 рр.

Таким чином, у майбутнього правобережного гетьмана С. Куницького були достойні попередники з його брацлавського роду. Сам він пройшов типовий для своєї доби шлях кар'єрного зростання: був полковником переяславським на службі у правобережного гетьмана П. Дорошенка, який направляв його послом до Туреччини; шукав «фортуни» на Лівобережжі у гетьмана І. Самойловича, де отримав статус військового товариша та одружився з вдовою Г. Лісницького, полковника миргородського; за дорученням І. Самойловича двічі їздив до Речі Посполитої, де зустрічався з найвищими посадовими особами цієї держави; задля повернення прав на правобережні маєтки, що їх отримав за О. Лісницькою, нобілітувався на варшавському сеймі у польську шляхту (1673), за що тоді ж був засуджений за козацьким законом у Батурині, де відбував покарання у в'язниці; повернувшись на Правобережжя, опинився на службі Корони, отримав від наказного гетьмана Я. Драгинича чин полковника білоцерківського (1681), а згодом (за дорученням Д. Вишневецького) — уряд старости немирівського (1676–1678); перебуваючи на польській службі, виконував доручення колишнього правобережного гетьмана М. Ханенка з передачі його кореспонденції до короля Я. Собеського (1677); по кількох роках волею короля Я. Собеського сам був призначений козацьким наказним гетьманом (1683).

---

[81] Див.: Кривошея В. В. Козацька еліта Гетьманщини. Київ : ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2008. С. 97, 146, 151, 174; Кривошея В. Козацька еліта в національній революції середини XVII ст. (Гетьманат Юрія Хмельницького) // Наукові записки [Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України]. 2008. Вип. 39. С. 8, 30.

[82] Руська (Волинська) метрика: регести документів Коронної канцелярії для українських земель (Волинське, Київське, Брацлавське, Чернігівське воєводства) 1569–1673 / Держ. ком. арх. України, Центр. держ. істор. арх. України, м. Київ, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, Генер. дирекція держ. арх., Голов. арх. давніх актів; ред. і упоряд Г. Боряк [та ін.]; передм. П. Ґрімстед. Київ : [б.в.], 2002. С. 775.

[83] Кривошея В. В. Козацька еліта Гетьманщини. Київ : ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2008. С. 207.

Стереотипи мислення вельми стійкі. На часі переглянути один із таких стереотипів, що дістався у спадок від козацьких літописців. Нині маємо всі підстави вважати, що наказний гетьман правобережного Війська Запорозького Степан Куницький народився не в етнічних польських землях, а на теренах Східного Поділля і належав до старовинного руського боярського роду Куницьких.

3.3. Біограми Андрія та Миколи Стороженків на сторінках енциклопедичних видань: тексти і контексти

Енциклопедична література, що найчастіше сприймається як певний еталон науковості, а відтак об'єктивності та достовірності, користується неабиякою популярністю серед науковців. Окрім комплексної систематизації знань та їх популяризації, енциклопедії можуть слугувати як предметом, так і об'єктом дослідження, унаочнювати рівень розвитку історичних студій з певної проблематики. Приміром, дозволяють проаналізувати, як у різний час на сторінках українських енциклопедичних видань було висвітлено ту чи іншу подію, як змінювалися методологічні основи, як переосмислювалося ставлення до історичних діячів і як це відображено в їхніх біограмах.

У такому контексті звернемо увагу на біографічні матеріали, що стосуються братів Андрія (1857–?) та Миколи Стороженків (1862–1942) — істориків, громадських і земських діячів, співробітників низки наукових осередків. Вони були свідками й учасниками суспільно-політичного життя України другої половини XIX — початку XX ст., вир якого переміщував їх по різні сторони українства: як вихованці Володимира Антоновича вони були причетні до середовища Старої громади, трохи згодом вступили до Київського клубу російських націоналістів. Так чи інакше, але така світоглядна еволюція вплинула на ставлення до них сучасників та місце в історіографії. Спробуємо визначити, як це відображено на сторінках енциклопедичних видань.

Першою енциклопедією, на сторінках якої з'явилася інформація про Андрія та Миколу Стороженків, була «Загальна українська енциклопедія»[84]. *Книга знання*, як її назвали самі видавці, була до того ж першим україномовним універсальним довідником. Її було видано

[84] Перші біографічні довідки про Андрія та Миколу Стороженків було опубліковано за їхньої участі у виданнях: Модзалевский В. Малороссийский родословник. Киев, 1914. Т. 4 (П–С). С. 792–794; Стороженки. Родословная роспись. Киев, 1914. С. 23–25 та ін. Вони й стали фактологічною основою для всіх подальших праць.

впродовж 1930–1933 рр., а отже — за життя обох Стороженків. Біограми братів є частиною довідки про історію роду, зокрема його відомих представників. Щодо Андрія зазначено, що він був заступником голови Історичного товариства Нестора-літописця, співпрацював з комісією для розбору давніх актів (Київська археографічна комісія), був автором праць про Йосифа Верещинського та українське козацтво. При цьому виокремлено — «воріг українського руху», що певною мірою дисонує із означенням «український історик»[85]. Довідка про Миколу, окрім згадки про рік народження, містить інформацію про те, що він очолював київську гімназію (йдеться про Київську першу гімназію) та спільно з братом видав фамільний архів «Стороженки». До того ж вказано про його місце проживання на еміграції в Сербії[86].

Серед інших представників роду в енциклопедії згадується його засновник — козацький полковник Іван Стороженко, відомий шекспіролог та шевченкознавець Микола Ілліч Стороженко, український письменник Олекса Стороженко. Фото останнього ілюструє всю статтю. Автора довідки не зазначено, утім у фонді «Колекція документів "Український музей в Празі"»[87], що зберігається в Центральному державному архіві громадських об'єднань України, ми випадково натрапили на робочі матеріали празького осередку авторів цієї енциклопедії. З них видно, що автором статті про Стороженків був історик і публіцист Панас Феденко, який на той час жив у Празі і викладав в Українському високому педагогічному інституті імені М. Драгоманова. Це авторство пояснює, звідки стало відомо про місце проживання Миколи Стороженка в еміграції. Справа в тому, що в Празі жив і працював інший автор енциклопедії — Дмитро Антонович, з яким Микола Стороженко листувався[88]. Це можна вважати першою згадкою про емігрантський період його життя. Щоправда, робочі матеріали містять окрему статтю про рід Стороженків, й окремі біограми його відомих представників. У процесі підготовки вочевидь для економії місця всю наявну інформацію було скомпоновано в один інформаційний блок[89].

Своєрідною наступницею «Української загальної енциклопе-

[85] Українська загальна енциклопедія: Книга знання: У 3 т. Львів; Станиславів; Коломия, 1933. Т. 3: С–Я. С. 202.

[86] Там само.

[87] Фонд складається з документів і матеріалів українських організацій, товариств і союзів, що діяли на еміграції протягом 1905–1948 рр., а також часописів, газет, брошур та друкованих видань за 1899–1945 рр.

[88] Пазюра Н. До листування Миколи Стороженка з Дмитром Антоновичем // Український історичний збірник. Київ, 2010. Вип. 13. С. 193–207.

дії» була «Енциклопедія українознавства» — видавничий проект, реалізований, як і в попередньому випадку, зусиллями Наукового товариства імені Шевченка. У восьмому томі словникової частини енциклопедії вміщено досить розлогі біограми Андрія та Миколи Стороженків, які підготував Олександр Оглоблин[90]. Окрім загальної інформації про народження та навчання, участь у науковому та громадському житті, видавничу діяльність, у них подано перелік основних праць Стороженків. Показово, що в цих довідках дано характеристику політичних поглядів Андрія. Зокрема, зазначено, що він стояв на позиціях українського дворянського консерватизму, замолоду був лібералом та українофілом, але під впливом лівих течій новітнього українського руху його погляди еволюціонували в бік російського націоналізму з його антиукраїнським спрямуванням. Цим Оглоблин ніби пом'якшив тезу «воріг українського руху» з «Української загальної енциклопедії», науково обґрунтував еволюцію світогляду Андрія Стороженка.

До того ж, Олександр Оглоблин подав досить цінну і невідому на той час інформацію про Миколу Стороженка. Це стосується датування його смерті — 1942 р. Вочевидь ця інформація була відома Оглоблину з особистих джерел, не виключено, що від Дмитра Дорошенка, який підтримував з Миколою Стороженком зв'язок. Крім того, саме Оглоблин у довідці для «Енциклопедії українознавства» вказав на повернення Миколи Стороженка до українства та існування його спогадів «З мого життя», які той написав під час проживання в сербському містечку Біла Церква і які на той момент зберігалися в Музеї визвольної боротьби в Празі.

«Енциклопедія українознавства» стала поштовхом для розвитку енциклопедистики на теренах радянської України, зокрема було започатковано багатотомну «Українську радянську енциклопедію». Методологічною основою видання були засади марксизму-ленінізму з його спрямованістю проти українського буржуазного націоналізму, а це унеможливлювало присутність в енциклопедії інформації про осіб, які

[89] Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 269. Колекція документів «Український музей в Празі». Оп. 2. Документи і матеріали українських державних, військових, громадсько-політичних діячів, представників науки, культури і освіти, інших осіб. 1886–1952 рр. Спр. 226. Тексти статей до «Української енциклопедії» на літеру «С» (автори — С. Наріжний, О. Орлов, В. Сімович, Ф. Стешко, П. Феденко, Д. Чижевський). Арк. 152, 432–435.

[90] О. О. [Оглоблин О.] Стороженко Андрій // Енциклопедія українознавства. Словникова частина. Мюнхен, 1976. Т. 8. С. 3065; Його ж. Стороженко Микола // Там само. С. 3066.

не «вписувалися» в канони української радянської історіографії. Серед інших не пощастило потрапити до неї Андрію й Миколі Стороженкам, на відміну від їхніх родичів — Миколі Іллічу та Олексі Петровичу Стороженкам[91]. Цікаво, що матеріали «Української радянської енциклопедії» було використано під час підготовки інших видавничих проєктів, зокрема «Радянської енциклопедії історії України» та «Історії міст і сіл Української РСР». Саме на сторінках «Радянської енциклопедії історії України» було вміщено біограму Андрія Стороженка[92]. Вона не вирізнялася розлогістю, це радше формальна згадка про існування особи, земську діяльність та кілька наукових праць. Цю біограму, окрім стислості, вирізняє хіба що промовиста теза про те, що Андрій Стороженко — український буржуазний історик. Утім, якщо так званий буржуазний націоналізм Андрія Стороженка був перепоною для включення його прізвища до гасел «Української радянської енциклопедії», то це ніяк не завадило авторам «Історії міст і сіл Української РСР», зокрема тому, присвяченому Полтавській області, покликатися на його праці з історії рідної Полтавщини.

З початку 2000-х можна спостерігати своєрідний енциклопедичний бум, адже вийшла друком низка енциклопедій. На їхніх сторінках можна побачити й імена Андрія та Миколи Стороженків. Так, у 2001 р. вийшла персональна енциклопедія життя й творчості Миколи Костомарова. До неї вміщено коротку біограму Миколи Стороженка у контексті розвитку костомаровознавства. Зокрема згадано про його статтю «Н. И. Костомаров в Киевской I гимназии», написану на основі архівних матеріалів цього навчального закладу[93]. Згодом цю енциклопедію було доопрацьовано і видано українською мовою; у новому виданні довідку про Миколу Володимировича значно розширено його біографічними даними[94].

До персональних енциклопедій належить і шеститомна «Шевченківська енциклопедія», що її видав Інститут української літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України в недалекому 2015 р. До неї також уміщено біограми Андрія та Миколи Стороженків, однак інформацію

[91] Українська радянська енциклопедія. Київ, 1984. Т. 11, ч. 1. С. 11.

[92] Стороженко Андрій Володимирович // Радянська енциклопедія історії України: У 4 т. Київ, 1972. Т. 4. С. 217.

[93] Новохатняя Н. Стороженко Николай Владимирович // Энциклопедия жизни и творчества Н. И. Костомарова (1817–1885) / Редкол.: В. А. Смолий (пред.) и др. Киев; Донецк, 2001. С. 460.

[94] Стороженко Микола Володимирович // Микола Костомаров: Віхи життя і творчості: Енциклопедичний довідник / В. А. Смолій, Ю. А. Пінчук, О. В. Ясь; Вступ. ст., і заг. ред. В. А. Смолія. Київ, 2005. С. 464–465.

подано в контексті шевченкознавства[95]. Зокрема, у довідці про Андрія показано його неоднозначне ставлення до постаті Кобзаря. З одного боку, він добре знав літературну та мистецьку спадщину Тараса Шевченка, що видно з його статтей про історію Михайлівської та Покровської церков у Переяславі, які змалював Шевченко. А з другого — уже порвавши з українським рухом, Андрій Стороженко досить гостро відгукувався про Шевченка, говорив про польські впливи на формування його світогляду, які сповнили його поезію «злістю і ненавистю», спрямували її «проти Бога, Царя і Великоросії».

Не оминули постатей Андрія та Миколи Стороженків й укладачі малої енциклопедії «Українського козацтва» — комплексного видання, присвяченого історії, військовому мистецтву, політичній та культурній діяльності українського козацтва. Уміщені в ній біорами подають не лише біографічну інформацію про братів, але й акцентують на їхньому внеску в дослідження історії козацтва[96].

На противагу цьому виданню, хочеться для порівняння згадати проект, тематика якого лежить у дещо іншій площині. Йдеться про історичну енциклопедію Київського клубу російських націоналістів, яку підготував Т. Кальченко. Оскільки Стороженки співпрацювали з цією політичною організацією (хоча й не упродовж усієї історії її існування, лише до кінця 1913 р.), ба більше — Андрій був членом-засновником і членом її комітету, а Микола — дійсним членом, то зі зрозумілих причин не потрапити до цього видання вони не могли[97].

Особливість цієї енциклопедії полягає в тому, що левову частку кожної біограми складає детальна інформація про участь кожного з братів у діяльності Клубу. Тобто автор поєднує коротку біографічну інформацію з розлогими даними зі збірників Клубу російських націоналістів. Це, насамперед, інформація про участь у його засіданнях, доповіді, що їх було виголошено під час зібрань, а також ремарки на них Стороженків, включно з цитуванням. Привертає увагу той факт, що автор акцентує на російській складовій світогляду братів. За цим виданням Стороженки народилися в родині спадкових дворян у родово-

[95] Зленко Г. Стороженко Андрій Володимирович // Шевченківська енциклопедія: В 6 т. Київ, 2015. Т. 5: Пе-С. С. 979; Його ж. Стороженко Микола Володимирович // Там само. С. 981.

[96] Чабаненко В. А. Стороженко Андрій Володимирович // Українське козацтво: мала енциклопедія. Київ; Запоріжжя, 2002. С. 553–554; Його ж. Стороженко Микола Володимирович // Там само. С. 554.

[97] Стороженко Андрей Владимирович // Кальченко Т. В. Киевский клуб русских националистов. Историческая энциклопедия. Киев : «Киевские ведомости», 2008. С. 285–291; Его же. Стороженко Николай Владимирович // Там же. С. 291–297.

му маєтку Велика Круча Пирятинського повіту Полтавської губернії. Жодного слова про козацьке, а отже українське коріння роду, як і про те, що вони були близькими до громадівського / українського руху теж немає. Натомість автор зазначає, що Андрій — один із знавців малоросійської історії, подає цитати з його доповідей з відверто українським контекстом. Щодо використаної літератури, то в енциклопедії подано лише кілька праць Андрія та Миколи Стороженків. Іншої літератури, окрім книжки Ольги Друг та Дмитра Малакова «Особняки Києва», не подано.

Найфундаментальнішим на сьогодні енциклопедичним виданням з історії є «Енциклопедія історії України», що її видає Інститут історії України НАН України. У її дев'ятому томі вміщено біограми братів Стороженків. У них подано основний матеріал про життєвий і творчий шлях діячів, їхню наукову та громадську діяльність, уміщено вибрану бібліографію їхніх праць та праць про них[98].

Нам не вдалося проаналізувати багатотомний проєкт «Полтавіка. Полтавська енциклопедія», утім з огляду на його масштабність можна з впевненістю сказати, що прізвища Андрія і Миколи Стороженків, таких залюблених у свою малу батьківщину, якій вони присвятили і наукові праці, і багато років свого життя обов'язково будуть у ній присутні. А отже, це може стати навіть темою окремого дослідження.

Підсумовуючи, хотілося б зазначити, що енциклопедичні видання — це широке дослідницьке поле для пошуків і роздумів, що дає можливість не лише збагачувати свої знання, а й спонукає до порівнянь та висновків, які в подальшому можуть продукувати пошук інших контекстів. Щодо постатей Андрія та Миколи Стороженків, то аналіз енциклопедичних видань дозволяє простежити ставлення до них сучасників (на прикладі «Української загальної енциклопедії»), заідеологізованість видань («Українська радянська енциклопедія» чи «Радянська енциклопедія історії України») і загалом рівень дослідження їхніх життєписів. Це чітко видно на прикладі ґрунтовної, хоч і не надто великої за обсягом статті Олександра Оглоблина в «Енциклопедії українознавства». Привертає увагу та деталь, що галузеві, регіональні або персональні енциклопедії можуть давати інший зріз знань про особу, акцентують ту інформацію, якої в універсальних енциклопедіях може й не бути. Це стосується інформації про братів Сторожен-

[98] Пазюра Н. В. Стороженко Андрій Володимирович // Енциклопедія історії України. Т. 9. Київ : Наукова думка, 2012. С. 862–863; Її ж. Стороженко Микола Володимирович // Там само. С. 863.

ків у контексті костомаровознавства, шевченкознавства чи, приміром, їхньої участі в діяльності Київського клубу російських націоналістів. Такі енциклопедії ніби виокремлюють часткове знання із загального і підсилюють його, обґрунтовують, надають йому більшого сенсу.

Ще один аспект біограм — датування. Оскільки на початку XX ст. було видано «Малороссийский родословник» та фамільний архів Стороженків, то питання достовірності тих чи інших дат у дослідників не виникало. Єдиною не з'ясованою дотепер датою є дата смерті Андрія Стороженка. В «Українській загальній енциклопедії» зі зрозумілих причин її не було. Не подав її і Олександр Оглоблин. Щодо інших енциклопедій, то ситуація є такою. «Радянська енциклопедія історії України» зазначає, що це сталося не раніше 1914 р., вочевидь беручи до уваги його співпрацю з Київським клубом російських націоналістів. Цю дату подає й мала енциклопедія «Українського козацтва». Водночас «Шевченківська енциклопедія» своє датування смерті — не раніше 1926 р. — прив'язує до публікації «Украинское движение: краткий исторический очерк, преимущественно по личным воспоминаниям», яку Андрій Стороженко видав у Берліні в 1925 р. під псевдонімом Андрій Царинний. Цю дату подає і Т. Кальченко. Цієї дати притримувались і ми в біограмі для «Енциклопедії історії України». Утім відтоді минув час, дослідження тривали і зараз із впевненістю можна сказати, що і 1926 р. не відповідає дійсності.

РОЗДІЛ 4.
ПРИНЦИПИ ТА КРИТЕРІЇ НАУКОВО-ІНФОРМАЦІЙНОГО НАПОВНЕННЯ СУЧАСНИХ ЕНЦИКЛОПЕДІЙ

4.1. Енциклопедична стаття: атрибутація, структурні особливості, видові харктеристики

Енциклопедичні видання становлять окремий пласт літератури, що вважається зразковим за поліграфічним виконанням, елітарно-інтелектуальним за змістом, довершеним за мовою, суспільно важливим за призначенням. Поява нової ґрунтовної енциклопедії — це завжди подія в культурному житті суспільства, позаяк вона є особливою працею — виданням високого знання, взірцевого виконання, своєрідним документом, що зображує нашу реальність, надбання народу (чи її частини). Енциклопедія — найавторитетніший і довершений тип довідкової літератури[1]. «Велика українська енциклопедія» за характером інформації — універсальна енциклопедія, яка охоплює всі галузі знання, об’єктивно, з фундаментальною повнотою має репрезентувати рівень науки та культури нації, оприсутнювати новітні інтерпретації явищ, подій, фактів у вимірі різноманіття культурних практик.

У контексті задекларованої проблеми в пропонованій розвідці спробуємо подати узагальнену найважливішу інформацію щодо енциклопедичних статей, їхніх видових характеристик. При цьому основну увагу сфокусовано не на характеристиці авторських текстів, а радше — на вимогах до енциклопедичної статті для друкованої та портальної версій «Великої української енциклопедії».

Основною формою подачі матеріалу та основною одиницею контенту будь-якої енциклопедії є енциклопедична стаття, яка містить гасло (назва статті, реєстрове слово, заголовне слово, термін) та пояснювальний текст, увиразнюється особливою структурою і стилем викладу.

Назва статті у гранично стислій формі має визначати тему, предмет статті. Вона містить, як правило, одне чи два-три слова. Виняток становлять статті про установи чи заклади (подається статутна назва).

Важливою частиною енциклопедичної статті є її вступна дефініційна частина. Дефініція подається однією фразою (реченням). У разі

[1] Іщенко О. С. Регіональний вимір в енциклопедознавчих дослідженнях // Література та культура Полісся. № 97. Серія: Історичні науки. 2019. № 12. С. 122.

неможливості передати основний зміст терміна однією фразою, визначення формулюють двома-трьома тісно пов'язаними між собою фразами, які відокремлюються одна від одної крапкою з комою. У дефініції гасло здобуває стисле, чітке, конкретне пояснення: суть відповідного явища чи об'єкта, належність до певної галузі науки чи практики, історичного періоду, перелік різновидів тощо (набір таких характеристик зумовлюється змістовою специфікою об'єкта опису)[2].

Енциклопедія є систематизованим довідником, у якому багато тисяч статей повинні бути взаємопов`язані, тією чи іншою мірою доповнюючи та розвиваючи одна одну. При викладенні основного тексту статті слід прагнути викласти основну інформацію з теми, але не повторюючи змісту суміжних за тематикою статей. Взаємозв'язок статті з суміжними за тематикою статтями полегшується завдяки застосовуваній в енциклопедії системі посилань, за допомогою яких можна відіслати читача статті до інших статей видання. За аналогічної побудови рівнозначні статті повинні мати приблизно однаковий обсяг і нести приблизно рівнозначне інформаційне навантаження. Відтак такою важливою та необхідною умовою при підготовці статей є дотримання визначених обсягів / рівнів статей.

Ілюстрації й карти в енциклопедії — не «прикраса» книги, а невід'ємна частина системної науково-довідкової інформації, тісно пов'язана з текстом статей, в т.ч. через підписи під рисунками/малюнками й легендами карт[3].

Головними вимогами до енциклопедичної статті є:

- актуальність;
- наявність дефініції;
- композиційна довершеність; компактність та стислість викладу; максимальна інформативність; насиченість фактичним матеріалом;
- фактологічна точність; вивіреність інформації;
- об'єктивність викладу;
- науковість (подання матеріалу з достовірних джерел; урахування сучасних досліджень предметної галузі тощо);

---

[2] Енциклопедичні видання в сучасному інформаційному просторі: колективна монографія / За ред. д. і. н., проф. Киридон А. М. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2017. С. 257.

[3] Что такое энциклопедия? Методические и методологические критерии и требования. URL: http://www.rubricon.com/about_rubricon.asp?pid=2; Енциклопедичні видання в сучасному інформаційному просторі: колективна монографія / За ред. д. і. н., проф. Киридон А. М. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2017. С. 64.

- подання інформації без індивідуально-емоційного забарвлення, особистих прогнозів, гіпотез тощо;
- наявність науково-довідкового апарату [вказівники, етимологічні довідки, бібліографія (з урахуванням найсучасніших досліджень предметної галузі) тощо];
- дотримання стилістичного оформлення тексту; відсутність псевдонаукового, термінологічно перенасиченого стилю;
- доступність широкому колу читачів за будь-якої складності теми;
- відповідність читацькому і цільовому призначенню видання[4].

За змістовно-видовою характеристикою серед енциклопедичних статей (як друкованих, так і електронних) увиразнюють такі:

1) *статті-огляди* — найбільші за обсягом, ґрунтовно розкривають найважливіші питання проблеми (з історичними екскурсами, статистичними відомостями, бібліографією / списками рекомендованих джерел тощо);

2) *статті-довідки* — висвітлюють вужчі, конкретніші теми, інформують читачів здебільшого про сучасний стан певного питання, уникаючи розлогих історичних екскурсів, не завжди подають списки рекомендованої літератури); мають менший обсяг, ніж статті-огляди;

3) *статті-тлумачення* — складаються з двох частин: дефініції (наукового визначення заголовкового слова) та етимологічної довідки (для слів іншомовного походження); рідко супроводжуються іншими довідковими матеріалами; такі статті здебільшого характерні для енциклопедичних словників, рідше до них апелюють енциклопедії;

4) *статті-відсилання* (мають допоміжне, службове значення; скеровують читача до іншої статті, уможливлюють швидкий пошук потрібної довідки)[5];

---

[4] ОСТ РФ 29.132—99. Энциклопедии. Основные виды. Требования к основному тексту, аппарату издания и издательско-полиграфическому оформлению. Москва : Гос. комитет РФ по печати, 1999. 8 с.; Карпіловська Є., Зяблюк М. Енциклопедія «Українська мова»: структура та принципи укладання // Енциклопедичний вісник України. Київ, 2009. С. 47–53; Киньябулатов А. У. Энциклопедистика: прошлое и настоящее // Вестник ВЭГУ. Серия: Научная жизнь. 2007. № 31/32. С. 218–224. Черниш Н. І. Українська енциклопедична справа: історія розвитку, теоретичні засади підготовки видань. Львів : Фенікс, 1998. 92 с. ; Черниш Н. І. Редагування енциклопедичних видань: теорія і практика. Львів : Світ, 2015. С. 42.

[5] Черниш Н. І. Редагування енциклопедичних видань: теорія і практика. Львів : Світ, 2015. С. 28; Жежнич П., Гірняк М. Особливості формування енциклопедії в сучасних умовах розвитку інформаційних технологій // Вісник Національного університету «Львівська політехніка. 2012. № 732 : Комп'ютерні науки та інформаційні технології. С. 401-402; Українські енциклопедії: типологія, стиль, функції: монографія / Відп. ред. Я. Яцків; Інститут енциклопедичних досліджень НАН України. Київ, 2018. С. 45.

5) *статті-біографії (статті про персоналію)* — містять визначальні відомості про особу (вченого, культурного діяча, митця, спортсмена, політика та ін.). Вона складається з біографічної довідки й наведення фактичних досягнень особи.

За характером підготовки:

- *Авторська стаття* — це стаття, написана фахівцем із тієї галузі знань, до якої належить тематика статті. Її готують на основі авторитетних достовірних джерел, завдяки яким виклад інформації набуває об'єктивності, точності, всебічності й неупередженості. Статтю подають із зазначенням автора.
- *Редакційна стаття* готується редакторами на основі самостійно віднайдених джерел. Зазвичай підготовка такої статті не потребує спеціалізованих знань. У редакційній статті авторство найчастіше не зазначають[6].

Енциклопедія — це систематизований довідник, у якому багато тисяч статей повинні бути взаємопов'язані, тією чи іншою мірою доповнюючи та розвиваючи одна одну. Енциклопедичне видання має бути цілісним як за змістом, так і за формою викладу матеріалу. Відтак всі статті в ній мають будуватися за певним зразком, загальним для кожної групи статей. Виклад змісту статей має різнитися тільки за тематикою, але не за стилем їх авторів. Усі статті однакової тематики повинні бути схожі одна на одну за послідовністю викладу матеріалу. Однак кожному автору властивий власний стиль викладу матеріалу. Через це статті слід переробляти задля надання їм схожості форми, що забезпечує цілісність сприйняття видання читачем[7]. Тут йдеться також про те, що кожне видання має власну концепцію й відповідний редакційний стиль — комплекс внутрішньо редакційних стандартів, норм, традиційних підходів, які послідовно застосовуються при відборі, структуруванні та художньо-технічному оформленні статей задля стильової уніфікації та упізнаваності енциклопедичного продукту. Редакційний стиль — чинник видової ідентифікації продукту, його інтеграції в масив енциклопедичної літератури; інструмент уніфікації енциклопедичного продукту, завдяки якому продукт стає логічним та інтуїтивно зрозумілим читачеві; задає тональність презентацій енциклопедичного продукту в різних середовищах та для

[6] Українські енциклопедії: типологія, стиль, функції: монографія / Відп. ред. Я. Яцків; Інститут енциклопедичних досліджень НАН України. Київ, 2018. С. 45.

[7] Богданьок Я. В. Досвід опрацювання енциклопедичного видання на прикладі «Енциклопедії історії України» // Поліграфія і видавнича справа. 2008. № 1. С. 30–31.

різних аудиторій, тож є чинником позиціонування енциклопедії як видавничого товару на ринку[8].

В енциклопедійному виданні важливою видається єдина методика в підготовці, редагуванні й оформленні статей. Відтак енциклопедійна архітектоніка потребує корелювання матеріалів, їхньої узгодженості та взаємодоповнюваності. Основою статей є типові схеми, однотипна структура й уніфікація оформлення. У попередньо розроблених типових схемах зазначається обсяг статті, структурно-змістові компоненти, послідовність викладу тощо. З цією метою колективом авторів Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво» підготовлено методичні рекомендації з підготовки, редагування та оформлення статей до «Великої української енциклопедії»[9], де запропоновано типові схеми до статей різних галузей науки.

Зміна парадигми інформаційного обміну у світі (користувачі вже не можуть і категорично не хочуть отримувати інформацію в застарілому вигляді та бажають мати можливість впливати на неї), спонукала до вироблення, генерування та трансляції інформації відповідно до нагальних інформаційних потреб соціуму. Сучасні видання потребують цифрового матеріалу, що поєднує всі типи медійного контенту й адаптованого до будь-якої платформи чи до носія. Інтернетизація та мультимедіатизація контенту спонукала також до зміни всіх традиційних етапів редакційних процесів. Мультимедіа — інформаційна система, що забезпечує одночасне подання інформації в різних формах — звук, анімована комп'ютерна графіка, відеоряд тощо. Наприклад, в одному об'єкті-контейнері (англ. Container) може міститися текстова, аудіальна, графічна та відеоінформація, а також, можливо, спосіб інтерактивної взаємодії з нею[10]. На додаток до традиційних способів надання інформації, таким як текст, уможливилось надан-

---

[8] Енциклопедичні видання в сучасному інформаційному просторі: колективна монографія / За ред. д. і. н., проф. Киридон А. М. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2017. С. 255.

[9] Методичні рекомендації з підготовки, редагування та оформлення статей до Великої української енциклопедії (проект) / За ред. д.і.н., проф. Киридон А. М. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2015. 120 с.; Редакторська підготовка текстів е-ВУЕ — портальної версії «Великої української енциклопедії»: Методичні рекомендації / За ред. д. і. н., проф. Киридон А. М. ; відп. за вип. д. н. соц. комунікацій Крайнікова Т. С. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2017. 124 с.

[10] Демченко С. Масмедіа XXI століття: від традиційних форм до кросмедійної журналістики // Підручник із крос-медіа / Видавці І. Крессу, М. Гузун, Л. Василик. Bonn / Germany — Sibiu / Romania : Schiller Publishing House, 2015. С. 23.

ня інформації користувачеві через аудіо, відео, анімацію, зображення тощо. Процеси переходу до нових мультимедійних платформ, зумовлені структурними змінами медіа, візуалізують контент, осучаснюють його. Послуговуючись принципом важливості компетентного джерела та правилом наближення інтересів читацької аудиторії, ці підходи було враховано при підготовці портальної версії е-ВУЕ: здійснено перехід від традиційного інструментарію до інтерактивного. Новим мультимедійним форматом подання текстової інформації в усесвітній мережі слугує лонгрід.

З огляду на мультимедійні можливості й нові формати подачі та розміщення контенту, виникла потреба нового формату подання енциклопедичної статті. У жанровому плані більшість енциклопедичних статей е-ВУЕ є лонгрідами (від англ. longread — довге читання) з огляду на обсяг матеріалу та мультимедійне їх представлення. Лонгріди — розлогі текстові матеріали, що супроводжуються ілюстраціями, світлинами, відео, звуком, інфографікою тощо[11]. Отже, лонгрід подає інформаційний продукт у режимі онлайн за допомогою всіх технологічних каналів. Формально-значеннєвий синкретизм лонгріду вмотивований конвергентним характером інформаційного продукту в мережі. Інтернет уможливлює використання різних способів представлення інформації та засобів для створення медіапродукту. Важливі не лише якість мультимедійного контенту, але і його розміщення, шрифти тощо, а також їхня взаємодія[12].

У сатті-лонгріді текстовий матеріал рубрикований і контекстуально інтегрований зі зображальними, аудіо- та відеоматеріалами. Обсяг тексту статей портальної версії е-ВУЕ здебільшого значний — 2000–12000 знаків. Тож е-ВУЕ складається переважно з детальних мультимедійних історій, у яких текст, фото, інфографіка, креслення, рисунки, малюнки, діаграми, карти, аудіо-, відеоролики є взаємодоповнювальними оповідними засобами[13]. Візуалізація слугує посиленню ефекту від сприйняття, «поглиблює процес засвоєння трансльованих образів, пояснює складні дані у простий наочний спосіб, що обумовлено відмінностями у сприйнятті вербального, візуального та аудіального контенту»[14].

---

[11] Пуля В. Как создать мультимедийный лонгрид? // Журналист. 2015. № 2. С. 44–45.

[12] Нестеренко О. Технологія створення мультимедійних історій (на матеріалі лонгриду «Книги — кораблі думок на хвилях часу: топ-10 цікавих фактів про книги») // Образ 2017. Вип. 1 (23). С. 56.

[13] Енциклопедичні видання в сучасному інформаційному просторі: колективна монографія / За ред. д. і. н., проф. Киридон А. М. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2017. С. 254.

Принципово при підготовці статті до е-ВУЕ дотримуватись збалансованості формату. Кожен сегмент є важливим: обсяг статті, її змістове наповнення, рубрикація, тип і розмір шрифту, колір тексту, роздільники, вставки, ілюстрації та кількість ілюстративного ряду, підписи до ілюстрацій, фотографій тощо. Не можна нехтувати й антуражем: який вигляд матиме гасло й дефініція, у якому місці буде розташований кожен елемент (фото, відео, інфографіка, інші мультимедійні формати), як буде розміщений текст, чи буде зрозумілою логіка викладу / рубрикації та логіка переходів тощо. Усі структурно-композиційні елементи мають бути взаємозв'язані й не лише доповнювати текст, а слугувати його рівноправними партнерами. Йдеться про гармонійне поєднання комплексу складників, що має загалом сформувати цілісність енциклопедійної статті. Лонгрід повинен бути цілісною історією, бо людина, яка відкрила матеріал, має повністю в нього зануритися, перейнятися історією настільки, щоб не хотілося відволікатися ні на що[15].

Важливою характеристикою енциклопедичних статей е-ВУЕ, що мають обсяг понад 2000 знаків, є рубрикованість — розподіл масиву тексту на тематичні частини. Рубрикація енциклопедичної статті подається після дефініційної частини у вигляді клікабельного ЗМІСТу. У мультимедійних історіях е-ВУЕ подано всі основні аспекти описуваного поняття, явища, події, персоналії: історію формування; характеристику; зв'язок з Україною; значення; цікаві факти і висловлювання; найважливішу літературу за темою. Зазначені аспекти покладено в основу рубрикації статей. Серед типових рубрик та підрубрик е-ВУЕ є такі:

Історична довідка:

Виникнення / Заснування.

Етапи розвитку.

Характеристика:

Класифікація.

Тип / Стиль.

Структура / Течії та школи / План побудови.

Діяльність / Функціональний опис.

---

[14] Шевченко В. Конвергентність як основна ознака сучасних медіа. Крос-медіа: контент технології, перспективи : колект. монографія / за заг. ред. В. Шевченко. Київ, 2017. С. 13.

[15] Василик Л. Трансмедійний сторітелінг // Підручник із крос-медіа / вид. І. Крессу, М. Гузун, Л. Василик. Bonn / Germany — Sibiu / Romania : Schiller Publishing House, 2015. С. 31-32.

Художні особливості / Національні особливості / Особливості творчості.
Методологія / Правила.
Система поглядів / Засадничі ідеї та ін.
Постаті.
Значення / Визнання / Досягнення.
Додатково.
Цитата.
Література.

Рубрикація кожної статті узгоджена з певною типовою схемою відповідної галузі знань, а водночас формується опціонально — залежно від теми енциклопедичної статті, залучених мультимедійних матеріалів, обсягу[16].

Отже, енциклопедична стаття є важливим інструментом наукового пізнання. Однією з найважливіших вимог при створенні енциклопедії є підготовка якісного контенту, репрезентованого статтями, а також дотримання єдиної методики при підготовці, редагуванні та оформленні статей.

4.2. Інтелектуальна підтримка валідації результатів неформального та інформального навчання з використанням відкритих енциклопедичних ресурсів

Розвиток консультаційних систем у різних сферах потребує інтеграції різноманітних баз знань та сервісів, які дозволяють обробляти розподілену інформацію про різноманітні об'єкти та суб'єкти предметної області. Прикладом таких систем є інформаційна підтримка аграрного консультування — агродорадництва. Така діяльність потребує спільної термінології, яка визначається на основі авторитетних, загальновизнаних та науково обґрунтованих зовнішніх інформаційних ресурсів (наприклад, енциклопедій та довідників). Необхідність застосування такої термінології в автоматизованій обробці інформації визначає доцільність застосування семантизованих енциклопедійних джерел, в яких знання можуть автоматизовано оброблятися та аналізуватися на рівні змісту.

Аналіз діяльності сучасних дорадчих систем в агросфері пока-

[16] Енциклопедичні видання в сучасному інформаційному просторі: колективна монографія / За ред. д. і. н., проф. Киридон А. М. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2017. С. 254.

зав необхідність оперування не тільки специфічних сільськогосподарських знань та виробничих процесів, але й розуміння результатів навчання (як формального, так і неформального й інформального) та процесу їх валідації для ефективного вирішення питань працевлаштування та побудови особистої освітньої траєкторію для досягнення професійних цілей. Йдеться про необхідність інтеграції інформаційних систем дорадництва і засобами дистанційного навчання, системами працевлаштування та засобами валідації результатів навчання. Однак, інформаційні системи, що створюються незалежно різними розробниками, використовують різний поняттєвий апарат. Це призводить до складнощів у коректній інтерпретації відомостей із зовнішніх джерел, тому що однакові терміни в різних предметних областях (далі — ПрО) можуть мати різне значення та відрізнятися властивостями. Це зумовлює необхідність побудови семантичних моделей подання та обробки цієї інформації, які забезпечують спільну та однозначну інтерпретацію відомостей. Вбачається доцільним застосовувати для вирішення вказаного завдання енциклопедичні видання тадовідники, які на основі сучасних семантичних технологій явно визначають терміни та відношення між ними. Прикладом такого підходу є семантизовані Wiki-ресурси, в яких явно визначається зміст відношень між окремими поняттями. Використання таких ресурсів дозволяє всім учасникам проекту однозначно розуміти та використовувати терміни ПрО. Важливим аспектом є застосування україномовних ресурсів для запобігання неоднозначних та некоректних перекладів.

Інформаційне забезпечення агродорадництва потребує використання сервісів, що обробляють інформацію на семантичному рівні. За таких умов виникає потреба у застосуванні знань із зовнішніх онтологій, у тому числі використання релевантної онтології верхнього рівня, яка дозволить інтегрувати специфічні дорадницькі сервіси з інтелектуальними системами навчання та пошуку роботи і системами валідації результатів навчання[17], зокрема, компетентностей. Проблема полягає в узгодженні україномовної термінології конкретної предметної області. Контент сучасних енциклопедій дозволяє знаходити загальноприйняті та узгоджені визначення, надані фахівцями та експертами. Але виникає необхідність у засобах формалізації відношень між поняттями, явного та однозначного визначення семантики

[17] Аніщенко О. В., Прийма С. М. Валідація результатів навчання // Велика українська енциклопедія. URL: https://vue.gov.ua/

таких відношень. Це зумовлює потребує надавати перевагу інформаційним джерелам, які підтримують семантичну розмітку та дозволяють формалізувати семантичні властивості понять. Тому вбачається доцільним як основу для інтероперабельного подання і спільного розуміння таких термінів використовувати рефероване та авторське видання — «Велику українську енциклопедію» (далі − ВУЕ), та його портальну версію е-ВУЕ, яка побудована на основі семантичного розширення Wiki-технології.

Сучасний розвиток інформаційних технологій визначає доцільність їх використання при здійсненні консультативної діяльності та визначає розробку нових електронних інструментів, спрямованих на підтримку різних дорадчих сервісів, орієнтованих на специфіку сільськогосподарської практики. Електронна дорадча система — одна з найефективніших реалізацій дорадчих сервісів. Серед завдань цієї системи — консультування, дистанційне навчання, поширення та обмін інформацією, доступ до мультимедійних інформаційних ресурсів тощо[18].

Зазначимо, що стрімкий розвиток аграрного сектору економіки спричиняє попит на висококваліфікованих фахівців аграрного сектору, які володіють спеціальними компетентностями (а в більш широкому контексті — результатами навчання[19]). Ці результати навчання часто є неформалізованими і можуть бути описані різноманітними поняттями. Використання неформалізованих характеристик вимагає застосування семантичного зіставлення таких описів. Для інформаційної підтримки та професійної допомоги агровиробникам у вирішенні вищезазначених питань доцільно впроваджувати сервіси, робота яких ґрунтується на використанні семантичних технологій обробки даних на рівні знання, направлених на формалізацію, аналіз та оброблення змісту інформаційних ресурсів. Такий підхід дозволить значно підвищити ефективність надання консультативних та дорадчих послуг, покращити їх якість та в кінцевому етапі заощадити кошти агровиробникам при значному підвищенні їх прибутків.

Для візуалізації специфіки результатів неформального й інформального навчання в аграрному секторі економіки пропонується використати онтологію Європейського багатомовного класифікатора нави-

---

[18] Шаповал О. Ф., Кальна-Дубінюк Т. П., Гнідан М. М., Бас О. І. Інформаційні технології в консалтинговій діяльності дорадчих служб. Wspolpraca Europejska. Warshawa: Consilium Limited Liability Co. 2016. № 1 (8). P. 62-70. URL: http://dspace.nuft.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/22868/1/3.pdf

[19] Аніщенко О. В., Прийма С. М. Результати навчання // Велика українська енциклопедія. URL: https://vue.gov.ua/

чок, компетентностей, кваліфікацій та професій (далі — ESCO)[20]. Основними елементами ESCO є професії, навички та кваліфікації. ESCO може використовуватися як словник, що описує, визначає та класифікує навички та кваліфікації, що стосуються ринку праці та навчання в ЄС. Зараз ESCO містить описи 2942 професій та 13 485 навичок, пов'язаних із цими професіями, перекладеними на 27 мов (ESCO використовує всі офіційні мови ЄС та деякі додаткові). Не менш важливим є той факт, що класифікатор ESCO об'єднує ринки праці країн-членів ЄС, дозволяючи здобувачам роботи та роботодавцям більш ефективно спілкуватися з навичками, навчанням та роботою будь-якими європейськими мовами.

У класифікаторі ESCO кожне поняття пов'язано з щонайменше одним терміном на всіх мовах ESCO. У багатьох випадках мова містить більш ніж один термін (синоніми або ж омоніми) для позначення одного і того ж або дуже схожих понять. В рамках моделі даних ESCO кожен термін представляє собою окремий елемент і всі вони мають зв'язок з поняттям. ESCO публікується як зв'язані дані (Linked Open Data). Розробники можуть використовувати його в різних форматах (SKOS-RDF, CSV) у програмах, які надають такі сервіси, як пошук вакансії, визначення профорієнтації та самооцінки. Користувачі можуть інтегрувати класифікатор ESCO в свої програми та сервіси. Крім того, ESCO надає локальний API і API Web-сервісів, щоб програми та Web-сервіси могли запитувати інформацію з класифікатора в реальному часі. Класифікатор ESCO сприяє впровадженню онлайн-платформ, які здатні забезпечувати співставлення опису робіт, професійну орієнтацію або визнання кваліфікацій. Кожна професія, представлена в ESCO, має свій профіль, який містить пояснення заняття у вигляді опису, примітки про сферу застосування та визначення, а також перелік знань, умінь та навичок, які експерти вважають відповідною термінологією для цієї професії в європейському масштабі. Через те, що класифікатор ESCO публікується у форматі Linked Open Data, він легко може застосовуватися розробниками для створення Web-сервісів з пошуку роботи, профорієнтації та самооцінки.

Практика використання класифікатора ESCO показала його ефективність низкою міжнародних проектів та ініціатив. Одним із прикладів використання класифікатора ESCO є Європейська служба зайнятості (далі — European Employment Services, EURES)[21]. Метою мережі

[20] ESCO (the European Multilingual Classifier of Skills, Competences, Qualifications and Occupations). URL: https://ec.europa.eu/esco/portal/home

[21] EURES. URL: http://ec.europa.eu/eures

EURES є надання інформації роботодавцям та працівникам щодо пошуку роботи по всій Європі з метою полегшення мобільності працівників у межах Європейського Союзу (далі — ЄС) та Європейського економічного простору, і тим самим розвиток європейського ринку зайнятості. EURES спрямовує свою діяльність на користь зменшення структурних бар'єрів на ринку праці, поєднання процесів навчання та працевлаштування в ЄС, а також на користь боротьби з безробіттям. Ця служба має дві бази даних: перша містить інформацію щодо вільних робочих місць у всіх державах, а друга стосується загальної інформації про умови життя та праці в цих країнах, а також про регіональні ринки праці.

Збільшення обсягів інформації та ускладнення структур даних, що застосовуються в електронних сервісах підтримки агродорадчої діяльності, викликають потребу в їх семантизації як для визначення контексту пошуку, так і для сучасних методів і засобів керування знаннями. Вбачається доцільним розробити онтологічну модель взаємодії дорадчих сервісів, дорадників, роботодавців (агровиробників, фермерів тощо), здобувачів, провайдерів освітніх послуг та експертів із урахуванням ESCO та можливістю її поповнення із відкритих джерел Web.

Онтологічне подання структури понять системи агродорадництва дозволяє визначити ті атрибути інформаційного об'єкту (далі — ІО) цього домену, що відносяться до одного онтологічного класу (наприклад, атрибут «наявні компетенції» класу «вакансія» та атрибут «результат навчання»[22] класу «навчальний ресурс» належать до класу «компетенція»), і це забезпечує можливість їх співставлення у запитах до БЗ та застосування до них як теоретико-множинних операцій, так і використання відомостей про їх ієрархію. На основі онтологічного подання знань можна формально описувати інформаційні об'єкти, типові для певного домену, та здійснювати їх пошук та співставлення[23]. Онтологія домену дозволяє визначити структуру таких об'єктів, їх припустимі значення та відношення між ними. Відповідно до специфіки проблеми дорадництва, найбільш вживаними у запитах є атрибути класу «Компетентність», які мають склад-

---

[22] Аніщенко О. В., Прийма С. М. Результати навчання // Велика українська енциклопедія. URL: https://vue.gov.ua/

[23] Рогушина Ю. В. Использование онтологических знаний в семантическом поиске сложных информационных объектов. Открытые семантические технологии проектирования интеллектуальных систем (OSTIS-2017): Матер. междунар. науч.-технич. конф. (Минск, 16–18 февраля 2017 года). Минск : БГУИР, 2017. С. 127–132.

ну структуру. Ми пропонуємо використати онтологічну референтну модель кваліфікаційної рамки (далі — RMQF), яка відображає семантичні властивості та відношення ІО, що пов'язані з результатами неформального та інформального навчання. Використання RMQF забезпечує узгодження ІО з різних класів за набором асоційованих компетенцій з використанням їх ієрархії[24]. Інші онтології, які доцільно застосовувати для адаптації аграрних дорадчих сервісів для персональних потреб користувачів, можна експортувати у формат RDF з семантичних Wiki-ресурсів, що відносяться до специфіки домену чи регіону, або до персонального перегляду користувачів.

Аналіз тенденцій розвитку інтелектуальних інформаційних систем[25] вказує на доцільність використання Semantic Web для розробки агроконсультативної системи: програмні агенти суб'єктів дорадництва здатні автономно та раціонально використовувати основні функції системи, що реалізуються як система семантичних Web-сервісів (для формалізації та узгодження вакансій, навчальних ресурсів та резюме, семантичної ідентифікації та документування неформальних результатів навчання тощо), використовуючи для цього знання із внутрішніх та зовнішніх онтологічних баз знань (онтології компетенцій, професій, навчальних ресурсів, навичок компетентностей та кваліфікації, специфічних для галузі сільського господарства) та з онтологій, знайдених у зовнішніх репозиторіях.

На рівні онтологічних моделей досить просто співвідносити результати навчання (наприклад, компетентності) фахівців, що працюють в аграрному секторі та набули свої знання і навички в процесі неформального й інформального навчання: вони можуть описувати свої результати навчання в тих самих термінах, які використовуються роботодавцями для опису вакансій та завдань, що потребують рішення. Пропонується розбивати кожен результат навчання на набір атомарних результатів навчання[26], а відношення та ієрархію результатів навчан-

[24] Rogushina J., Pryima S. Use of Competence Ontological Model for Matching of Qualifications. Chemistry: Bulgarian Journal of Science Education, Vol. 26. № 2. 2017. p. 216-228. URL: http://khimiya.org/show_issue.php?y=2017&vol=26&issue=2&i_id=66; Rogushina J., Pryima S. Use of Ontologies and the Semantic Web for Qualifications Framework Transparency // Eastern-European Journal of Enterprise Technologies. 2017. Vol. 1. № 2(85). P. 25–31. URL: http://journals.uran.ua/eejet/article/view//92815.

[25] Гладун А. Я., Рогушина Ю. В. Репозитории онтологии как средство повторного использования знаний для распознавания информационных объектов. Онтология проектирования. 2013. 1(7). С. 35-50.

[26] Rogushina J., Pryima S. Use of Competence Ontological Model for Matching of Qualifications // Chemistry: Bulgarian Journal of Science Education, Vol. 26. № 2. 2017. P. 216-228. URL: http://khimiya.org/show_issue.php?y=2017&vol=26&issue=2&i_id=66

ня та кваліфікацій встановлювати за допомогою відповідної онтології. Атомарні результати навчання мають такі властивості:

- $a \in C$, де С — множина інформаційних об'єктів класу «Результати навчання», а C_{atomic} — множина атомарних результатів навчання, $C_{atom} \subseteq C$;
- кожні результати навчання є об'єднанням непорожньої множини атомарних результатів навчання $\forall c \in C \exists a_i \in C_{atomic}, i = \overline{1,n}, k = \bigcup_{i=1}^{n} a_i$;
- атомарні результати навчання не є підмножиною інших результатів навчання $\forall a,b \in C, a \subseteq b \Rightarrow b \notin C_{atomic}$.

Для того, щоб зв'язати результати навчання з термінологією ПрО, потрібно для кожного $a \in C$ визначити в онтології ПрО (в даному випадку — в одній з онтологій, що входять до ієрархії онтологій ІБ) відповідні поняття $x_i \in X, i = \overline{1,n}, n \geq 1$ та відношення $r_j \in R, j = \overline{1,m}, m \geq 1$ такі, що $x_{i_a} = r_j(x_{i_b})$. Терміни та відношення, що не використовуються в системі онтологій системи агродорадництва, застосовувати для опису результатів навчання недоцільно.

Таким чином, порівняння результатів навчання окремої особи та вимог до завдання здійснюватиметься на семантичному рівні та буде зведено до співставлення скінчених наборів атомарних результатів навчання, що гарантує виконання співставлення за час, пропорційний кількості атомарних результатів навчання.

Для успішного працевлаштування чи проектування власної освітньої траєкторії людина повинна мати певні компетентності, які можна здобути у процесі формального, неформального чи інформального навчання[27]. У процесі неформального, інформального навчання використовується безліч онлайн інформаційних ресурсів, що дозволяють користувачам отримати бажані компетентності.

Одним із таких ефективних сучасних онлайн ресурсів у світі є масові відкриті онлайн курси (далі — Massive Open Online Courses, MOOCs)[28]. MOOCs — це широкодоступні, відкриті дистанційні курси з відкритим доступом до Інтернет і глобальною інтерактивністю різних груп користувачів (спільноти студентів, викладачів, асистентів, провайдерів). Сотні провідних закладів освіти з усього світу консо-

[27] Аніщенко О. В., Прийма С. М. Інформальна освіта // Велика українська енциклопедія. URL: https://vue.gov.ua/; Аніщенко О. В., Прийма С. М. Неформальна освіта // Велика українська енциклопедія. URL: https://vue.gov.ua/; Аніщенко О. В., Прийма С. М. Формальна освіта // Велика українська енциклопедія. URL: https://vue.gov.ua/

[28] Massive Open Online Courses (MOOCs). URL: www.mooc.org: www.mooc.org; Гладун А. Я. Масові відкриті онлайн-курси // Велика українська енциклопедія. URL: https://vue.gov.ua/

лідували свої зусилля, щоб зробити освіту більш доступною, об'єднавшись з такими постачальниками MOOCs, як Coursera, MIT Open Courseware, Udacity, Khan Academy, FutureLearn, edX, Canvas Network, MyEducationKey тощо. В Україні онлайн курси MOOCs надають такі провайдери як Prometheus, EdEra, Agricultural Consulting, Органік. MOOCs — одна з перспективних форм дистанційного навчання, яка активно розвивається у світі. Навчання розраховане для отримання певних компетентностей як студентами-новачками, так і досвідченими фахівцями і може відбуватися засобами формального, неформального та інформального навчання. Результатом завершення навчання є сертифікати, дипломи. Онлайн курси вважаються серйозним викликом традиційній системі очного (формального) навчання. Перевагами MOOCs є: отримання дистанційної освіти у будь який час і в будь-якому місці; відсутність прив'язки до певних умов відвідування; якість освіти, оскільки програми розробляються викладачами кращих університетів світу; різноманіття курсів та матеріалів для підготовки, які відповідають отриманню бажаної компетенції з урахуванням поточних знань студента; стандартизація профілів курсів з урахуванням світового досвіду; часткова безоплатність курсів, що є дуже актуальним для сучасного динамічного світу. Аналітичні дослідження показали, що значна частина користувачів припиняє навчання на ранньому етапі. Основна причина полягає у складності студентів зорієнтуватись у великій кількості взаємопов'язаних курсів і вибору тих, які б оптимально відповідали бажаній компетенції з урахуванням поточних знань студента (його профілю)[29].

З метою усунення проблем валідації результатів неформального навчання при використанні MOOCs пропонується семантично-орієнтована інформаційна система[30] агродорадництва AdvisOnt, яка використовує формалізовані знання подані у вигляді онтологій та тезаурусів про міжнародні стандарти у сфері компетенцій, предметну область агродорадництва та її суб'єктів (роботодавці, дорадники, здобувачі, провайдери освітніх послуг тощо). На основі результатів семантичного зіставлення тезаурусу та онтології освітнього профілю користувача з онтологіями ESCO, MOOCs, компетенцій, домену агровиробництва

[29] Gladun A., Khala K., Sammour G., Al-Zoubi A., Schreurs J. Semantic Web and Ontologies for Personalisation of Learning in MOOCs. Proceedings of IEEE 7th International Conference on Intelligent Computing and Information Systems. 2015. ICICIS-2015. PP. 185-190.

[30] Строкань О. В. Інформаційна система. Велика українська енциклопедія. URL: https://vue.gov.ua/.

система дозволить підібрати для користувача ті оптимальні курси, які відповідають його поточній освіті і покривають потреби компетенції цієї спеціальності, посади, певних вимог, інструкцій тощо. Онтологічний аналіз здійснюється шляхом вивчення словникового запасу, який використовується для обговорення характерних об'єктів і процесів, розробляючи чіткі визначення основних термінів у цьому словнику та характеризуючи логічні зв'язки між цими термінами.

В таблиці 1 на с. 166 подані результати оброблення даних, отриманих в результаті співставлення онтології курсу MOOCs «Agricultural Consulting» з онтологією профіля здобувача з агрономії, який має потребу у підвищенні своєї кваліфікації і отримати сертифікат про проходження курсу «Агрономія рису на півдні України». Інформаційна система з пошуку і підбору курсів на основі його семантичної моделі знаходить 65 курсів MOOCs з агрономії і після уточнення категорії «Агрономія зернових культур», залишається 31 курс у розпорядженні. MOOCs курси можуть мати різні рівні підготовки: початковий, базовий, майстер-клас тощо. Вибравши рівень 2 підготовки, ми скорочуємо кількість курсів до 22. Подальше уточнення категорії до «Агрономія рису на півдні України» дає нам 3 курси для підготовки. Обчислюючи конкретні коефіцієнти схожості семантичної моделі профіля здобувача з семантичною моделлю вибраних 3-х курсів, ми отримуємо мінімальний, середній і максимальний коефіцієнт схожості, що дозволяє нам зупинитись на 1 курсі, вибраному для цього здобувача.

Подамо реалізацію прототипу онтологічної підсистеми для автоматичного вибору курсів релевантних освітньому профілю здобувача. Мультиагентна система (далі — MAS) — це підхід, який надає додаткових функцій курсам MOOCs, а також полегшує та заохочує стандартизацію профілів як курсів, так і здобувачів серед розподілених постачальників MOOCs. MAS реалізована як рекомендаційна система, що допомагає користувачам у виборі оптимальних курсів, які б охоплювали потреби компетенції спеціальностей, посад, певних вимог, інструкцій використовуючи онтологію компетентності.

Дорадча система пропонує користувачам такі основні сервіси: навчання суб'єктів господарювання, дослідження соціально-економічних проблем сільської місцевості, демонстраційні покази форм і методів роботи суб'єктів господарювання, інформаційне забезпечення суб'єктів господарювання.

Для інтеграції інформаційних систем (далі — ІС), що створені незалежно різними розробниками та орієнтовані на застосування зов-

нішніх БЗ, вагомим є узгодження термінології та досягнення спільних угод про значення термінів, які використовуються у різних ІС. Для цього виникає потреба у використанні онтологій верхнього рівня, які визначають відношення між такими термінами та задають їх структуру. Значна роль у вирішенні такої задачі належить енциклопедичним виданням, які надають об'єктивні та перевірені знання, що отримані від експертів. Ефективність використання таких джерел значною мірою залежить від того, які інформаційні технології підтримують подання таких енциклопедій: якщо існує можливість автоматично створювати онтологічні структури, що відображають знання обраної користувачем групи гасел, то це значно полегшує їх застосування.

Прикладом такого технологічного рішення є реалізація портальної версії «Великої української енциклопедії». ВУЕ за характером інформації — універсальна енциклопедія, яка містить найважливіші довідкові матеріали практично з усіх галузей знань та виробничої діяльності, і тому вона може застосовуватися для інтеграції ІС з різних наукових напрямів. Це наукове видання надає перевірені факти та експертні

Таблиця 1.
Оцінювання отриманих результатів на основі запиту до MOOCs «Agricultural Consulting»

Найменування	**Значення**
Загальна категорія	Агрономія
Кількість курсів	65
Уточнення категорії	Агрономія зернових культур
Кількість курсів	31
Рівень курсу	Рівень 2
Кількість курсів	22
Конкретна категорія	Агрономія рису на півдні України
Кількість курсів	3
Мінімальна схожість	0,695
Кількість релевантних курсів	2
Середнє значення схожості	0,696-0,897
Максимальна схожість	0,898
Кількість релевантних курсів	1

знання в вигляді рецензованих авторських статей. Інформація, подана на сторінках, здебільшого унікальна та має певні ліцензії з прав використання. ВУЕ передбачає створення не лише сучасного компендіуму людських знань, який базується на виробленому досвідом провідних національних універсальних енциклопедій рівні, але й систематизацію та репрезентацію в доступному вигляді (друкованій та електронній версіях) напрацювань попередніх поколінь.

Однією з основних цілей розробки портальної версії ВУЕ — е-ВУЕ (vue.gov.ua) є надання користувачам повсюдного доступу до контенту енциклопедії. е-ВУЕ — це інтелектуальна інформаційна система, яка побудована на основі сучасних знання-орієнтованих технологій та оригінальних розробок. При розробці е-ВУЕ[31] використано технологічну платформу MediaWiki[32] з відкритим кодом та її семантичне розширення Semantic MediaWiki (далі − SMW)[33], що забезпечує формальне визначення та обробку змісту зв'язків між Wiki-сторінками з урахуванням стандартів Semantic Web[34].

SMW дозволяє автоматично інтегрувати інформацію з різних Wiki-сторінок, генерувати відповіді на складні семантичні запити, будувати онтологічні бази знань. Для цього в SMW використовуються категорії, семантичні властивості і запити. Семантичні властивості дозволяють описувати семантику зв'язків між Wiki-сторінками та між сторінкою та даними. SMW надає інтерфейси доступу до інструментів Semantic Web. Формальні описи однієї або кількох статей в OWL/RDF-форматі[35] можуть бути отримані з Web-інтерфейсу для зовнішнього використання.

Для побудови онтології верхнього рівня на основі інформації з е-ВУЕ, потрібно визначити набір гасел, які характеризують відповідні терміни. Це можна зробити безпосередньо або за допомогою семан-

[31] Рогушина Ю. В. Сучасні Вікі-технології як основа керування знаннями в електронних енциклопедичних виданнях // Традиції та сучасні концепти енциклопедичної справи в Україні: колективна монографія за ред. Киридон А. М. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво». 2018. С. 225-233. URL: https://ev.vue.gov.ua/wp-content/uploads/2019/11/Traditions.pdf.

[32] MediaWiki. URL: https://www.mediawiki.org/wiki/MediaWiki

[33] Krötzsch M., Vrandečić D., Völkel M. Semantic MediaWiki // International Semantic Web Conference. 2006. P. 935-942. URL: https://link.springer.com/content/pdf/10.1007/11926078_68.pdf

[34] Davies J., Fensel D., van Harmelen F. Towards the Semantic Web: Ontology-driven knowledge management. England : John Wiley & Sons Ltd, 2002. 288 p.

[35] Rogushina J., Pryima S. Use of Ontologies and the Semantic Web for Qualifications Framework Transparency. Eastern-European Journal of Enterprise Technologies. 2017. Vol. 1. N 2 (85). P. 25–31. URL: http://journals.uran.ua/eejet/article/view//92815.

тичного пошуку, визначивши категорії та семантичні властивості відповідних термінів. Semantic MediaWiki підтримує просту, але досить потужну мову запитів *SMW-QL* для семантичного пошуку у Wiki-ресурсах, яка дозволяє фільтрувати сторінки за заданими критеріями і виводити як результати запиту тільки інформацію, що цікавить користувача, а не весь текст Wiki-сторінки. Щоб побудувати онтологію, потрібно обрати форму виведення результату RDF-файл.

Для виконання запиту використовується функція *ask*: її виклик позначається подвійними фігурними дужками, перед іменем ставиться символ #, а після — двокрапка. Спочатку передається сам рядок запиту, що відбирає потрібну інформацію з Wiki, а потім усі параметри запиту, розділені символами вертикальної риски |. Запити ask мають таку форму:

{{#ask:Критерії вибору сторінок
|?Запитувана властивість
|інші параметри
}}

Слід звернути увагу, що у запиті необхідно використовували точні назви категорій та семантичних властивостей. Саме для цього може бути використана онтологія е-ВУЕ, що містить відповідні відомості у структурованій формі, яка придатна для автоматичного оброблення.

За запитом генерується онтологія в форматі RDF (зараз ця можливість забезпечується тільки в тестовій версії е-ВУЕ), яку можна підключати до набору зовнішніх БЗ, які використовуються в системі агродорадництва.

У рамках задачі семантичної ідентифікації та документування результатів неформального й інформального навчання в аграрній сфері, яке характеризується компетентностями галузі знань «Аграрні науки та продовольство», пропонується виконати наступні кроки: здійснити побудову онтології обраної предметної області за допомогою інструменту зберігання метаданих; інтегрувати онтологію в RDF-сховище; спроектувати та розробити набір сервісів підтримки агродорадництва, призначений для семантичної ідентифікації та документування результатів неформального й інформального навчання.

Пропонований сервіс AdvisOnt базується на ESCO-онтології, класи якої зберігаються у Turtle-файлі. На початковому етапі розробки сервісу здійснено побудову онтології предметної області «Агродорадництво» за

допомогою редактора онтологій Protege. Ця онтологія може бути експортована у такі формати, як RDF (RDF Schema), OWL та XML Schema.

Після того, як побудована онтологія «Агродорадництво», виконується другий етап — інтеграція цієї онтології в RDF-сховище. RDF дозволяє визначати і оперувати твердженнями на основі предикатів, що в свою чергу дозволяє подавати концептуальну інформацію. Для зберігання отриманої на першому етапі онтології пропонується база даних семантичних графів GraphDB − масштабований семантичний репозиторій, який включає в себе сховище триплетів, механізм висновків та обробник SPARQL запитів. GraphDB − це RDF-графова база даних або триплетне сховище. GraphDB може виконувати семантичний висновок в масштабі, дозволяючи користувачам створювати нові семантичні факти з існуючих фактів. Роботу RDF-сховища організовано через мову запитів SPARQL. SPARQL отримує вимоги застосування у формі запиту і повертає цю інформацію у вигляді набору зв'язків або графа RDF.

Для прискорення роботи зі сховищем доцільно використовувати конектори. Конектори GraphDB забезпечують швидкий звичайний і гранований пошук (агрегація), зазвичай реалізуються зовнішніми компонентами або службою, такою як Lucene. Цей конектор приймає текст у полі і виконує пошук за визначеними мітками і повертає посилання на клас, який відповідає заданому запиту. Функція select здійснює пошук всіх сутностей за запитом, search вказує конектор для пошуку запитаної інформації, query — ключове слово Agronomist, за яким йде пошук.

Запит складається з префіксів для доступу до конкретної частини онтології, а саме до конекторів, не торкаючись основної частини, що є більш безпечним, так як додаток не буде мати прямого доступу до онтології. Ще однією перевагою використання конекторів GraphDB є автоматичне оновлення даних із сховищами GraphDB. Конектори забезпечують синхронізацію на рівні сутності, де сутність визначається як така, що має унікальний ідентифікатор (далі — URI) та набір властивостей і значень властивостей.

У цій роботі застосовується визначення агроконсультативних послуг на основі термінів парадигми, орієнтованої на службу (далі — SOA)[36], та

---

[36] Lagos-Ortiz K., Medina-Moreira J., Morán-Castro C., Campuzano C., Valencia-García R. An Ontology-Based Decision Support System for Insect Pest Control in Crops. Communications in Computer and Information Science. 4th International Conference, CITI 2018 Guayaquil, Ecuador, November 6–9, 2018 Proceedings. P. 3–14. Springer, Ecuador. 2018. URL: https://doi.org/10.1007/978-3-030-00940-3_1.

її семантичного розширення, визначеного онтологією OWL-S[37]. Функціональність системи AdvisOnt визначається набором послуг: сервіс для формалізації вакансій; послуга формалізації профілю користувача; послуга з формалізації навчального курсу; послуга з пошуку навчальних курсів; послуга співставлення вакансій та резюме. Типи даних введення та виводу цих служб визначаються за допомогою зовнішніх онтологій: онтології профільних файлів користувачів, ESCO та онтології сільськогосподарського домену. Ці онтології визначають структуру проаналізованих даних і містять інформацію про типи їх атрибутів, обмеження та умови їх використання. Важливою особливістю системи на основі SOA є її сумісність — можна вибрати інші зовнішні онтології замість цих для іншого предметного домену або для іншого перегляду системних завдань та цілей без зміни послуг. AdvisOnt базується на онтології домену «Агроконсультація». Він створений за допомогою онтологічного редактора Protégé, представленого RDF. Потім ця онтологія інтегрована в сховище RDF, що забезпечує універсальний і гнучкий метод декомпозиції знань на невеликі частини — триплети з урахуванням їх семантики.

Такий підхід дозволяє вказувати структуру опису джерела та оперативні оператори на основі предикатів. «Агро консультативна» онтологія зберігається з використанням бази даних семантичних графіків GraphDB. Це масштабне семантичне сховище включає сховище триплетів, механізм висновку та обробник запитів SPARQL. GraphDB може виконувати масштабовані семантичні умовиводи, що дозволяє користувачам створювати нові семантичні факти з існуючих.

AdvisOnt використовує зовнішні інформаційні ресурси та бази знань: ESCO; онтологію моделі користувача, яка визначає структуру моделі заявника; онтології домену, які містять факти та правила щодо специфіки сільськогосподарських завдань; система розширення електронних служб, що забезпечує формалізацію вакансій, резюме та RNIN відповідно до знань експерта та м’яких навичок; служби відкритого навчання, такі як MOOC, пропонуються як частина звичайної програми онлайн-навчання або орієнтовані на неформальне навчання.

Інтерфейс сервісу, а саме інформаційні потоки між модулем і зовнішніми сутностями, з якими він пов’язаний, складається із інформаційних потоків між користувачами і самим модулем, який обробляє та зберігає інформацію в базі даних.

[37] Sheng Buyun, et al. Common intelligent semantic matching engines of cloud manufacturing service based on OWL-S // The International Journal of Advanced Manufacturing Technology. 2016. 84. 1–4. P. 103–118.

На рис. 1 наведено структуру дорадчої системи, що деталізована відповідними сервісами[38].

Функціональна модель складається з чотирьох основних блоків: Ввести дані, Інтегрувати дані в сховище, Проаналізувати запити та дані, Вивести дані. Вхідними даними, які поступають на вхід системи від користувачів, можуть виступати: службова інформація (перелік професій, компетенцій, навичок, м'яких навичок тощо), профіль користувача (ПІБ, адреса, назва тощо), резюме, вакансії. Ці дані формують запити на зміну інформації в сховищі даних. Сховище даних побудоване у вигляді RDF-сховища і має своєю основою онтологію ESCO. RDF визначає загальну архітектуру метаданих і призначене для забезпечення сумісності метаданих за допомогою спільної семантики, структури і синтаксису. У блоці аналізу запитів і даних вирішуються такі завдання: співставлення вимог, що висуваються до наявних вакансій, із наявних резюме здобувачів; співставлення компетенцій здобувачів до наявних вакансій роботодавців; співставлення запитів здобувачів із наявними резюме освітніх ресурсів тощо. В якості моделі професійних компетенцій виступають Стандарт вищої освіти України зі спеціальності «Агрономія», освітньо-професійні програми відповідної кваліфікації, Європейська рамка кваліфікацій тощо.

Взаємодія користувачів із системою (доступ до RDF-сховища) відбувається за допомогою веб-сервера, який обробляє запити до сховища, і обробляє результати запитів. Для створення веб-серверу доцільно використовувати мову програмування PHP та PHP фреймворк Laravel, які володіють інструментами швидкого і ефективного вирішення поставлених завдань та відрізняється практичністю за рахунок традиційності, простоти, ефективності, безпеки, гнучкості. Інтерфейс користувача розроблений із застосуванням фреймворку React.

Інтерфейс користувача сервісу підтримки агродорадництва складається з функціональної панелі та робочого вікна. В якості прикладу на рис. 2 (див с. 173) приведена робоча форма для пошуку агро-спеціалістів за заданими параметрами: назвою професії, віком, розміром зарплатні, основними й додатковими навичками.

У наведеному прикладі для обробки запиту вимагається виведення результату з таблиць «applicant» та «skill». В результаті, отримуємо відповідність терміну «Salary of applicant» сутності salary_field бази даних. При цьому параметри «Essential skill», «Soft skill» відобража-

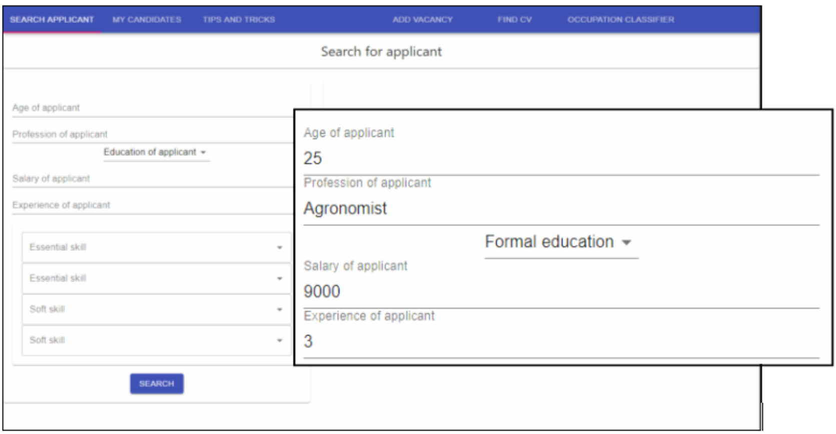
[38] Лубко Д. В. Дорадча служба та дорадчі послуги // Велика українська енциклопедія. URL: https://vue.gov.ua/; Лубко Д. В. Дорадництво // Велика українська енциклопедія. URL: https://vue.gov.ua/

Рис.1

Структура дорадчої системи з відповідними базовими сервісами

Рис.2
Інтерфейс користувача із формою запиту на пошук здобувача роботи за заданими параметрами

ють необхідність пошуку даних у таблиці Skill. В семантичну модель бази даних може бути включена інформація про сутності, які безпосередньо не зберігаються в базі даних, але можуть бути сформовані на основі наявних даних. В результаті пошуку відповідно до вказаних параметрів сервіс видає список здобувачів. Перелік параметрів, за якими здійснюється пошук, вказується в електронному портфоліо користувача. Електронне портфоліо — це «візитівка» пошукувача, що містить дані про різні аспекти його діяльності, професійний розвиток, навчальну діяльність та персональні дані. Перелік параметрів, для додавання зберігається в онтології і може бути доповнений.

Таким чином, для використання енциклопедичного видання як джерела інформації для інтеграції інтелектуальних застосувань від різних розробників, необхідним є дотримання таких вимог:

- містити якісну, актуальну та перевірену експертами інформацію;
- внесення змін до статей має виконуватися тільки уповноваженими особами, що запобігатиме появі тимчасових помилок (як це характерно для Вікіпедії);
- інформація, що представлена в енциклопедії, має охоплювати ті предметні області, до яких відносяться окремі застосування, хоча б на верхньому рівні абстрагування, щоб відображати відношення та зв'язки між базовими поняттями цих застосувань;
- інформація має бути оприлюднена в електронній формі, щоб надавати вільний доступ до гасел (наприклад, через Web);
- здобуття знань з такого інформаційного ресурсу має підтримуватися вбудованими засобами цього ресурсу та не вимагати від користувачів ані спеціальних знань, ані додаткового програмного забезпечення (наприклад, такі можливості забезпечують останні версії Semantic MediaWiki, що семантично розширює базові можливості MediaWiki);
- знання мають генеруватися в загальноприйнятих форматах, які забезпечують повторне використанні отриманої інформації зовнішніми ІС (прикладом такого формату є RDF).

Результати здійсненого аналізу дають підстави для висновку про те, що е-ВУЕ задовольняє всім цим вимогам і тому може застосовуватися для рішення розглянутої у даній роботі проблеми. Із подальшим розширенням обсягу інформації, що представлена в цій енциклопедії, ефективність запропонованого підходу буде зростати, а отримання оновленої та розширеної інформації не вимагатиме внесення змін у розроблене програмне рішення.

4.3. Використання семантичної подібності між поняттями предметної області для навігації у портальній версії «Великої української енциклопедії»

Портальна версія «Великої української енциклопедії» (е-ВУЕ) орієнтована на широке коло читачів, тому існує необхідність у створенні зручного та інтуїтивно зрозумілого користувацького інтерфейсу та швидких і надійних засобів навігації та пошуку. Цей інформаційний ресурс (ІР) працює за технологією Wiki і базується на відкритому програмному забезпеченні Semantic MediaWiki. Одною з важливих особливостей цього інноваційного проекту є семантизація контенту, що принципово відрізняє е-ВУЕ від більшості відомих Wiki-проектів та забезпечує обробку інформації на рівні знань[39]. Завдяки цьому використовувати е-ВУЕ можуть як користувачі, так і різноманітні інтелектуальні Web-застосунки.

Через універсальність призначення та охоплення різних галузей знань контент е-ВУЕ має складну структуру. Гасла е-ВУЕ, що відповідають Wiki-сторінкам цього ресурсу, пов'язані з відповідними поняттями різних областей знань. Для характеристики цих понять використовуються різні засоби: природномовні визначення та описи, структуровані описи да допомогою шаблонів, мультимедійне супроводження тощо. БЗ е-ВУЕ, таким чином, є структурованим описом системи цих понять та відношень між ними. е-ВУЕ має багатий ілюстративний матеріал, значна частина статей супроводжуються аудіо- та відеоматеріалами, мають озвучення. Тому в процесі реалізації е-ВУЕ необхідно забезпечити також підтримку для пошуку мультимедійної інформації.

Використання технологічної платформи MediaWiki[40] та її семантичного розширення Semantic MediaWiki[41] визначає засоби та виразну здатність цієї БЗ, але для деяких завдань, що має забезпечувати е-ВУЕ, цього недостатньо. Тому для побудови та обробки його бази знань (БЗ) використовувались не тільки засоби Wiki, але й елементи штучного інтелекту та сучасні технології керування знаннями. Для того, щоб ви-

---

[39] Андон П. І., Рогушина Ю. В., Резніченко В. А., Киридон А. М., Арістова А. В., Тищенко А. О. Досвід використання семантичних технологій для створення інтелектуальних ВЕБ-енциклопедій (на прикладі розробки порталу е-ВУЕ) // Проблеми програмування. 2020. № 2–3. С. 246–258.

[40] MediaWiki. URL: https://www.mediawiki.org/wiki/MediaWiki

[41] Krötzsch M., Vrandečić D., Völkel M. Semantic MediaWiki // International Semantic Web Conference. 2006. P. 935–942. URL: https://link.springer.com/content/pdf/10.1007/11926078_68.pdf

користовувати такий Wiki-ресурс як розподілену БЗ, доцільно застосовувати Wiki-онтологію[42] цього ІР, яка є формалізованою моделлю знань ресурсу та дозволяє фіксувати характеристики його елементів, їх зв'язків, властивостей та відношень у формі, придатній для автоматичного оброблення, логічного виведення та аналізу. Wiki-онтологія — це окремий випадок онтології ПрО[43], виразні можливості якої обмежені відповідно до виразності Wiki та її семантичного розширення та не припускають застосування характеристик для об'єктних властивостей та властивостей даних. Використання цієї моделі для семантичної розмітки (в якості назв категорій та семантичних властивостей) забезпечує побудову уніфікованого набору ієрархічно пов'язаних категорій, шаблонів типових інформаційних об'єктів, їх семантичних властивостей та запитів, що їх використовують. Wiki-онтологія забезпечує параметри для пошуку та навігації, що дозволяє користувачеві отримати доступ до потрібної інформації. Крім того, застосування Wiki-онтології е-ВУЕ надає семантично вдосконалений засіб навігації — на її основі можна автоматизовано знаходити змістовно пов'язані поняття серед гасел енциклопедії, аналізуючи їх структуру, семантику та зв'язки з іншими гаслами. Це розширює функціонал е-ВУЕ та робить його використання більш зручним та ефективним.

У БЗ е-ВУЕ виділено такі сутності[44]:

- об'єкти е-ВУЕ — гасла ВУЕ, мультимедійні елементи, сторінки категорій та інші службові Wiki-сторінки;
- суб'єкти е-ВУЕ — автори гасел е-ВУЕ, модератори наукових напрямків, автори ілюстрацій та відео, редактори, диктори тощо, які своїми діями можуть вносити зміни до контенту енциклопедії (кожному суб'єкту відповідає окрема сторінка е-ВУЕ);
- типові інформаційні об'єкти (ТІО) — групи Wiki-сторінок, що характеризуються сталим та уніфікованим для е-ВУЕ набором кате-

[42] Rogushina J. Analysis of Automated Matching of the Semantic Wiki Resources with Elements of Domain Ontologies // International Journal of Mathematical Sciences and Computing (IJMSC). 2017. Vol. 3. No. 3. P. 50–58. URL: http://www.mecs-press.org/ijmsc/ijmsc-v3-n3/IJMSC-V3-N3-5.pdf

[43] Uschold M. Knowledge Level Modeling: Concepts and Terminology // Knowledge Engineering Review. 1998. № 13(1). P. 5–29.

[44] Рогушина Ю. В., Гришанова І. Ю. Онтологічна модель бази знань онлайн-версії «Великої української енциклопедії» та методи її застосування для семантичного пошуку та навігації // Енциклопедичний контент і виклики сучасного світу: Зб. матеріалів наук. конф. / За ред. Киридон А. М. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2019. С. 69–74.

горій та семантичних властивостей, які описуються за допомогою шаблонів MediaWiki, параметрами яких є семантичні властивості Semantic MediaWiki;

- категорії Wiki-сторінок, відношення між якими зафіксовано за допомогою ієрархічних відношень «клас-підклас» різних таксономій засобами MediaWiki;
- семантичні властивості, що поєднують суб'єкти та об'єкти е-ВУЕ змістовними зв'язками засобами Semantic MediaWiki;
- характеристики семантичних властивостей, сфера їх використання та діапазон припустимих значень.

Структура БЗ е-ВУЕ забезпечує постійне оновлення інформаційного контенту (введення нових статей з різноманітними наборами структурних елементів, актуалізація раніше представлених матеріалів), використання сучасних форматів подання для мультимедійного ілюстративного матеріалу (малюнки, рисунки, фотографії, відео, аудіо, карти, діаграми, креслення) та розширення функціоналу порталу.

Важливим етапом розробки інформаційної системи є визначення *типових інформаційних об'єктів* (ТІО), які ця система обробляє, методів їх обробки та припустимих операцій. ТІО — це підмножина сторінок Wiki-ресурсу, що відносяться до однакового набору категорій, мають однакову або подібну структуру та семантичні властивості. Можуть поєднуватися в одну групу сторінки з однаковими значеннями (або набором значень) певних семантичних властивостей або ті сторінки, для яки визначені ці значення. Створення системи ТІО має базуватися на спільній роботі інженера зі знань та експертів ПрО. В е-ВУЕ ТІО пов'язуються з окремими Wiki-сторінками та базуються на виразних здатностях Wiki-середовища та його семантичного розширення.

Для групування ТІО використовуються категорії: кожне гасло е-ВУЕ може бути віднесено до довільної кількості категорій. Вони можуть відображати специфіку предметної області, стосуватися умов публікації та використання матеріалу, групувати гасла за територіальними та часовими характеристиками тощо. Засоби Wiki-середовища дозволяють явно вказувати ієрархічні зв'язки між такими категоріями, але жодних зовнішніх обмежень на такі зв'язки в MediaWiki немає. Семантичні властивості дозволяють встановлювати змістовні зв'язки між сторінками та даними, забезпечуючи опис параметрів ТІО — їх типів, назв і значень. Вони реалізуються на основі плагіну Semantic MediaWiki, який підтримує також навігацію та пошук за категоріями та значеннями семантичних властивостей екземплярів ТІО.

Технологія Wiki дозволяє створювати та використовувати для кожного ТІО довільну кількість категорій, які будуються за різними принципами класифікації. Тому доцільно виділяти окремі підкатегорії для таких ТІО, які мають спільний набір семантичних властивостей та які можуть зацікавити користувача.

Базові засоби Wiki підтримують можливість навігації за категоріями, а Semantic MediaWiki дозволяє переходити за значеннями семантичних властивостей типу «Сторінка», але користувач не може отримати перелік сторінок, що мають ті самі категорії та властивості, що й поточна сторінка. Але досить часто користувачам необхідно виокремити інформацію про поняття, що змістовно пов'язані з його сферою інтересів. Це можливо зробити за допомогою семантичних запитів, але для цього користувачеві потрібно володіти як мовою запитів Semantic MediaWiki, так і відомостями щодо структури БЗ Wiki-ресурсу (назви категорій та властивостей, їх можливі значення тощо). Тому доцільно розробити засоби семантичної навігації у Wiki-ресурсі, що дозволяють отримати доступ до сторінок із змістовно обґрунтованими наборами подібних характеристик.

Семантичні властивості в Semantic MediaWiki мають кілька важливих характеристик, які необхідно визначити для їх коректної обробки:

- тип властивості (посилання на іншу Wiki-сторінку, текст, число тощо);
- універсальна властивість чи пов'язана з певним ТІО та відповідним шаблоном, область значення та область визначення;
- може мати кілька значень для однієї Wiki-сторінки;
- значення властивості має бути визначено обов'язково чи може залишатися невизначеним.

Засоби Semantic MediaWiki дозволяють явно фіксувати тільки першу характеристику. Отримати цю інформацію можна, зайшовши на сторінку властивості. Проблеми можуть виникати, якщо в якості значень властивостей типу Число вводиться не числова інформація, наприклад, значення властивості «Рік утворення» вводиться «Близько 5 ст.». Такі дані обробляються як помилкові. Але використання для таких властивостей типу «Текст» недоцільно, тому що це призводить до семантично некоректного сортування — якщо впорядковуються рядки тексту, то, наприклад, рік 1122 інтерпретується як менший за 993. Таким чином, доцільно не вводити неточні описові дані для кількісної інформації або створювати альтернативні семантичні властивості

(наприклад, додатково до «Рік утворення» вводити значення «Період утворення»).

Семантичні властивості, що використовуються у Wiki-ресурсі, можна поділити на дві групи: 1) пов'язані з одним або кількома ТІО; 2) універсальні. Якщо семантична властивість не пов'язана з певним ТІО і може бути використана на будь-якій Wiki-сторінці, то це, як правило, позначає, що вона не групується змістовно з іншими семантичними властивостями і тому для таких властивостей, як правило, не створюються окремі шаблони (виняток складають властивості, для яких потрібна специфічна форма візуалізації, наприклад, «Ілюстрація» або «Аудіосупровід»). Якщо ж семантична властивість пов'язана з одним або кількома ТІО, то, як правило, вона входить до групи тих властивостей, за якими й виокремлюється цей ТІО, і тому досить часто вона використовується як параметр шаблону для створення екземплярів цього ТІО. Ці правила не є обов'язковими, але дотримання такого підходу значно спрощує створення Wiki-ресурсу та більш надійно підтримує внесення змін до структури БЗ.

В е-ВУЕ виділено множину ТІО, які відповідають найбільш поширеним групам гасел — персоналії, міста, країни, організації тощо. Для кожного ТІО розроблено один або кілька шаблонів, що призначені для уніфікованого введення та подання інформації щодо їх категорій та значень релевантних семантичних властивостей (для одного ТІО може використовуватися кілька шаблонів, якщо в ньому можуть бути визначені багато семантичних властивостей, які доцільно структурувати за змістом).

Для е-ВУЕ розроблено набір універсальних семантичних властивостей (див. талицю 1), що не прив'язані до конкретного шаблону та можуть використовуватися у сторінках наступним чином: [[Ім'я властивості::Значення властивості|Текст на сторінці]]. Наприклад, на сторінці «Київска область» можна додати семантичну властивість [[Є частиною::Україна|України]], не створюючи окрему категорію «Області України».

Універсальні властивості можуть входити й до складу шаблонів ТІО, але введення їх на сторінку без використання шаблонів потребує додаткових інструкцій для операторів, що виконують семантичну вікіфікацію. Для визначення назви семантичних властивостей, що входять до складу шаблонів, достатньо зайти на сторінку шаблону та проглянути інформацію щодо його виклику (знайти назву самого шаблону теж досить легко, тому що він використовується на раніше

створених Wiki-сторінках того самого ТІО; тому, наприклад, для пошуку шаблону для ТІО «Море» достатньо зайти на сторінку «Азовське море»). Але використання універсальних шаблонів потребує наявності переліку імен цих шаблонів із визначенням їх семантики — того, які саме об'єкти вони мають пов'язувати. При колективному створенні Wiki-ресурсу досить складно уніфікувати ці імена, якщо їх створюватимуть незалежно різні учасники процесу розробки. Тому доцільно надати такі повноваження якійсь одній особі, а перелік створених властивостей фіксувати як за допомогою природномовного опису, так і у Wiki-онтології, яка дозволяє явно визначити тип, область визначення і область значення семантичної властивості. Область визначення — це множина Wiki-сторінок, на яких може використовуватися певна семантична властивість. Для універсальних властивостей це вся множина Wiki-сторінок. В інших випадках може визначатися через один або кілька ТІО (наприклад, властивість «Рік народження» використовується тільки для ТІО «Персоналія») та категорії MediaWiki. Область значення для семантичних властивостей типу «Сторінка» — це мно-

Таблиця 1.
Універсальні семантичні властивості е-ВУЕ

Семантична властивість	Область визначення	Область значення
Є підкласом	Всі Wiki-сторінки	Всі Wiki-сторінки
Є надкласом	Всі Wiki-сторінки	Всі Wiki-сторінки
Є екземпляром класу	Всі Wiki-сторінки	Всі Wiki-сторінки
Є синонімом	Всі Wiki-сторінки	Всі Wiki-сторінки
Є частиною	Всі Wiki-сторінки	Всі Wiki-сторінки
Є компонентом	Всі Wiki-сторінки	Всі Wiki-сторінки
Є членом множини	Всі Wiki-сторінки	Всі Wiki-сторінки
Містить	Всі Wiki-сторінки	Всі Wiki-сторінки
Співпраця	Персоналія, Організація, Група	Персоналія, Організація, Група
Контакт	Персоналія, Організація, Група	Персоналія, Організація, Група
Є родичем	Персоналія	Персоналія
Створено	Персоналія	Всі Wiki-сторінки
Є автором	Всі Wiki-сторінки	Персоналія

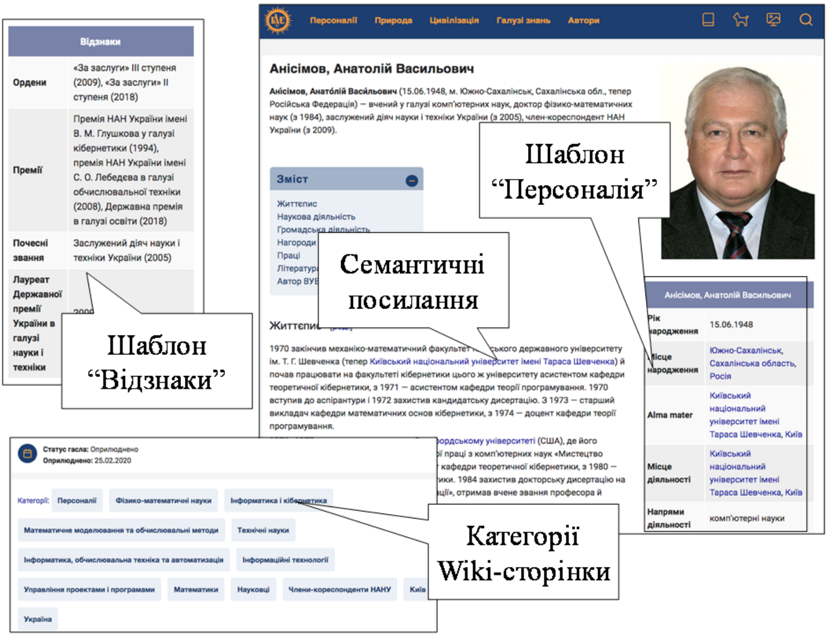
жина Wiki-сторінок, на яких може посилатися ця властивість. Це може бути вся множина Wiki-сторінок або один або кілька ТІО (наприклад, властивість «Місце народження» може посилатися на ТІО «Місто», «Країна», «Регіон», але не може посилатися на ТІО «Організація» або «Річка»).

Можливість наявності кількох значень семантичної властивості для однієї сторінки має враховуватися й в процесі створення шаблону, що використовує таку властивість, і в семантичному пошуку. Якщо аналізувати код шаблону, то можна зрозуміти, чи припускає його розробник введення більш ніж одного значення, але це досить складно виконати. Крім того, на одній сторінці може бути використано кілька шаблонів (однакових чи різних), що містять однакову властивість, і в кожному з них може вводитися тільки одне значення. Для коректної обробки інформації потрібно описати, чи припустимо семантично для одного поняття мати різні значення такої семантично властивості (таку інформацію можна додати до Wiki-онтології у полі опису об'єктної властивості або властивості даних, що відповідає цій семантичній властивості). Наприклад, для ТІО «Персоналія» неприпустимо мати кілька різних значень семантичної властивості «Рік народження», але припустимо — для семантичної властивості «Місце навчання».

Можливість відсутності значення семантичної властивості для сторінки є важливою характеристикою для її обробки. Якщо така властивість входить до складу шаблону, то в ньому має враховуватися відсутність такого значення. Для цього потрібно вводити додаткову перевірку наявності значення та передбачати, яку саме інформацію виводити у випадку його відсутності. У деяких випадках відсутність значення не є очевидною (наприклад, для деяких персоналій може не бути визначеним прізвище). Передбачати таку ситуацію може тільки експерт відповідної галузі знань, а не розробник Wiki-ресурсу, і тому таку інформацію потрібно явно фіксувати у Wiki-онтології у полі опису тієї об'єктної властивості або властивості даних, що відповідає цій семантичній властивості.

Розглянемо це детальніше на прикладі семантичних властивостей, що можуть застосовуватися до сторінок ТІО «Персоналія». На рис.1 (див. с. 182) наведено елементи сторінки е-ВУЕ, що відноситься до ТІО «Персоналія» та використовує шаблони «Персоналія» та «Відзнаки». Крім того, у контенті цієї сторінки використано інші семантичні властивості, що пов'язують її з іншими гаслами е-ВУЕ (відношення співпраці, області досліджень, місця роботи).

Рис.1.
Сторінка е-ВУЕ для ТІО "Персоналія"

Для таких ТІО розроблено шаблони «Персоналія» та «Відзнаки» із наступним набором параметрів:

```
{{Персоналія
|Прізвище=
|Ім’я=
|По батькові=
|Прізвище та ім’я мовою оригіналу=
|Псевдонім=
|Справжнє ім’я=
|Справжнє прізвище=
|День народження=
|Місяць народження=
|Рік народження=
|Місце народження=
|День смерті=
|Місяць смерті=
|Рік смерті=
|Місце смерті=
|Місце поховання=
|Стать=
|Alma mater=
|Місце діяльності=
|Напрями діяльності=
|Традиція/школа=
|Відзнака=
|Ілюстрація=
}}
```

```
{Відзнаки
|Орден=
|Хрест=
|Медаль=
|Іменна зброя=
|Премія=
|Кубок=
|Диплом=
|Грамота=
|Почесне звання=
|Спортивна нагорода=
|Мистецька нагорода=
|Лауреат Нобелівської премії в галузі=
Рік отримання премії Оскар=
|Рік отримання Національної премії України=
|Рік отримання Державної премії СРСР=
|Рік отримання Державної премії УРСР=
|Рік отримання премії Тюрінга=
|Рік отримання Букерівської премії=
|Рік отримання Абелівської премії=
|Рік отримання Пулітцерівської премії=
|Рік отримання премії Греммі=
|Рік отримання Прітцкерівської премії=
|Рік отримання премії Філдса=
}}
```

Крім цих семантичних властивостей, для сторінок ТІО «Персоналія» можуть використовуватися як універсальні семантичні властивості («Є екземпляром класу», «Входить до групи», так і специфічні для деяких підмножин ТІО, наприклад, «Є автором», «Співпраця»тощо).

Семантичні властивості та їх значення, так саме як і категорії, можуть використовуватися для обчислення семантичної подібності між гаслами е-ВУЕ. Для кожної поточної сторінки можна визначити семантично подібні до неї сторінки, використовуючи різні набори параметів та різні методи оцінювання (див. таблицю 2 на с. 184).

У Вікіпедії *семантична подібність* (СП) розглядається як метрика, що визначається для множини понять або документів на основі відстані між елементами, яка базується на подібності їх значень або

семантичному контенту (на відміну від лексикографічної подібності)[45]. Для кількісної семантичного зв'язку між поняттями можуть використовуватися різноманітні математичні методи. Деякі дослідники виокремлюють термін «семантична подібність» (Semantic similarity) та відрізняють його від терміну «семантична спорідненість» (semantic relatedness), який враховує довільні відношення між поняттями, тоді як семантична подібність включає лише відношення «is a». Семантична спорідненість (СС) дозволяє визначити близькість використання понять, тоді як СП оцінює близькість змісту понять.

У найбільш широкому розумінні СП — це визначення певної підмножини підкласів та надкласів обраного поняття, що може вико-

Таблиця 2.
Параметри семантичних властивостей.

	Тип властивості	**Універсальна чи пов'язана з ТІО**	**Область значення**	**Область визначення**	**Багатозначна**	**Обов'язкова**
Рік народження	Число	ТІО	Персоналія	число	-	-
Місце народження	Сторінка	ТІО	Персоналія	Країна, Місто, Регіон	+	-
Стать	Текст	ТІО	Персоналія	текст	-	+
Напрями діяльності	Текст	Універс.	Персоналія Організація	текст	+	-
Місце поховання	Сторінка	ТІО	Персоналія	Країна, Місто, Регіон	-	-
Почесне звання	Текст	ТІО	Персоналія	Wiki-ресурс	-	-
Є підкласом	Сторінка	Універс.	Wiki-ресурс	Wiki-ресурс	+	-
Є екземпляром класу	Сторінка	Універс.	Wiki-ресурс	Wiki-ресурс	+	-
Співпраця	Сторінка	ТІО	Персоналія Організація	Персоналія Організація	+	-

[45] Semantic similarity. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Semantic_similarity

ристовувати таксономічні та мереологічні відношення з таксономії або онтології ПрО. На основі таких оцінок можна визначати семантичну подібність між словами та словосполученнями природної мови (ПМ), реченнями та ПМ-документами, а також тих складних інформаційних об'єктів, що описуються певним набором ПМ-документів. Наприклад, можна оцінити СП компетентності спеціаліста, яка описується набором його дипломів та робіт, з певним набором вакансій, або СП літературного джерела, на яке наводиться посилання, із реченням, в якому зустрічається таке посилання. Сфера застосування СС більш широка, тому що СС дозволяє виокремлювати певну підмножину предметної області (ПрО), на якій фокусується інтерес користувача чи яка потрібна для розв'язання певної задачі.

Семантично пов'язані поняття (СПП) задачі — це підмножина понять предметної області (ПрО), між якими зафіксовано ієрархічні відношення одного або різних типів. Якщо ПрО описується за допомогою онтології, тоді ССП є підмножиною понять цієї онтології Для побудови ССП існує кілька шляхів, що пов'язані з використанням оцінок СС та СП, які можуть застосовуватися окремо або спільно.

Для кількісної оцінки СПП можуть враховуватися такі ознаки, як подібність їх прямих надкласів або всіх їх надкласів та подібність їх підкласів та екземплярів. ССП можуть бути визначені користувачем безпосередньо (вручну — вибором з множини понять онтології або автоматизовано — за допомогою якогось механізму співставлення опису задачі з онтологією ПрО, що використовує лінгвістичні або статистичні властивості цього опису). Більше можливостей надають методи побудови ССП, що базуються на використанні знань з онтології ПрО та надають засоби їх обробки.

В ССП можуть включатися поняття, що пов'язані деякою підмножиною відношень цієї онтології (безпосередньо або через інші поняття онтології — за семантичними ланцюжками). Кожне поняття з ССП має вагу (позитивну чи негативну), яка визначає ступінь семантичної близькості поняття із задачею. На відміну від випадку, коли ССП генерується за таксономією на основі припущення, що всі прямі відношення у таксономії мають однакову вагу, для ССП задачі різні відношення можуть мати різну вагу, наявність кількох семантичних ланцюжків між поняттями може враховуватися через сумування їх ваги. Принципова відмінність полягає в тому, що в ССП задачі оцінюється семантична близькість понять до задачі, а не між самими поняттями.

Для автоматизації побудови ССП можуть використовуватися семан-

тичні ланцюжки (СЛ) — шляхи в онтології між поняттями, які складаються з онтологічних відношень. В СЛ можуть використовуватися відношення тільки одного фіксованого типу (наприклад, таксономічні відношення «клас-підклас»), групи відношень (наприклад, мереологічні відношення «частина-ціле») або довільна підмножина відношень онтології ПрО. Це пов'язано з тим, що в деяких ПрО існують специфічні ієрархічні відношення, що можуть використовуватися для побудови ССП лише в цій ПрО. Наприклад, відношення між персоналіями «Є послідовником» дозволяє будувати СЛ, що фіксують вплив одних осіб на діяльність інших. Вибір набору відношень визначається метою побудови ССП та залежить від специфіки ПрО та її онтології. Для генерації СЛ застосовуються онтологічні знання щодо ПрО.

Для побудови СЛ потрібно визначити: 1) онтологію O; 2) початкове поняття онтології O x_1; 3) набір відношень онтології $R_{sc} = \{r_k\} \subseteq R_O$; 4) глибину пошуку в O.

СЛ поділяються на:

- *однорідні* (побудовані з використанням лише одного онтологічного відношення);
- *однотипні (*використовують множину онтологічних відношень з подібними властивостями — наприклад, симетричними або транзитивними (однорідні СЛ є підмножиною однотипних);
- *гетерогенні*, для побудови яких використовуються довільні підкласи відношень онтології.

Довжина СЛ може бути фіксованою (наприклад, 3 кроки від початкового поняття) або довільною — за бажанням користувача або визначатися правилами залежно від тих відношень, що використовуються для побудови СЛ. Приклад правила — «Побудувати СЛ для початкового поняття x, використовуючи відношення «клас-підклас» на 4 кроки вниз та на 2 кроки вгору, та додати всі екземпляри знайдених класів понять». До складу R_{sc} можуть входити відношення »клас-підклас», «екземпляр класу», «екземпляр-значення x-ї властивості екземпляру» ($x = \overline{1, a}$), «y-е відношення ПрО» ($y = \overline{1, b}$). Пари понять O, що пов'язані властивостями ПрО або властивостями екземпляру, можуть розглядатися як семантичні трійки.

Для побудови СЛ користувачем можуть визначатися не тільки конкретні відношення, а правила, за якими формуються такі множини відношень. Приклади таких правил:

- використовувати рекурсивно всі відношення, якими поняття A пов'язується з іншими поняттями онтології (наприклад, будувати СЛ

для всіх понять, до яких можна перейти за X кроків СЛ), що дозволяє будувати семантичне оточення для обраного поняття;

- рекурсивно використовувати певні відношення онтології (наприклад, будувати СЛ для всіх понять, що пов'язані відношеннями «Співавтори» або «Є підрозділом»), що дозволяє будувати окремі структури за симетричними та транзитивними відношеннями певного специфічного типу;
- використовувати в СЛ тільки певну підмножину відношень онтології, яку користувач визначає явно або ж які обираються з відношень, що пов'язують певну множину понять — між собою або з усіма іншими поняттями онтології;
- використовувати в СЛ певну підмножину відношень онтології, що мають певні властивості або характеристики (наприклад, усі мереологічні відношення або усі симетричні відношення).

Таким чином, ССП — це підмножина понять онтології, що входять до складу набору СЛ, які побудовані за певним набором правил, визначених користувачем. Вага кожного поняття у ССП залежить від правил, за якими був побудований відповідний СЛ. Кількісна оцінка залежить від специфіки ПрО (наприклад, в деяких випадках більш близькими є поняття з одного класу, в інших — поняття, що використовуються у характеристиках типового ІО). Якщо деякі поняття можуть входити до більш ніж одного СЛ, у ССП кількість таких входжень може враховуватися за допомогою коефіцієнтів, що залежать від специфіки ПрО.

Існує багато різноманітних підходів до кількісної оцінки семантичної відстані між поняттями на основі онтологій. Розгорнутий огляд[46] класифікує засоби вимірювання семантичної подібності на основі онтологій. На основі цього аналізу можна виділити кілька груп методів, які різняться не стільки формулами підрахунку кількісної оцінки СП, скільки параметрами, які використовуються у цих формулах.

Основна ідея оцінок тільки на основі шляху між поняттями полягає в тому, що подібність двох понять є функцією довжини СЛ, що пов'язує поняття та їхні позиції в таксономії. Такий самий підхід може застосовуватися для довільної онтології ПрО, в якій для побудови СЛ обирається певна підмножина відношень. В такому підході онтологію можна розглядати як спрямований граф, в якому поняття взаємопов'язані за допомогою зв'язків, переважно — таксономічних

[46] Taieb, M. A. H., Aouicha, M. B., & Hamadou, A. B. Ontology-based approach for measuring semantic similarity // Engineering Applications of Artificial Intelligence. 2014. № 36. P. 238–261.

(«is-a»)[47] Найпростіший спосіб оцінки СП між поняттями — обчислення мінімальної довжини СЛ, що пов'язує відповідні онтологічні вузли за допомогою посилань is-a. Чим довший шлях, тим поняття семантично віддаленіші.

Якщо визначити шлях path $(c_1, c_2) = l_l,...,l_k$ як СЛ — набір посилань, що з'єднують поняття c_1 та c_2, де $|path\ (c_1, c_2)\ |= k$ — довжина цього шляху, тоді, розглядаючи всі можливі шляхи між c_1 та c_2, можна визначити семантичну відстань між ними як мінімальне значення цієї довжини:

$$SS_{Rada} = \min |\,path(c_1, c_2)\,| \quad (1)$$

В інших роботах СП визначають як довжину шляху між двома поняттями[48], де для побудови СЛ виділяють три типи семантичних відношень в WordNet: надзвичайно міцні відношення (extra strong relations), міцні відношення та середньо міцні відношення. Враховуються різні напрямки шляху між поняттями: вгору (такі як гіпернімія та меронімія), вниз (такі як гіпонімія та голонімія) та горизонтальні (такі як антонімія). Через нетаксономічний характер таких відношень, така оцінка охоплює більш загальне відчуття спорідненості, ніж таксономічне подібність. Якщо шляху між поняттями не існує, то вважається, що їх СП дорівнює 0, а поняття не пов'язані. В інших випадках СП підраховується за формулою:

$$SS_{HS} = C - \min |\,path(c_1, c_2)\,| - k \times d \quad (2),$$

де d — кількість змін напрямку на шляху між c_1 та c_2, а C і k — константи (автори використовують для WordNet C=8 і k=1).

Незважаючи на простоту подібних підходів, проблеми виникають через припущення про те, що різні ребра онтологічного графу відображають однакові семантичні відстані, що не завжди відповідає ПрО. Наприклад, Сусна вважає, що відстань, представлена ребром графа,

[47] Rada, R., Mili, H., Bicknell, E., & Blettner, M. Development and application of a metric on semantic nets // IEEE transactions on systems, man, and cybernetics. 1989. № 19(1). P. 17–30. URL: https://pdfs.semanticscholar.org /1e41/fe310351f5d2f6ff2f930f9c062ba43cbe0f.pdf.

[48] Hirst G., St-Onge D. Lexical chains as representations of context for the detection and correction of malapropisms. WordNet // An electronic lexical database. 1998. № 305. P. 305–332.

повинна зменшуватися зі збільшенням глибини, і тому доцільно аналізувати найдовший шлях від кореня таксономії до поняття.

Міри на основі шляху та глибини понять у таксономії враховують більше структурних параметрів. Ву та Палмер[49], працюючи над проблемами машинного перекладу, визначають міру СП між поняттями c_1 та c_2 таким чином:

$$SS_{WP} = \frac{2H}{N_1 + N_2 - 2H} \quad (3),$$

де N_1 та N_2 — кількість зв'язків «is a» між c_1 та c_2 відповідно до найнижчого спільного родового об'єкта (subsumer) c, а H — кількість зв'язків «is a» між c та коренем таксономії.

Суссна[50] використовує масштабування відносно глибини та кілька типів відношень для визначення міри СП. Для кожного відношення r та його зворотного r` (наприклад, r — гіпернімія (hypernymie) та r` — гіпонімія (hyponymie)) визначається вага $w(c_1 \to_r c_2)$ із заданого інтервалу $[min_r; max_r]$, що відповідає $n_r(c_1)$ — кількості відношень типу r, що йдуть від c_1:

$$SS_{su} = w(c_1 \to_r c_2) = max_r - \frac{max_r - min_r}{n_r(c_1)} \quad (4);$$

Оцінка відношення r, що пов'язує поняття c_1 з поняттям c_2, залежить від кількості ребер одного типу n_r, який позначають як коефіцієнт розгалуження (fanout). Цей коефіцієнт позначає зменшення сили конотації (зв'язку, впливу) між поняттями та враховує можливу асиметрію цього відношення.

Одним із ключових чинників у подібності понять є ступінь, в якій вони поділяють інформацію, зазначену в таксономії IS-A високо специфічним поняттям, яке відноситься до обох цих поняття. Чим більше інформації поділяють (сумісно використовують) два поняття, тим більше вони подібні, а інформація, що сумісно використовується двома поняттями, визначається інформаційним контентом понять, що входять до їх складу в таксономії. Наприклад, можна аналізувати, на які

[49] Wu Z., Palmer M. Verb semantics and lexical selection. arXiv preprint cmp-lg/9406033. 1994. URL: https://arxiv.org/pdf/cmp-lg/9406033.pdf.

[50] Sussna M. Word sense disambiguation for free-text indexing using a massive semantic network. Proceedings of the second international conference on Information and knowledge management, 1993. P. 67–74.

інші поняття посилаються в описах двох понять та які відношення з цими поняттями встановлюють.

Міри подібності на основі інформаційного контенту[51] визначають подібність двох понять визначається як інформаційний контент їх найнижчого загального родового об'єкта (subsumer) $LCS(c_1, c_2)$

$$SSre = IS\ (LCS(c_1, c_2) \qquad (5).$$

Доцільно в оцінках СП використовувати масштабування кількісних характеристик спорідненості. Наприклад, для вимірювання семантичної подібності пропонують оцінювати найкоротший шлях[52], використовуючи ієрархію понять у WordNet. Різні ієрархії іменників об'єднуються в єдину ієрархію, так що між кожними двома вузлами існує хоча б один шлях. Таксономічна довжина шляху між поняттями відображена у значення подібності за допомогою логарифмічної функції. У цьому вимірі подібність двох понять визначається довжиною найкоротшого шляху, який з'єднує їх у таксономії WordNet та масштабується в інтервал від 0 до 1.

$$SS_{le} = \frac{w(c_1 \rightarrow_r c_2) + w(c_1 \rightarrow_{r`} c_2)}{2 * \max[depth(c_1)\ depth(c_1]} \qquad (5);$$

Наприклад, для відношення меронімії $\min_r = 1$ та $\max_r = 1$, тоді як для відношень синонімії та антонімії $\min_r = 0$ та $\max_r = 2{,}5$, він призначає значення 0 і 2,5 відповідно. Семантична відстань між двома довільними вузлами, що відповідають поняттям c_1 та c_2, обчислюється як сума відстаней між парами сусідніх вузлів по найкоротшому шляху, що їх з'єднує[53]. Виразна здатність семантизованого Wiki-ресурсу є достатньою для подання інформації, яка може використовуватися як параметри для обчислення семантичної відстані між поняттями (основними засобами для подання параметрів визначення СП є категорії, семантичні відношення між сторінками та шаблони, які містять семантичні властивості), але сам процес обчислення потребує розроб-

---

[51] Resnik, P. (1995). Using information content to evaluate semantic similarity in a taxonomy. arXiv preprint cmp-lg/9511007. URL: https://arxiv.org/pdf/cmp-lg/9511007.pdf

[52] Leacock C., Chodorow M. Combining local context and WordNet similarity for word sense identification. WordNet // An electronic lexical database. 1998. № 49(2). P. 265–283.

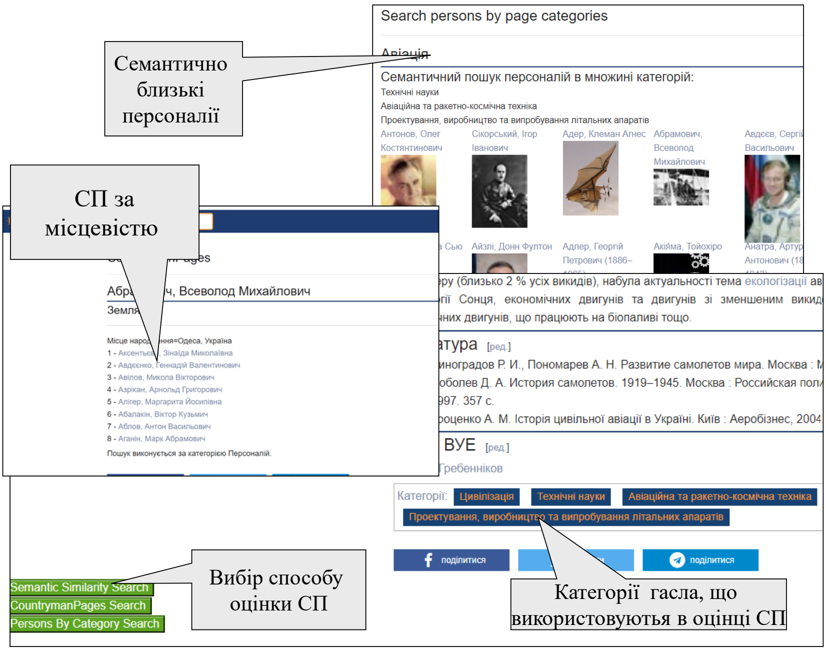
[53] Детальніше див.: Рогушина Ю.В., Гришанова І.Ю. Використання онтологій для пошуку та навігації в онлайн-версії «Великої Української Енциклопедії» // Проблеми програмування. 2019. № 4. С. 28–52.

ки спеціалізованого програмного забезпечення. На жаль, мова запитів Semantic MediaWiki не підтримує пошук за параметрами. Тому доцільно визначати СП та СС не для всіх можливих наборів параметрів понять, а відповідно до специфіки Wiki-ресурсу та на основі дослідження поведінки користувачів (типові запити, типові переходи між сторінками тощо) визначити набори СПП, що можуть бути корисними для зручнішої роботи.

У тестовій версії е-ВУЕ запропонована автоматична генерація для поточної сторінки наборів понять (див. рис.1 на с. 192), що описують: 1) експертів в обраній сфері — сторінок з ТІО «Персоналія», які відносяться до тих самих категорій, що й поточна Wiki-сторінка (в оцінці враховуються тільки категорії, що є підкатегоріями «Галузі знань», тоді як поділ Wiki-сторінок за способом публікації не приймається до уваги); 2) особи, що народилися або працювали в тій самій місцевості, що пов’язана з поточною Wiki-сторінкою (релевантно для ТІО «Країна», «Місто», «Персоналія», «Подія» та «Організація»); 3) таксономічно близькі сторінки — усі Wiki-сторінки, що відносяться до тих самих категорій, що й поточна Wiki-сторінка (в оцінці також враховуються тільки категорії, що є підкатегоріями «Галузі знань»).

Таким чином, запропоновано напрямки застосування сучасних семантичних технологій для ефективної організації розподілених інформаційних ресурсів зі складною структурою. Для цього розглянуто основні засоби подання знань у семантизованих Wiki-ресурсах та проблеми, що виникають в процесі їх практичного застосування. Портальна версія «Великої української енциклопедії» розглядається як приклад такого ресурсу. На основі аналізу специфіки знань, що представлені в е-ВУЕ, обґрунтовано потребу в використанні онтологічної моделі Wiki-ресурсу та оцінок семантичної подібності та близькості між її елементами для підвищення ефективності пошуку та навігації в інформаційному контенті портальної версії енциклопедії.

Рис.1.
Приклад побудови СПП для Wiki-сторінки за різними параметрами

РОЗДІЛ 5.
РЕГІОНАЛЬНІ ТА КРАЄЗНАВЧІ ЕНЦИКЛОПЕДІЇ УКРАЇНИ ЯК ГЛОКАЛЬНІ МЕДІЇ

5.1. Регіональна енциклопедистика в освітньому процесі: формування краєзнавчих знань школярів

Національна система освіти та виховання, основною метою якої є формування особистості громадянина, покликана закласти основи демократичного світогляду особистості, виховувати здатність до критичного мислення, уміння відстоювати свої права, інтереси, переконання, виявляти толерантність до поглядів іншої людини, керуватися у вияві соціальної активності демократичними принципами й моральними нормами, визнаними суспільством. У структурі особистості як активного суб'єкта суспільства важливе місце відводиться саме краєзнавчій діяльності особистості, сутність якої складає любов до рідного краю, патріотизм, інтерес і творче ставлення до краєзнавчої роботи, потреба у здобутті краєзнавчих знань завдяки вивченню історичного минулого і шанобливого ставлення до спадщини, народних традицій і звичаїв. Відповідно в загальноосвітніх школах особливо простежується активізація використання на уроках географії, біології та інших предметів краєзнавчого матеріалу, посилення краєзнавчої роботи й вивчення природничих наук[1].

Національна доктрина розвитку освіти в Україні XXI століття, Державний стандарт початкової загальної освіти в Україні, Концепція національного виховання та ін. законодавчі акти проголошують освітніми пріоритетами забезпечення гармонійного й різнобічного розвитку особистості, формування в неї цілісної картини світу. Згідно зі зазначеною концепцією, любов до рідного краю, знання культурно-історичних традицій, морально-етичної спадщини, історії і сучасності є одним з найважливіших аспектів готовності вчителя початкової школи до професійної діяльності, а готовність студентів до еколого-краєзнавчої роботи є одним із напрямів розвитку систе-

[1] Лиховид О. Р. Інтегративність як визначальна характеристика краєзнавчого курсу в загальноосвітній школі // Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України. 2010. № 1. С. 1; Лиховид О. Р. Організаційно-практичні аспекти краєзнавчої підготовки вчителя загальноосвітньої школи // Гуманітарний вісник ДВНЗ "Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди": Зб. наук. праць. Переяслав-Хмельницький, 2012. Вип. 24. С. 187–191.

ми педагогічної освіти, зумовленої професійними вимогами та загальною потребою розв'язування назрілих проблем[2]. Виокремлення із системи краєзнавчих знань окремих галузей — історичного, географічного, етнографічного, археологічного, літературного, культурно-мистецького краєзнавства — сприяло подальшим дослідженням краєзнавства як педагогічного явища, а також розвитку методики навчання шкільних дисциплін.

На всіх етапах розвитку освіти важливим елементом її змісту було краєзнавство, головною ознакою якого є поліфункціональність у процесі навчання та значний потенціал. На рівні змісту навчального матеріалу воно уможливлює розкриття специфіки й особливостей загальних історичних процесів на місцевому, доступному матеріалі, сприяє формуванню в учнів цілісного бачення історії, узагальненому розумінню всесвітньо-історичного руху людства; на рівні організації пізнавальної діяльності передбачає синтез різних видів діяльності, спрямованих на особистісне осмислення історії[3].

Для усвідомлення поняттєвого інструментарію, вдамося до аналізу словникових та енциклопедичних видань. Так, в авторитетному енциклопедичному словнику радянської доби краєзнавство трактується як «всебічне вивчення частини країни (області району, міста) переважно місцевим населенням»[4] або «краєзнавство — комплексна галузь знань про певну територію (край)»[5]. У педагогічній енциклопедії краєзнавство визначено як дидактичну категорію: «Краєзнавство в школі — вивчення учнями на уроках і в позаурочний час природи, соціально-економічного і культурного розвитку місцевого краю — шкільного мікрорайону, села, міста, району, області»[6].

Сутність шкільного краєзнавства полягає у всебічному вивченні учнями в навчально-виховних цілях певної інформації про територію

---

[2] Височан Л., Мілевська С. Підготовка майбутніх учителів до еколого-краєзнавчої роботи в початковій школі // Гірська школа українських Карпат. 2019. № 21. С. 56.

[3] Луніка О. В. Краєзнавство у змісті шкільної історичної освіти України у 50–80-і роки XX століття // «Теоретичні питання культури, освіти та виховання: Зб. наук. праць КНЛУ. 2017. № 1(55). С. 85.

[4] Большой энциклопедический словарь / Гл. ред. А. М. Прохоров. Москва : Сов. энциклопедия, 1981. 623 с.

[5] Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ; Ірпінь: Перун, 2001. 1440 с.

[6] Педагогическая энциклопедия / Гл. ред. А. И. Карпова. Москва : Сов. Энциклопедия, 1988. Т. 3. С. 518.

свого краю за різними джерелами і, головним чином, на основі безпосередніх спостережень під керівництвом учителя[7].

На загальнотеоретичному рівні під краєзнавством розуміють складний соціокультурний феномен, сукупність видів діяльності людей, спрямованої на пізнання особливостей рідного краю, розробку та здійснення заходів, що сприяють його прогресивному розвитку.

Краєзнавство є ефективним засобом, що сприяє формуванню знань учнів, заснованих на сприйнятті навколишнього світу, розвитку та зміцненню у дітей почуття любові до рідного краю; формування моральної особистості громадянина і патріота України. Цілеспрямованість процесу використання краєзнавчого матеріалу означає підпорядкування його меті уроку (навчальній, виховній, розвивальній). При цьому засадничими є усвідомлення багатофункціональності краєзнавчих відомостей, зумовлених специфікою їхнього змісту та різноплановим пізнавально-виховним навантаженням. Так, краєзнавчий матеріал, залучений до уроку, може використовуватись для ілюстрації та конкретизації основного програмового матеріалу; актуалізації знань учнів, їх чуттєвого досвіду; збудження інтересу учнів до нової теми; перевірки міцності та усвідомленості знань та вмінь учнів; закріплення та поглиблення вивченого матеріалу; розвитку самостійності учнів і підвищення їх активності; зв'язку навчання з життям. Поряд із навчальною краєзнавчий матеріал виконує виховну та розвивальну функції. Він сприяє вихованню в учнів любові до рідного краю, відповідального, гуманного ставлення до природи і праці людей. Розвивальна функція краєзнавчого матеріалу полягає в стимулюванні та розвитку пізнавальних психічних процесів учнів, їх мови, спостережливості[8]. Сутність шкільного краєзнавства полягає у всебічному вивченні учнями з навчально-виховною метою певної території свого краю за різними джерелами, з-поміж яких увиразнюються енциклопедичні видання.

Краєзнавчий матеріал відіграє важливу роль, пов'язуючи життя і побут будь-якого населеного пункту країни з поняттям Батьківщини. Краєзнавчий принцип вивчення предмета сприяє усвідомленому за-

[7] Побидайло Н. Формування краєзнавчої компетентності на заняттях із фізичної географії України // Професіоналізм педагога: теоретичні й методичні аспекти. 2017. Вип. 6. С. 161.

[8] Войтенко С. І. Формування пізнавальної активності через інтеграцію краєзнавчих знань // Урок. Форум педагогічних ідей. ttps://osvita.ua/school/lessons_summary/edu_technology/26443/

своєнню найскладніших питань, і продуктивним такий підхід буде лише тоді, коли вивчення природи, господарства і економіки України буде розглядатися одночасно з місцевими явищами. Знання свого краю необхідні для безпосередньої участі в його перетворенні, формуванні поваги до національних здобутків народу, бережливого ставлення до рідної природи, планети в цілому. З огляду на це, у підготовці вчителя географії постає нагальне завдання формування краєзнавчої компетентності в інноваційному розвитку шкільної освіти[9].

У шкільному краєзнавстві головна роль у вивченні належить учням під керівництвом учителя. Краєзнавча компетентність учителів географії є багатофакторною особистісною якістю, що:

- по-перше; є результатом набуття певних компетенцій та проявляється у готовності до ефективної професійної діяльності вчителя географії, основою якої є набуті системні знання, уміння і практичні навички їх застосування як на уроках географії, так і у процесі організації краєзнавчої роботи школярів за межами школи;
- по-друге — застосуванням у професійній діяльності індивідуального практичного досвіду вивчення особливостей рідного краю, де ключову роль відіграють пізнавальні дії дослідницького характеру (на уроках, екскурсіях, під час туристських походів, подорожей, експедицій тощо);
- по-третє — визнанням й усвідомленням цінності сформованих професійних якостей, (толерантний стиль суб'єкт-суб'єктної взаємодії в учнівсько-педагогічному колективі, спілкування з батьками, відповідальність за якість своєї професійної діяльності, потреба у творчому її здійсненні та постійному підвищенні свого фахового рівня)[10].

У структурі краєзнавчої компетентності учителів географії важливе місце посідають активно-пізнавальна та дослідницька компетенції. Одним із джерел їх формування є енциклопедії та довідкові видання. Якщо словникова інформація концептуальна, тобто абстрактна, то енциклопедична інформація перцепційна, тобто відноситься до сприйняття. Д. А. Круз інтерпретує енциклопедичне знання як все, що представлено в концептуальній сукупності[11].

---

[9] Пустовіт Г., Зиль І. Краєзнавча компетентність учителів географії в інноваційному розвитку шкільної освіти // Інноватика у вихованні. 2019. Вип. 9. С. 73.

[10] Там само. С. 74–75.

[11] Каліберда О. О. Тлумачний словник англійської мови: лінгвальне знання vs енциклопедичне знання // Нова філологія. 2011. № 44. С. 235.

В умовах глобалізованого світу чітко оприсутнилась роль енциклопедії як соціального інституту, що виконує важливі науково-інформаційні, культурно-просвітні та світоглядно-орієнтовні функції. Фундаментальне універсальне енциклопедичне видання відображає, фіксує і закріплює рівень знань та культури свого часу, свого народу, суспільства, держави, світової цивілізації в цілому[12]. З огляду на призначення, функції, ролі, які виконують енциклопедії в суспільстві загалом, регіональна енциклопедистика має не менш важливе значення, ніж національна. До того ж регіональні енциклопедії часто слугують своєрідним фундаментом для підготовки національних[13]. У типологічній класифікації енциклопедичних видань регіональні енциклопедії (а також енциклопедичні словники й довідники) віднесено до спеціалізованих поруч із галузевими (про галузі знань) й персональними (про визначних осіб)[14].

Регіональні енциклопедії фокусують увагу на особливостях (здебільшого краєзнавчого характеру) тих чи інших населених пунктів, регіонів країни. Серед регіональних енциклопедичних видань (яких станом на 2020 р. в Україні є 131) енциклопедичний довідник «Київ» (1981–1986), «Енциклопедія Коломийщини» (1996–2007), «Енциклопедія Криворіжжя» (у 2-х т.) (2005), «Енциклопедія Львова» (2007–2012), «Полтавіка: Полтавська енциклопедія» (2009), «Черкащина: універсальна енциклопедія» (2010), «Харківщина: енциклопедичний словник» (2014) та інші.

Українське енциклопедичне знання — це інформація, що є сумою загального (загальнонаціонального) і часткового (спеціалізованого) знань. Причому, як виявлено в одному з досліджень, часткове знання в українській енциклопедистиці є регіонально окресленим (домінує серед спеціалізованого). Це означає, що українські регіональні енциклопедії виокремлюються як опозитив (протиставлення) до загальнонаціональних енциклопедій (точніше кажучи, загальні енциклопедичні знання протиставляються регіональним енциклопедичним знанням). В інших країнах національні енциклопедії яскравіше ви-

---

[12] Киридон А. М. Велика українська енциклопедія як національний проект: поступ нації // Наукові засади та теоретико-методологічні принципи створення сучасних енциклопедій: колективна монографія / За ред. д-ра іст. наук, проф. Киридон А. М. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2015. С. 7.

[13] Українські енциклопедії: типологія, стиль, функції / Відп. ред. Я. С. Яцків. Київ : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2018. С. 63.

[14] Там само. С. 60.

являються на тлі, скажімо, галузевих видань. З погляду призначення, функцій, які енциклопедії виконують у суспільстві, регіональні енциклопедії мають не меншу вагу, ніж національні. До того ж знання регіонального виміру, представлене в регіональних енциклопедіях, часто стає основою для підготовки знання загальнонаціонального, яке розміщують у загальних національних енциклопедіях[15].

Регіональні енциклопедії вагомі як для суспільства в цілому, так і для окремих територіальних одиниць. На сторінках таких видань представлено найважливіші наукові, культурні, політичні, технічні, економічні, спортивні досягнення конкретного регіону. Тому енциклопедичні видання належать до важливих засобів у навчально-виховному процесі, побудові українського інформаційного простору.

Важливо детально ознайомитись зі змістом регіональної енциклопедії, відшукати потрібний матеріал відповідно до теми уроку та пізнавальних інтересів учнів і адаптувати його до навчально-виховного процесу сучасної школи. Здійснюючи відбір краєзнавчих відомостей, необхідно прогнозувати їхні можливі функції на уроці, виходячи з багатопланового навчально-виховного навантаження краєзнавчого матеріалу. Відібраний до уроку краєзнавчий матеріал має бути також доступним та посильним для школярів. Актуальність цього критерію зростає у випадках адаптації краєзнавчих відомостей, отриманих із енциклопедичних довідників, місцевих періодичних видань, тощо до навчально-виховного процесу школи. Така доступність у відборі краєзнавчого матеріалу може бути досягнута за умови врахування пізнавальних особливостей школярів. Краєзнавчий матеріал, який планується використати на уроці, має бути яскравим, цікавим, емоційно насиченим, поданим не лише у вигляді текстів чи словесних описів, а й унаочнення.

Регіональні енциклопедії, присвячені узагальненій характеристиці регіону, можуть надати інформацію про:

1) географічне положення і фізико-географічні умови, що сприяли заселенню краю; процес заселення краю;

2) історію населення області, динаміку його соціального складу і розселення в різні історичні періоди;

3) історію інфраструктури, підприємств і сільського господарства;

4) історію шкіл і культурних установ;

5) історію місцевого побуту та жител;

---

[15] Іщенко О. С. Регіональний вимір в енциклопедознавчих дослідженнях // Література та культура Полісся. № 97. Серія: Історичні науки. 2019. № 12. С. 122.

6) топоніміку,

7) усну народну творчість певної місцевості;

8) історію краю в контексті найважливіших подій в історії держави, роль краю в розвитку культури, техніки, промисловості;

9) історію боротьби та революційних рухів;

10) відомі персоналії району та області (вчені, письменники, художники та ін.).

Географічне краєзнавство повинно озброїти учнів уміннями користуватися різними джерелами географічної інформації, інтегрувати цю інформацію, вести спостереження на місцевості, правильно орієнтуватися в просторі, прогнозувати тенденції розвитку навколишнього середовища[16]. Відтак при опрацюванні енциклопедичних статей важливо керуватись тим, що серед основних принципів використання краєзнавчого матеріалу у побудові змісту шкільного курсу:

а) підпорядкованість краєзнавчого матеріалу загальним методологічним завданням курсу;

б) планомірність використання краєзнавчого матеріалу з урахуванням місцевої специфіки;

в) наукова достовірність;

г) забезпечення наочності при використанні краєзнавчого матеріалу тощо.

Основними вимогами ефективного використання краєзнавчого матеріалу є його наукова достовірність, ідейна спрямованість, типовість для певної місцевості, відповідність програмі і темі уроку, доступність, виразність і переконливість, а також оптимальний обсяг. Опрацювання учнем здобутої краєзнавчо спрямованої інформації має здійснюватися через її аналіз, синтез, систематизацію, усвідомлення, запам'ятовування, застосування у практичній роботі.

З метою повноти та достовірності фактів у відборі краєзнавчого матеріалу варто використовувати різноманітні інформаційні джерела: не лише енциклопедії, але й визначники рослин і тварин, місцеві періодичні видання, науково-пізнавальні твори, повідомлення місцевого радіо та телебачення. Водночас краєзнавчі енциклопедичні видання увиразнює доступність, надійність і вивіреність інформації.

Забезпечити суспільство доступом до якісних енциклопедичних

---

[16] Андреєва В. М., Науменко Є. І. Інновації на уроках географії // Інновації на уроках географії [Текст]: з досвіду учасників конкурсу «Учитель року», нестандартні уроки / упоряд. Є. І. Науменко, В. М. Андреєва. Харків : Видавнича група «Основа», 2007. 160 с. (Бібліотека журналу «Географія». Вип. 4(40) (Серія «Урок від А до Я»).

видань, зокрема й за рахунок підготовки нових, означає підвищити рівень освіченості громадян. Така постановка проблеми значно розширює та збагачує предметне поле кожної дисципліни (зокрема історії, географії та суміжних галузей). Використання регіональних енциклопедій сприяє комплексному розв'язанню пізнавальних, навчальних, виховних завдань навчального процесу. Цей вид джерел допомагає максимально ознайомитися з історією рідного краю, особливостями його розвитку, населених пунктів тощо. Енциклопедичні видання відіграють істотну роль у формуванні світогляду учнівської молоді. Особливо значущим використання регіональних енциклопедій є на уроках географії та історії. Зокрема, краєзнавчі знання мають важливе значення у пізнанні географії свого краю. Вони формують риси патріотизму в учнів, сприяють активізації їх пізнавальної діяльності, пробуджують інтерес до пізнання місцевості, де проживають, до своєї країни в цілому. Використання енциклопедичного матеріалу також сприяє формуванню предметних, міжпредметних і ключових компетентностей учнів, сприяє підвищенню їхнього рівня знань та засвоєнню наукового понятійного апарату.

5.2. Проект «Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Енциклопедія»: складнощі та успіхи реалізації

Вивчення історії України впродовж багатьох років ускладнювалося для українських істориків відсутністю власної державності, переслідуваннями і репресіями з боку керівництва країн, до складу яких входили українські землі. За малими виняткми історія нашого народу була густо помережана т. зв. «білими плямами», історичними міфами, тоталітарною пропагандою. Лише поодинокі наукові проекти дозволяли відтворити фрагменти української минувшини. Зі здобуттям незалежності Україною у 1991 р. почали формуватися передумови для повного переосмислення усієї традиції вітчизняного історіописання, зміни методології тощо. Українські історики виявилися у багатьох питаннях у ролі наздоганяючих науковців із сусідніх держав. Це добре демонстрували спільні наукові міжнародні конференції, наприклад «Україна-Польща: важкі питання» та ін. У силу нових викликів вітчизняні науковці були змушені поступово відкривати для себе і широкого кола читачів все нові теми досліджень чи повертатися до вже відомих і переосмислювати їх.

Вивчення історії Західно-Української Народної Республіки має доволі тривалу традицію. Започаткували її самі учасники визвольних змагань, які зуміли записати власні спогади, мемуари і навіть в умовах польської окупації Східної Галичини та Волині зуміли передати доволі великий масив джерел для наступних поколінь науковців. Саме тому, навіть умовах радянської дійсності низка істориків з м. Львів, м. Івано-Франківськ — Ю. Сливка, О. Карпенко, С. Макарчук, К. Науменко та ін., попри існуючі в радянський час заборони, продовжували цікавитися історією Західно-Української Народної Республіки. Зазначені науковці вже перші роки після здобуття незалежності України розгорнули активну дослідницьку діяльність навколо проблематики ЗУНР, надрукувавши перші дослідження із даної проблематики. До них долучилися і нове покоління науковців В. Великочий, М. Кугутяк, М. Литвин, І. Соляр та ін.[17]. При цьому тематика ЗУНР не стала суто регіональним надбанням, оскільки до її вивчення долучалися науковці із Києва, Чернівців, Луцька, Ужгорода, Одеси тощо.

Для координації своїх дій з 1993 р. на базі Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (далі — ПНУ) у м. Івано-Франківську кожні п’ять років проходили міжнародні наукові конференції зунрознавців. У їхній роботі традиційно брали участь десятки істориків з різних областей України, представники української діаспори[18]. Саме 1993 р. на першій такій конференції було висунуто ідею створення спеціального наукового підрозділу, який би займався саме вивченням історії української національно-визвольної боротьби в Галичині в першій третині XX ст. Такий підрозділ під назвою «Відділ регіональних проблем» було створено у січні 1995 р. у структурі ПНУ.

Працівники відділу обрали об’єктом своїх досліджень історію ЗУНР. Вони проводили активну пошукову роботу у вітчизняних та

[17] Карпенко Ю. О. Листопадова 1918 р. національно-демократична революція на західноукраїнських землях // Укр. іст. журн. 1993. № 1. С. 16–29; Кугутяк М. В. Галичина: сторінки історії: нарис суспільно-політичного руху (XIX ст. – 1939 р.). Івано-Франківськ, 1993. 200 с.; Кугутяк М. Українська націонал-демократія 1918–1939. Т. 1. Київ; Івано-Франківськ, 2002, Т. 2. Київ; Івано-Франківськ, 2004.; Литвин М. Р., Науменко К. Є. Історія ЗУНР. Львів : ОЛІР, 1995. 368 с.; Литвин М. Р. Українсько-польська війна 1918–1919 рр. Львів, 1998. 469 с.; Літопис нескореної України. Документи, матеріали, спогади / [ред. кол. Ю. Сливка, Я. Дашкевич, І. Патер та ін.]. Львів : Просвіта, 1993. Кн. 1. 800 с.; Львів, 1997. Кн. 2. 664 с.; Макарчук С. А. Українська Республіка галичан : [нариси про ЗУНР]. Львів : Світ, 1997. 190 с. та ін.

[18] Міжнародна наукова конференція: Присвячена 75-річчю Західно-Української Народної Республіки: 1–3 листопада 1993 р.: матеріали. Івано-Франківськ : Івано-Франківський Прикарпатський ун-т, 1993. 135 с.

іноземних архівах. Зокрема для виявлення і залучення до наукового обігу архівних джерел було організовано відрядження в архіви м. Київ, Львів, Тернопіль, Ужгород, Чернівці, а також до м. Рим (Італія), Мюнхен (ФРН), Варшава, Перемишль (Польща). Науковцям вдалося зібрати велику кількість раніше не відомих документів і матеріалів, що допомогло їм опублікувати колективну монографію «Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923: історія» (2001). У ній уперше у вітчизняній історичній науці розкрито історичні передумови національно-демократичної революції на західноукраїнських землях, простежено складні процеси відродження української нації, піднесення її громадянської свідомості, визрівання національної державницької ідеї, соборності єдиної Української держави[19].

Тривалі пошуки й опрацювання архівних джерел дали можливість опублікувати унікальне 5-томне (у 8 кн.) археографічне видання (2001–13), присвячене історії ЗУНР[20]. У них документально відтворено епоху коротку за часом, але багату на події та історичні процеси, що їх пережила ЗУНР. Керівництво колективом упорядників видання здійснював професор О. Карпенко, співупорядником збірника стала директор Державного архіву Івано-Франківської області К. Мицан. Науково-допоміжну роботу з упорядкування матеріалів здійснили працівники відділу — В. Великочий, Л. Волосянко, С. Кобута, Г. Пославська.

Завдяки активній науковій діяльності Відділ регіональних проблем став одним з провідних «зунрознавчих» наукових підрозділів

[19] Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923: Історія / кер. авт. кол. й відп. ред. О. Карпенко. Івано-Франківськ: Сіверсія, 2001. 628 с.

[20] Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Документи і матеріали. Т. 1 / уклад.: О. Карпенко, К. Мицан. Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2001. 584 с.; Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Документи і матеріали. Т. 2 / уклад.: О. Карпенко, К. Мицан. Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2003. 712 с.; Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Документи і матеріали. Т. 3. Кн. 1 / уклад.: О. Карпенко, К. Мицан. Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2005. 644 с.; Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Документи і матеріали. Т. 3. Кн. 2 / уклад.: О. Карпенко, К. Мицан. Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2005. 680 с.; Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923.Документи і матеріали. Т. 4 / уклад.: О. Карпенко, К. Мицан. Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2008. 886 с.; Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Документи і матеріали. Т. 5. Кн. 1 / уклад. О. Карпенко, К. Мицан. Івано-Франківськ : Місто-НВ, 2009. 944 с.; Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Документи і матеріали. Т. 5. Кн. 2 / уклад.: О. Карпенко, К. Мицан. Івано-Франківськ : Місто-НВ, 2011. 948 с.; Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Документи і матеріали. Т. 5. Кн. 3 / уклад.: О. Карпенко, К. Мицан; передм.: М. Кугутяк. Івано-Франківськ : Місто-НВ, 2013. 992 с.

в Україні, співробітники якого були авторами майже десятка монографій, понад сотні статей. Під керівництвом О. Карпенка захистили кандидатські дисертації О. Жерноклеєв, І. Райківський, В. Великочий, Т. Галицька-Дідух, С. Адамович, С. Кобута. 1999 Б. Савчук захистив докторську дисертацію. Тематика їхніх робіт була тісно пов'язана із історією Західно-Української Народної Республіки, що засвідчило появу наукової школи.

2004 Відділ регіональних проблем було реорганізовано в Науковий центр дослідження українського національно-визвольного руху Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника та Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. Директором центру затверджено О. Карпенка. З початку 2007 р. обов'язки директора Наукового центру виконував І. Монолатій, а з лютого 2009 р. — М. Вітенко.

Важливим етапом дослідження історії ЗУНР стало видання у 2008 р. монографії «Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923: Ілюстрована історія»[21]. Презентація цієї книги відбулася на Міжнародній науковій конференції, присвяченій 90-річчю проголошення ЗУНР, 30 жовтня 2008 р. у м. Львів, Івано-Франківськ і Чернівці. На цьому ж заході було створено організаційний комітет для підготовки святкування столітнього ювілею Західно-Української Народної Республіки за участю О. Реєнта, І. Цепенди, М. Кугутяка, В. Великочого, І. Райківського, О. Жерноклеєва, М. Вітенка, М. Литвина, І. Соляра, І. Патера, О. Добржанського, М. Гуйванюка та ін.

Члени цього комітету впродовж 2008–2016 рр. провели низку засідань, на яких спільно з органами місцевої влади та самоврядування, розробили програму урочистостей до ювілею, складено перелік місць ушанування пам'яті борців за українську державність. У 2016 р. на одному із таких засідань М. Кугутяк висунув ідею підготувати і видати до столітнього ювілею ЗУНР тематичну енциклопедію у трьох томах. Його пропозиції знайшли підтримку серед колег і згодом було розроблено тематику томів. Передбачалося, що у перший том увійдуть питання присвячені Листопадовому чину, утворенню українських органів влади, ухвалення низки державо формуючих законів, висвітленню ролі Української Національної Ради, Президента ЗУНР, питання пов'язані із підготовкою і ухваленням Акту Злуки УНР та ЗУНР,

[21] Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923: Ілюстрована історія / гол. ред. і кер. авт. кол. М. Кугутяк. Львів; Івано-Франківськ : Манускрипт-Львів, 2008. 532 с.

зовнішньополітичного визнання України, висвітлення «українського питання» на міжнародних конференціях у 1920–1923 рр. До другого тому мали увійти статті присвячені Українській Галицькій Армії, польсько-українській війні 1918–1919 рр., спільному походу УГА та Дієвої Армії УНР на м. Київ та м. Одесу влітку 1919 р. Тематика третього тому мала охоплювати соціально-економічні проблеми, змальовувати етнічну, релігійну картину населення ЗУНР, діяльність політичних партій, громадських організацій, релігійних інститутів тощо.

Однак, вже наприкінці 2016 р. стали очевидними певні труднощі із реалізацією такого варіанту енциклопедії. Вони полягали у тому, що ціла низка питань повторювалася у різних томах, також було проблематично визначати критерії до якого тому віднести те чи інше гасло. Наприклад про земельну реформу в ЗУНР писати у першому томі чи у третьому. Як писати про політичні партії у третьому томі, якщо вони брали активну участь у процесах державотворення, що мало б бути описано у першому томі і т.д. Окрім того, проблемний підхід до підготовки томів ускладнював координацію роботи авторів, редакторів, породжував різнобій у термінології, обсягах статей тощо. Частина авторів висловлювали побоювання щодо можливого провалу видання, адже за винятком проекту «Мала енциклопедія етнодержавознавства» в Україні практично відсутній досвід реалізації енциклопедичних видань за проблемною структурою.

Організаційний комітет на початку 2017 р. ухвалив рішення — врахувати досвід видань «Енциклопедія історії України», «Енциклопедія сучасної України», «Енциклопедія українознавства» та ін. — і реалізувати проект видання енциклопедії Західно-Української Народної Республіки у вигляді гасел розташованих виключно у алфавітному порядку. На наступному етапі виконання цього проекту наприкінці 2017 р. було видано словник до енциклопедії[22], сформульовано основні вимоги до обсягу і наповнення статей, запропоновано взірці та шаблони, перелік умовних скорочень, окреслено коло авторів, та осіб відповідальних за написання тих чи інших гасел, розпочалося практичне наповнення видання науковими статтями, ілюстраціями. Словник енциклопедії передбачав підготовку 2424 статей. З них біля 30 % мали становити тематичні, проблемні матеріали, а 70 % — біографічні. Організаційний комітет свідомо не ставив жорстких вимог

[22] "Західно-Українська Народна Республіка. Енциклопедія". До 100-річчя утворення Західно-Української Народної Республіки. Словник. Івано-Франківськ, 2017. 75 с.

до обсягу томів, не обмежував заздалегідь кожен том кількістю літерних блоків статей.

Загалом друга половина 2017 р. виявилася доволі плідною щодо підготовки енциклопедії ЗУНР. У цей час відбувалися консультації організаційного комітету, який перетворився на редакційну колегію, було залучено значну кількість істориків із міст Івано-Франківськ, Київ, Львів, Тернопіль, Чернівці та ін. Вони представляли Інститут історії України НАН України, Інститут народознавства НАН України, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Київський національний університет ім. Т. Шевченка, Львівський національний університет ім. І. Франка, Тернопільський національний педагогічний університет ім. В. Гнатюка, Чернівецький національний університет ім. Ю. Федьковича. Активним учасником і координатором проекту виступав Прикарпатський національний університет ім. В. Стефаника.

Водночас активізувалася робота із органами місцевого самоурядування щодо умов подальшого фінансування видання. Обласні ради Львівської, Івано-Франківської та Тернопільської областей активно підключилися до цього процесу. За рішеннями спільних засідань, круглих столів Івано-Франківська та Львівська обласні ради оголосили у листопаді 2017 р. наступний — 2018 р. — «роком Західно-Української Народної Республіки», заклали у проекти обласних бюджетів кошти на фінансування видання[23].

Робота над енциклопедією проходила у складних умовах. З боку окремих інституцій, політичних партій висловлювалися сумніви щодо доцільності такого видання, його актуальності, новизни тощо. Редакційна колегія докладала значних зусиль на подолання скепсису у суспільстві. Та чи не найбільше до цього доклалися безпосередньо автори проекту. На перших етапах особливо великий внесок здійснив учасник російсько-української війни, проф. М. Лазарович, що підготував понад 300 біографічних статей до видання. Його приклад заохочував інших авторів. Так, незабаром майже 400 статей підготував доц. П. Гуцал, понад 300 статей — директор товариства «Український народний дім у м. Чернівці» В. Старик. Їхні матеріали

[23] Обласна рада планує проголосити 2018-ий рік Роком Західно-Української Народної Республіки // Вікна. URL: https://vikna.if.ua/news/category/if/2017/11/18/77969/view; 2018 рік на Львівщині хочуть оголосити Роком ЗУНР // Львівський портал. URL: https://portal.lviv.ua/news/2017/07/03/2018-rik-na-lvivshhini-hochut-ogolositi-rokom-zunr.

вирізнялися новизною, широким залученням нових архівних матеріалів, української та польської періодики початку XX ст. У процесі подальшої роботи, ще ціла низка авторів підготували понад сто статей кожен — М. Вітенко, Р. Делятинський, О. Дрогобицька, О. Єгрешій, С. Кобута, М. Кугутяк, М. Литвин, І. Райківський, О. Жерноклеєв, О. Павлишин, Б. Паска, Б. Якимович. Помітним був внесок і інших авторів. Окремі автори підготували хоча й поодинокі, але новаторські та особливо актуальні статті. Так, В. Окаринський підготував до другого тому статтю про епідемії у часи ЗУНР, а до третього — цінний матеріал про десятки українських дітей, учнів гімназій, членів товариства «Пласт», що стали учасниками українських визвольних змагань, загинули у боротьбі за Україну, чи продовжували воювати за неї не лише у 1918–1919 рр., але і в роки Другої світової війни, долучилися до участі в УВО, ОУН, УПА тощо.

Принциповий характер носили тематичні статті. Цікавими для читачів першого тому стали матеріали присвячені авіації та артилерії ЗУНР (автори А. Харук та М. Литвин), Австро-Угорщині (О. Аркуша, М. Мудрий), Австрії у 1920–1939 рр. (О. Павлишин), аграрній реформі в ЗУНР (М. Вітенко, М. Кугутяк), Актам Злуки УНР та ЗУНР (О. Павлишин), ветеринарній службі УГА (Л. Давибіда), відзнакам військових ступенів УГА (М. Пінак), військовій канцелярії Диктатора ЗУНР (О. Палишин), Генуезькій конференції (І. Цепенда, М. Кугутяк), державним секретаріатам (міністерствам) Західно-Української Народної Республіки (М. Вітенко, Л. Давибіда, О. Павлишин, М. Литвин, Д. Пугач, Л. Шологон), джерелам до вивчення історії ЗУНР (В. Великочий) та ін. Окремі з цих матеріалів вперше в українській історіографії порушували питання вивчення українського минулого з державницької точки зору.

Перший том видання «Західно-Українська Народна Республіка. Енциклопедія» охопив статті на літери А–Ж і був презентований на міжнародній науковій конференції, що проходила у м. Львів, Івано-Франківськ та Чернівці 30 жовтня – 1 листопада 2018 р. Попри певні критичні зауваги, загалом видання отримало схвальну оцінку в українських науковців та широкого кола читачів. Позитивні відгуки і здобутий досвід спонукав колектив видання до активізації подальшої роботи.

Уже в ході підготовки першого тому стали очевидними деякі упущення зроблені при формуванні Словника енциклопедії. Виявилися окремі повтори гасел, низка авторів з певних причин (переважно за

станом здоров'я) не змогли написати окремі статті чи написали їх на неналежному рівні. Саме тому ці матеріали було вирішено переписати чи вилучити. В окремих випадках автори проявляли ініціативу і надсилали до координаторів проекту статті, які за ними не закріплювалися за Словником, але були значно сильнішими ніж матеріали написані «закріпленими» особами. У таких випадках у видання включалися більш повні і науково вивірені матеріали. Остаточне рішення про включення статей чи навпаки їх вилучення приймалося колегіально.

Також було налагоджено механізм паралельного вичитування текстів статей. Тексти готувалися до макетування блоками. Наприклад блок статей на літеру А отримували на вичитку декілька науковців із числа авторів. Кожен вичитував на предмет уніфікації термінів, скорочень, написання власних назв, орфографічних, технічних помилок тощо. Виявлені помилки кожен виділяв заливкою певного кольору. В подальшому приведення їх у єдиний документ здійснювали літературний редактор — Г. Пославська та координатор проекту М. Вітенко. Вичитавши блок гасел на літеру, приступали до вичитки блоку статей на літеру Б і т.д.

Надалі вичитаний та виправлений текст надавався макетувальникам — О. Оринчин та І. Стахіву. До статей додавалися ілюстрації — фото, карти, схеми, таблиці. Після цього макет вичитувався літературним редактором, спільно з макетувальниками вносилися відповідні правки і далі йшла третя (остаточна) вичитка тексту літературним редактором.

При роботі над другим та третім томами для покращення якості тексту довелося розширювати коло осіб, що вичитували текст на предмет наукових помилок чи упущень — виявляли анахронізми, відсутні чи помилкові дати, різночитання тощо. До такої вичитки було залучено тих авторів, що зарекомендували себе добросовісними, скрупульозними науковцями, накопичили ґрунтовну базу даних по персоналіях — володіли електронними копіями метричних книг, річних звітів гімназій, вчительських семінарій, університетів, продемонстрували хороші навики роботи із сучасними Інтернет-ресурсами — «Діаспоріана» (diasporiana.org.ua), «Архів української періодики онлайн» (https://libraria.ua/), «Свобода. Газета української діяспори» (http://svoboda-news.com), австрійським, чеськими та угорськими базами даних.

У результаті таких змін зміст другого та третього томів видання відчутно посилився. Автори намагалися змінімізувати кількість «бі-

лих плям» у біографіях тих чи інших персоналій, розширювали тематику проблемних статей. Наприклад, якщо хтось із авторів писав статтю про особу, що взяла участь в українських визвольних змаганнях, і ставало відомо, що в неї були рідні — брати, батьки, які також долучилися до творення і захисту ЗУНР — то редколегія зверталася до авторів, які люб’язно погоджувалися дописати статті про них. Відбувався двосторонній процес: окремі гасла об’єднувалися в одне, чи знімалися, натомість у видання уводилася нові раніше незаплановані статті. У результаті кількість вже опублікованих статей перевищує на 15 загальну кількість запланованих згідно Словника, але при цьому ще 420 із запланованих статей мали б бути включені до четвертого тому. На разі, у чорнових версіях макету цього тому — ця цифра ще більша. Сподіваємося, що четвертій том вийде співмірним третьому. Наведемо деяку статистику (без даних по четвертому тому, робота над яким триває і цифри по ньому зазнають змін):

Том	Кількість сторінок	Друкованих аркушів	Кількість вже опублікованих статей[24]	Було заплановано	Авторів[25]
1	688	53,1	937	736	137
2	832	67,5	1029	794	142
3	576	48,1	473	474	114
4	—	—	—	420	—
Всього по проекту	2096	168,7	2439	2424	

Процес збільшення кількості гасел порушував хронологічні рамки реалізації проекту, але редакційна колегія із розумінням ставилася до цього. У результаті, широке коло читачів отримало змогу ознайомитися із суттєво доповненими біографіями уже відомих персоналій, а також раніше невідомими. Наприклад, в усі радянські енциклопедії увійшло прізвище творця «Бойківської радянської республіки» Тео-

[24] Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Енциклопедія. Т. 1: А–Ж. Івано-Франківськ : Манускрипт-Львів, 2018. 688 с.; Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Енциклопедія. Т. 2: З–О. Івано-Франківськ : Манускрипт-Львів, 2019. 836 с.; Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Енциклопедія. Т. 3: П–С. Івано-Франківськ : Манускрипт-Львів, 2020. 576 с.

[25] Кількість авторів у томах змінювалася, але постійно залишалося наукове ядро із 25–30 осіб, що доклалися до кожного тому.

дора Бекеша, але ніхто з науковців не знав його подальшої долі, як і були невідомими його ранні роки життя. Лише зараз ми знаємо дату народження, навчальні заклади у яких він навчався, знаємо як склалася його доля у 1920–1937 рр., і встановили, що Федора Бекеша було розстріляно співробітниками НКВС 2 листопада 1937 р. у м. Київ.

У більшості сучасних українських довідників написано про розстріли польських офіцерів під м. Старобєльськом, Харковом, у Катині, але мало кому відомо про українських військових Дієвої Армії УНР, УГА, знищених у таборах Дарниця (під Києвом), Кожухово (під Москвою), розстріляних у Маріїнському парку у Києві чи Биківнянському лісі. А це і командувачі УГА — Осип Микитка, Густав Ціріц, брати Дідушки та багато інших, чиї біографії було з'ясовано у процесі написання енциклопедії. Доля багатьох українських героїв ще потребує подальшого вивчення, а наша енциклопедія лише порушує це питання і підкреслює його масштабність.

Доволі багато часу забрала підготовка статей про військові поховання старшин і вояків УГА як в Україні так і в інших державах. Відповідні статті було вміщено у другий том. У результаті відкрилася раніше невідома трагічна картина. Більшість могил вояків УГА сьогодні залишається без гідного догляду. У сучасних реаліях годі чекати пошанування українських героїв на території Російської Федерації (Сандормох, Кожухово), Польщі (Домб'є, Шипюрно та ін.) чи навіть Білорусі (Брест). Пересічних українських громадян може вводити в оману той факт, що між Україною і Польщею відбувається діалог щодо стану українських могил на її території. Та мова в усіх цих випадках іде виключно про поховання вояків Дієвої армії УНР, які у ході польсько-радянської війни виступали польськими союзниками. Жодної відомої могили вояків УГА у Польщі досі не відновлено, і навіть робляться кроки по ліквідації вже існуючих українських могил у м. Перемишль, інших місцевостях.

Найбільш неприємним «сюрпризом» виявилося те, що досі в Україні не впорядковано українські військові цвинтарі часів визвольних змагань 1917–1923 рр., а це в т.ч. і багатотисячні кладовища вояків УГА у м. Вінниця, Бар, Жмеринка та ін. Мова йде не про ексгумації, а хоча б про уточнення місць поховань, їхніх меж, встановлення відповідних пам'ятних знаків. І «Західно-Українська Народна Республіка. Енциклопедія» порушує це питання.

Підкреслимо, що у нашому проекті зміщено акценти у статтях про міжнародні мирні конференції, які сформували Версальсько-Вашинг-

тонську систему, про цілу низку провідних політичних діячів Франції, Великобританії, США, інших держав. Якщо раніше у аналогічних статтях дуже часто запозичувалися ще радянські кліше, то зараз ці матеріали готувалися з україноцентричних позицій. Не можливо позитивно, в слід за радянською історіографією, оцінювати Шарля де Голя, який воював проти ЗУНР, вкрай негативно змальовував і українців, висміював їхні прагнення до незалежності, і їх керівників, в т.ч. Симона Петлюру. Натомість раніше забутими залишалися дії Вудро Вільсона стосовно УНР, місія Френсіса Кернана, направлена ним у ЗУНР весною 1919 р.

Як і в першому, так і в наступних томах енциклопедії ЗУНР простежується прагнення українців до соборності, створення власної самостійної держави. Самі такі акценти звучать у статтях про Акти Злуки, про кращого льотчика УГА — Залозного Никандера, уродженця м. Харцизьк (нині Донецької області), про Андрія Долуда, уродженця с. Плетений Ташлик на Кіровоградщині — керівника козацького загону імені Івана Гонти, що в складі УГА воював всю військову кампанію 1918–1920 рр., про уродженця Буковини Петра Болбачана, що звільняв від більшовиків м. Севастополь і Харків, про спільну трагедію всіх українців у «чотирикутнику смерті».

Одні статті увійшли у друковану версію видання у виключно авторській версії без жодної зміни з боку редакторів оскільки повністю відповідали встановленим вимогам, натомість інші зазнали суттєвих правок та доповнень. Окремі з них стали результатом колективної роботи. Бо ж з матеріалу про особу, де невідомо майже все — реконструйовано весь життєпис, або більша його частина — один із авторів відшукав дату народження, другий — місце і роки навчання, третій — важливі моменти трудової кар’єри, четвертий — дату, місце та обставини смерті. Всі такі факти підтверджуються джерелами. До таких реконструюваних біографій належать, наприклад, життєписи полковника УГА, військового коменданта м. Львів у листопаді 1918 р. Микола Мариновича, письменника Миколи Марітчака, державного секретаря ЗУНР Романа Перфецького та багатьох інших. Авторство у таких випадках за взаємною згодою віддавали науковцю, який підготував більшу частину статті.

1 листопада 2019 р. було презентовано другий том енциклопедії, а нещодавно 2 листопада 2020 р. у онлайн-режимі — третій. Зацікавлені читачі із цих книг дізнаються багато нового. Наприклад, спробу нової періодизації Української революції початку XX ст., нотаріат

ЗУНР, Раду уповноважених ЗУНР, музеї у яких на сьогодні розміщено найбільшу колекцію предметів пов'язаних із українськими визвольними змаганнями.

Більшість опублікованих статей орієнтована вже на підготовленого читача, фахового історика, але водночас читати їх мало б бути цікаво і пересічним українським громадянам. Видання має велике виховне, патріотичне значення. Завдяки вже надрукованим томам можна довідатися про тяглість української боротьби за державність, адже творення ЗУНР стало життєвим вибором цілих українських родинних династій, справою кількох поколінь. У окремих випадках історичний вибір однієї людини визначив подальшу долю її дітей, онуків і навіть правнуків. Як приклад, четар УГА Арсенич Петро і його онук — очільник СБ ОУН Микола Арсенич; брати Андрій та Осип Бандери і Степан Андрійович Бандера — провідник ОУН (б); Вітовський Дмитро (сотник УГА, керівник Листопадового Зриву) і його син Ярослав, один із керівників УПА «Магура»; Дашкевич Роман (сотник УГА), його дружина Олена Степанів (старшина УСС, УГА) та їхній син — відомий український історик Ярослав Дашкевич; хорунжий УГА Ярослав Гузар і його син — митрополит УГКЦ Любомир Гузар; сотники УГА Зенон і Юліан Нестайки і син Зенона — Всеволод Нестайко — відомий український дитячий письменник; син відомого українського фізика Івана Пулюя — Олександр Пулюй — стрілець УГА. На захист України ішли цілими сім'ями — в УГА воювали 6 братів Шепаровичів — Лев, Юрій, Юліан, Роман, Іван та Омелян; три брати Бриковичі — Іларій, Іван та Роман, брати Василь та Дмитро Блавацькі, 16-річний Витовд Дачишин і його молодші брати Юрій та Євген, що згодом стали членами ОУН. Активну участь у розбудові ЗУНР взяли: Осип та Семен Безпалки, Михайло та Юлій Бращайки, багато численна родина Бачинських, Барвінські, Крушельницькі, Нижанківські, Носковські, Паліїви, Паньківські, Пачовські, Пежанські, Пеленські, Петрушевичі, Решитиловичі, Рудницькі, Сінгалевичі, Слюсарі, Старухи та багато інших. Їхнім життєвим девізом могли б стати слова, написані на могилі Стефанії Рибчак, молодої жінки, яка в 31 рік пішла сестрою-жалібницею в військовий госпіталь УГА, і згодом померла від тифу у м. Кристинопіль, нині м. Червоноград Львівської області, — «Як любо вмирати за Батьківщину. В мене вчися!».

Автори проекту поставилися до нього з повною самовіддачею, жертвуючи власним часом, здоров'ям, подекуди фінансами і при цьо-

му не отримуючи жодної винагороди. Проект «Західно-Українська Народна Республіка. Енциклопедія» є прикладом того, що можна реалізувати завдяки ентузіазму однодумців, патріотів власної держави.

Водночас наше видання засвідчило, що нам потрібно виконати ще дуже багато роботи, щоб вийти на рівень написання енциклопедій, який існує у Польщі, Словаччині, Чехії, Румунії. У їхніх енциклопедіях вміщено подекуди більш ґрунтовні статті про лідерів українських політичних партій, які обиралися свого часу до їхніх парламентів, українських діячів науки, культури, ніж у в наших. Фактично ми стоїмо на початку дороги, яку наші сусіди пройшли ще сто років тому. І щоб здолати цей шлях — потрібна цілеспрямована державна політика і фінансування.

У четвертому томі, окрім статей на літери Т–Я, заплановано вмістити матеріали, які з різних причин не увійшли у перший — третій томи, а також низку уточнень по вже надрукованих статтях. Вважаємо це правильним, адже у ході роботи піднято велику кількість раніше невідомих джерел, які дозволяють здійснити таку роботу. Редакційна рада та редакційна колегія, авторський колектив звертаються до всіх зацікавлених з проханням долучатися до нашого проекту, покращувати його.

5.3. Полтавська енциклопедія «Полтавіка»: історія проекту

Науково-редакційний підрозділ Центру дослідження історії Полтавщини Полтавської обласної ради (далі — НРП-Центр) створений водночас із іншими такими ж обласними редакційними центрами за ініціативою провідних учених України на зорі незалежності для розробки заздалегідь окресленої тематики. Невдовзі підрозділ переріс визначені рамки й перетворився на самодостатній осередок наукових та енциклопедичних досліджень. Вдамося до виокремлення головних чинників трансформації невеликої наукової установи та оприсутнимо імена сучасних ентузіастів-енциклопедистів, які змогли власними ідеями переконати місцеву громаду в доцільності створення (а відтак і фінансової підтримки) 12-томного тематичного енциклопедичного проекту «Полтавіка».

Ідея створення регіональних науково-редакційних, дослідницьких центрів належала свого часу академіку НАН України, Герою України Петрові Тимофійовичу Троньку. Ще у період горбачовської

перебудови він мріяв на всеукраїнському рівні розпочати комплексні дослідження тематики безпідставних масових репресій громадян у 1920-х–1950-х роках. За задумом академіка, це мав бути другий масштабний науково-дослідницький проект, після виданої у 1960–1970-ті роки багатотомної серії книг «Історія міст і сіл Української РСР». Але в УРСР у другій половині 1980-х років демократичні процеси відбувалися занадто повільно, тому другий проект академіка П. Т. Тронька став реальністю лише у період незалежності України. Зважаючи на зусилля і авторитет академіка, з метою забезпечення своєчасного випуску багатотомного науково-документального видання про жертв безпідставних політичних репресій в Україні Президія Верховної Ради України від 6 квітня 1992 р. Кабінет Міністрів України від 11 вересня 1992 р. ухвалити відповідні постанови. На їх виконання представником Президента України в Полтавській області М. І. Залудяком від 2 листопада 1992 р. було видано розпорядження «Про підготовку і випуск серії книг «Реабілітовані історією», де, зокрема, зазначалося, що «для забезпечення своєчасної підготовки необхідних матеріалів про громадян, які стали жертвами політичних репресій на території області в 20–50 роках XX ст., створюється обласна редакційна колегія» (голова — П. Г. Шемет)[26]. Відповідно до зазначеного розпорядження, міськрайвиконкоми, районні державні адміністрації мали створювати на місцях групи сприяння обласній редакційній колегії для вирішення нагальних практичних завдань. Однак згодом стало зрозуміло, що для виконання таких завдань однієї редакційної колегії недостатньо. Тому постало питання створення спеціального наукового центру, який би зміг об'єднати різні наукові та громадські інституції, фахівців-істориків та краєзнавців. Відповідно до розпорядження представника Президента України в Полтавській області від 15 лютого 1993 р. «Питання обласної редакційної колегії по підготовці та виданню серії книг «Реабілітовані історією» такий дослідницький НРП-Центр було створено.

Упродовж 27-річної роботи діяльність НРП-Центру можна умовно поділити принаймні на два періоди, вододілом яких став лютий 2007 р. Ці періоди у житті колективу суттєво відрізняються як своїми завданнями, так і підходами щодо їх реалізації. Ключовою подією стало призначення у лютому 2007 р. директором НРП-Центру

[26] Пустовіт Т. П. Від серії книг «Реабілітовані історією» до багатотомної регіональної енциклопедії «Полтавіка» (до 25-річчя створення НРП-Центру дослідження історії Полтавщини) // Зоря Полтавщини. 2018. 7 грудня. № 180–181(23302-23303). С. 4.

заслуженого вчителя України Олександра Андрійовича Білоуська. Якщо на етапі свого становлення НРП-Центр працював переважно над створенням бази даних безпідставно репресованих громадян (під грифом установи видано 5 томів серії «Реабілітовані історією»), то від 2007 р. спектр досліджень установи значно розширився: на порядок денний колективу було винесено нове стратегічне завдання — реалізація Полтавської багатотомної тематичної енциклопедії «Полтавіка». Автором цієї ідеї і головним редактором проекту став директор НРП-Центру О. А. Білоусько[27]. Враховуючи унікальність проекту для області наведемо короткі біографічні відомості про його фундатора. О. А. Білоусько народився 1 березня 1951 р. у родині спеціалістів сільського господарства Андрія Кузьмича та Надії Василівни. По батьківській лінії він є нащадком давнього козацького роду, що веде початок від козака Кременчуцької сотні Чигиринського полку Матвія Білоуська, вписаного в реєстр Війська Запорозького 1649 р. Дитячі роки майбутнього історика-енциклопедиста минули на родовому хуторі Білоуськи при Громовій дорозі з Кременчука до Полтави, знесеному в середині XX ст. у ході чергових аграрних експериментів КПРС. Згодом замешкав з батьками у смт Нова Галещина Козельщинського району Полтавської області. Навчався в Солоницькій середній школі (закінчив 1968 р.). З дитинства захоплювався малюванням і уявляв себе лише художником. Самостійно за книгами й журналами, які передплачував поштою з Москви, оволодів основами мистецької грамоти. Пристрасть до живопису і майстерне володіння пензлем зберіг на все життя, створивши чимало станкових і монументальних творів. Це захоплення дозволяло на рівних дискутувати з художниками та мистецтвознавцями й водночас реалізовувати мистецькі проекти. (У 2015 р. О. А. Білоуська було прийнято до НСХУ). Ще у шкільні роки зацікавився історією. Після школи поступив навчатися на історичний факультет Полтавського державного педагогічного інституту імені В. Г. Короленка (нині Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка), який закінчив 1972 р. із відзнакою. Після закінчення закладу вищої освіти працював за призначенням у сільській 8-річній школі на Херсонщині (с. Нова Маячка Цюрупинського району). У зв'язку зі створенням сім'ї повернувся на Полтавщину. Працював у сільських Бреусівській та Головачанській середніх школах, а восени 1975 р. був зарахований на посаду вчителя історії СШ № 7 імені Т. Г. Шевченка м. Полтави, де працював до 2002 р.

Саме тут отримав визнання як непересічний педагог і невтомний учитель-новатор[28]. У 2001 р. О. А. Білоусько залишає звичну учительську роботу і кардинально змінює фах своєї діяльності — стає прискіпливим дослідником, науковим редактором і видавцем. У 2002–2003 рр. він працює завідувачем науково-методичним відділом Полтавського обласного комунального підприємства інформаційних технологій «Освітаінфоком», а з 2003 по 2007 рр. — головним редактором видавництва «Оріяна» (м. Полтава). Йому за досить короткий проміжок часу вдалося опублікувати історико-краєзнавчі серії: «Україна від найдавніших часів до кінця XX століття: Євразійський цивілізаційний контекст. Карти, таблиці, ілюстрації»[29], серію підручників «Історія Полтавщини» для 6–11 кл. загальноосвітньої школи[30], 33-томний «Іменний звід історії Полтавщини»[31], комплекти кольорових репродукцій «Ілюстрована історія Полтавщини»[32], методичні посібники для вчителів. Завдяки О. Білоуськові у першій половині 2000-х Полтавська область забезпечила собі прі-

[27] У НРП — Центру — новий керівник // Нова праця. 2007. 3 лютого. № 9.

[28] Горбаньова С. В. На шляху творчості й пошуку // Педагогічний вісник (м. Полтава). 1998. № 8 (13). 25 жовт. С. 3

[29] Білоусько О. А. Україна давня: Євразійський цивілізаційний контекст. Карти, таблиці, ілюстрації: Посібник для вчителя. Київ : Генеза, 2002. 272 с., іл.

[30] Білоусько О. А., Мірошниченко В. І. Нова історія Полтавщини (кінець XVIII — початок XX століття): Пробний підручник для 9 класу загальноосвітньої школи). Полтава : Оріяна, 2003. 264 с., іл.; Білоусько О. А., Мокляк В. О. Нова історія Полтавщини (друга половина XVI–друга половина XVIII століття): Пробний підручник для 8 класу загальноосвітньої школи). Полтава : Оріяна, 2003. 264 с., іл.; Білоусько О. А., Супруненко О. Б. Давня історія Полтавщини (XX тисячоліття до н. е. — V століття): Підручник для 6 класу загальноосвітньої школи). Полтава : Оріяна, 2004. 168 с., іл.; Білоусько О. А., Супруненко О. Б., Мироненко К. М. Середньовічна історія Полтавщини (V — перша половина XVI століття): Підручник для 7 класу загальноосвітньої школи). Полтава : Оріяна, 2004. 200 с., іл.; Білоусько О. А., Єрмак О. П., Ревегук В. Я. Новітня історія Полтавщини (перша половина XX століття): Підручник для 10 класу загальноосвітньої школи). Полтава : Оріяна, 2005. 312 с., іл.; Білоусько О. А., Киридон П. В., Пустовіт Т. П., Ревегук В. Я. Новітня історія Полтавщини (середина XX–початок XXI століття): Підручник для 11 класу загальноосвітньої школи). Полтава : Оріяна, 2006. 312 с., іл.

[31] Іменний Звід Історії Полтавщини — Алфавіт Визначним Полтавцям: Біографії. Історичні портрети: У 33-х томах. Т. 1 / Упоряд. О. А. Білоусько. Вид. 2-е, доп. Полтава: Оріяна, 2005. 138 с., іл.; Іменний Звід Історії Полтавщини — Алфавіт Визначним Полтавцям: Біографії. Історичні портрети: У 33- х томах. Том 2 / Упоряд. О. А. Білоусько. Полтава : Оріяна, 2005. 320 с., іл.

[32] Ілюстрована історія Полтавщини. Кінець XVIII–початок XX століття. Суспільство. Господарство. Побут. Комплект репродукцій / Автор-упоряд. О. А. Білоусько. Полтава : ТОВ «АСМІ», [б. д.]. 34 іл.

оритет щодо новітніх технологій впровадження курсу краєзнавства у навчальних закладах[33]; водночас він зміг згуртувати навколо своїх видавничих проектів відомих педагогів, істориків та краєзнавців: В. М. Григорьєва, О. П. Єрмака, П. В. Киридона, К. М. Мироненка, В. О. Мокляка, Т. П. Пустовіта, В. Я. Ревегука, О. Б. Супруненка, В. М. Ханка та ін. Результати виявилися досить переконливими і це практично без жодної державної підтримки, навіть всупереч обставинам, що складалися. Зважитись на новий масштабний енциклопедичний проект було непросто. Лише на початку 2007 р. після обговорення перспектив подальшої роботи з посадовцями облдержадміністрації, викладачами закладів вищої освіти, архівними та музейними працівниками, коли отримав порозуміння (хоча далеко не всі сприймали серйозно його фантастичні задуми), О. Білоусько прийняв рішення очолити НРП-Центр.

За задумом директора НРП-Центру та головного редактора, дванадцятитомна «Полтавіка» — «Полтавська енциклопедія» покликана реалізувати в регіональному вимірі настійну необхідність формування національної самосвідомості й державотворення. Мета цього проекту — створити універсальний довідник найістотніших й різнопланових знань про Полтавщину, розкривши їх у динаміці від найдавніших часів до сьогодення. Загальний планований обсяг видання має становити 12 томів: Том 1: Природа. Том 2: Населення. Том 3: Суспільство. Том 4: Історія. Том 5: Господарство. Том 6: Освіта і наука. Том 7: Мова і література. Том 8: Народна культура. Том 9: Професійна культура. Том 10: Охорона здоров’я. Том 11: Військова справа. Том 12: Релігія і церква. Кожен том складається з низки розлогих тематичних статей з різних галузей полтавознавства, а також невеликих статей словникового характеру, які доповнюють, поглиблюють і деталізують відомості, подані в теоретичному форматі. Значну частину загальної кількості статей становлять біографічні матеріали. Текст урізноманітнюють ілюстрації, мапи, таблиці. Для ощадності місця зроблено ряд скорочень, пояснення яких подано у кінці кожного тому.

У розробленому О. Білоуськом «Описі видавничого проекту» було

[33] Іванюк Н. А., Хлебнікова Н. В. Методика навчання історії Полтавщини в 7 класі. Полтава : Оріяна, 2006. 100 с.; Свиридова О. І., Посмітна С. В. Методика навчання історії Полтавщини у 8 класі. Полтава : Оріяна, 2006.120 с.; Посмітна С. В., Лукич І. С. Методика навчання історії Полтавщини в 11 класі / Відп. ред. О. А. Білоусько. Полтава : Оріяна, 2008. 260 с.; Посмітна С. В., Лукич І. С. Методика навчання історії Полтавщини в 10 класі / Відп. ред. О. А. Білоусько. Полтава : Оріяна, 2012. 290 с.

детально прописано його складники, зокрема пункт V. Шлях вирішення проблеми, передбачав:

«V.1. Створити енциклопедичну версію окремого регіону, побудовану на основі сучасних інформаційних технологій.

V.2. Систематизувати всі знання про Полтавський край в тематичному (статейна частина) й абетковому (словникова частина) порядку, відобразивши рівень науки і культури своєї епохи, інтереси й ідеологію різних суспільних верств.

V.3. Вписати історію Полтавщини в загальну картину часу та в український і євразійський цивілізаційний контекст.

V.4. Забезпечити інформаційну насиченість та об'єктивність матеріалів, запропонувати різні точки зору і погляди на проблемні питання, уможливити користувачам скласти власне уявлення про ключові моменти розвитку краю впродовж тривалого історичного періоду.

V.5. Синтезувати інформацію в трьох блоках: 1) теоретичному (основному); 2) довідковому; 3) ілюстративному, поєднавши й урізноманітнивши її в різних блоках. Це уможливить процес раціонального дослідження, внесення змін і доповнень, зробить видання універсальним інформаційним збірником, який протягом тривалого часу (50 і більше років) можна буде використовувати в рамках масової та індивідуальної освіти і самоосвіти».

Редколегія «Полтавіки» ще на початку роботи орієнтувалася уже на відомі енциклопедичні видання: «Encyclopaedia Britannica», «Энциклопедический словарь» Ф. Брокгауза та І. Єфрона, «Энциклопедический словарь Русского Библиографического института Бр. А. и И. Гранат», «Большую советскую энциклопедию», «Енциклопедію українознавства», «Українську радянську енциклопедію», «Радянську енциклопедію історії України», «Енциклопедію сучасної України», «Українську історичну енциклопедію» та ін., ураховувала доробок вчених-енциклопедистів «полтавської школи»: С. Венгерова, І. Павловського, В. Василенка, І. Бутича, В. Жук, П. Ротача, В. Ханка, О. Пошивайла, а також досвід збору регіональних матеріалів для видань «Історія міст і сіл Української РСР. Полтавська область», «Полтавщина. Енциклопедичний довідник», «Звід пам'яток історії та культури України. Полтавська область».

Безпосереднім поштовхом до видання Полтавіки (її основою) все ж стала публікація серії підручників «Історія Полтавщини з найдавніших часів до початку XXI століття», написаних на поч. 2000-х років місцевими істориками О. Білоуськом, О. Єрмаком, П. Киридоном,

К. Мироненком, В. Мирошниченком, В. Мокляком, Т. Пустовітом, В. Ревегуком, О. Супруненком.

Проект «Полтавіка» розрахований на 12–15 років. Підготовка всіх томів здійснюється робочою групою одночасно. У світ томи виходять за ступенем готовності й залежно від фінансування. Як не парадоксально на перший погляд, але проект розпочали реалізовувати саме з останнього тому, бо чудово усвідомлювали, наскільки актуальною і болючою на сьогодні є тема духовного відродження та збереження (популяризація) культових пам'яток. Розуміли й те, що том «Релігія і церква» обов'язково знайде підтримку й серед представників громадськості, й серед депутатського корпусу. Відтак знаковим стає 2009 р., коли за редакторством О. Білоуська було видано перший із томів енциклопедичного проекту — «Релігія і церква»[34]. До книги увійшло 3726 статей, 1094 фотоілюстрацій, схеми, карти, таблиці; у написанні статей до 12 тому «Полтавіки» взяло участь 99 авторів. Презентуючи видання перед громадськістю, головний редактор, зокрема, зазначав, що «…це подія надзвичайного культурного значення. Адже спільнота, яка може видрукувати енциклопедію, тим самим засвідчує високий рівень свого інтелектуального розвитку»[35].

Крім штатних працівників НРП-Центру над виданням працював колектив науковців-однодумців, який по крихтах збирав матеріал. До роботи були залучені представники найбільших православних конфесій. Особливо важко давалася робота над так званою «радянською епохою», адже, «ті, хто руйнували, не залишали за собою слідів». Та незважаючи на це, в енциклопедії величезний обсяг матеріалу присвячений саме «репресіям проти церкви». Своєрідною родзинкою презентації «Полтавіки» було те, що у заході взяли участь представники різних церковних конфесій: Єпископ Полтавський і Кременчуцький УПЦ КП Федір (Бубнюк), отець Михайло з УПЦ та отець Юрій з Української греко-католицької церкви, які висловили глибоку вдячність колективу, який створив цю ґрунтовну роботу[36]. Таким був початок.

---

[34] ПОЛТАВІКА. Полтавська Енциклопедія: У 12 томах. — Том 12: Релігія і церква / Гол. ред. О. А. Білоусько; Ред. кол.: Ю. М. Варченко, А. М. Киридон, В. О. Мокляк, Т. П. Пустовіт, В. М. Ханко, С. В. Хорєв. Полтава : Вид-во «Полтавський літератор», 2009. 756 + XL с., іл., схеми, карти, табл. [Центр дослідження історії Полтавщини Полтавської облдержадміністрації]. [головний редактор, автор і співавтор бл. 500 статей].

[35] Віценя Л. Енциклопедія — це книга, яка не старіє з віками // Зоря Полтавщини. 2009. 3 грудня.

Упродовж наступних десяти років за редакторства О. Білоуська побачили світ ще дві книги 9 тому «Образотворче та декоративне мистецтво»[37] та дві книги 6 тому «Освіта і наука»[38] (закінчено вже роботу над третьою книгою тому). Як показав час, в процесі систематизації матеріалу один том не міг умістити всієї зібраної інформації, тому т. 6 та т. 9 «Полтавіки» складаються з двох або більше книг.

Це справді ґрунтовні енциклопедичні томи (книги), аналогів яким сьогодні немає у жодній області України. Кожна книга (формату А-4) містить у середньому 3,5–4 тис. авторських статей, сотні фотоілюстрацій, схеми, карти, таблиці. Кропіткою роботою (зібрати матеріал, систематизувати, зверстати) керував головний редактор. Разом із тим, реалізація проекту стала можливою завдяки органам виконавчої влади та місцевого самоврядування, депутатському корпусові, які підтримали свого часу і сьогодні підтримують цю науково-редакційну установу, штат якої складає лише 5 осіб.

Незважаючи на обмежені фінансові можливості, НРП-Центр сьогодні виконує значний обсяг науково-дослідної, науково-організаційної, науково-допоміжної роботи. Запорукою успішної діяльності є передовсім високий авторитет керівника, його організаційні здібності, знання і досвід, ефективна співпраця практично з усіма закладами вищої освіти, музейними і архівними установами, бібліотеками, громадськими інституціями краю, приватними особами, зокрема, фотографами і колекціонерами. В НРП-Центрі упродовж багатьох років створюються тематично інформаційні електронні бази даних, які й дозволяють паралельно реалізовувати різні видавничі проекти.

Окрім «Полтавіки», НРП-Центр працював над закінченням під-

[36] Полтавщина матиме власну енциклопедію // Рідний край. 2009. 8 груд.; Шибанов Г. Полтавчани видають власну енциклопедію // День. 2009. 11 груд. № 225; Зайченко В. На Полтавщині видають свою енциклопедію // Коло. 2009. 17–23 груд. № 51 (391); Лопушинський Є Полтавщина матиме власну енциклопедію // Життя і слово. 2010. 13 лют. № 13–14; Лопушинський Є. Полтавщина матиме власну енциклопедію // Народна трибуна. 2010. 12 бер. № 20.

[37] ПОЛТАВІКА. Полтавська Енциклопедія : у 12 т. Т. 9: Образотворче і декоративне мистецтво. Кн. 1: А–Л / Гол. ред. О. А. Білоусько; Ред. кол.: О. А. Білоусько (гол. ред.), О. М. Курчакова, О. М. Петренко, О. О. Пошивайло, Т. П. Пустовіт (заст. гол. ред.), Ю. О. Самойленко, В. М. Ханко; Упорядники: О. А. Білоусько, Ю. О. Самойленко, В. М. Ханко. Полтава : ТОВ «АСМІ», 2015. 755 + CCXVI с., іл., схеми, карти, табл.;

[38] ПОЛТАВІКА. Полтавська Енциклопедія : у 12 т. Т. 6: Кн. 1: А-К. Освіта і наука / Гол. ред. О. А. Білоусько. Полтава: ПЦ «Мозаїка», 2017. 1262 с., іл., схеми; ПОЛТАВІКА. Полтавська Енциклопедія : у 12 т. Том. 6: Книга 2: К-П. Освіта і наука / Гол. ред. О. А. Білоусько. Полтава : ПЦ «Мозаїка», 2020. 1200 с., іл., схеми.

готовки серії книг «Реабілітовані історією», згодом (відповідно до державної програми) — підготовкою та виданням обласного тому «Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років. Полтавська область»[39]; за дорученням місцевої влади у надзвичайно стислі терміни виконувались інші важливі видавничі історико-краєзнавчі проекти, як то «Історія комсомолу Полтавщини» (до 90-річчя від дня створення)[40], «Полтавщина: влада на історичних паралелях» (видання друге)[41].

Останніми рокамии НРП-Центр є видавцем різних за тематикою, грунтовних та ошатних науково-довідкових видань: «Тарас Шевченко і Полтавщина»[42], «Полтавська філармонія — 70»[43], «Чорнобиль 1986–2016. Книга слави і пам'яті. Полтавська область» (до 30-ї річниці аварії на Чорнобильській АЕС)[44], «Полтавщина. Шлях до незалежності. 1986–1991» (до 25-ї річниці проголошення незалежності України)[45], «Українська революція 1917–1921. Полтавський вимір. Події, постаті, документи. 1917-1921. У 3-х томах»[46], «Друга світова війна. 1939-1945. Полтавський вимір. Події. Постаті. Документи: У 3 кн. Кн. 1»[47]. Лише за останні роки установою підготовлено і видано бл. 50 енциклопедичних та науково-довідкових видань[48].

---

[39] Національна книга пам'яті жертв Голодомору в Україні 1932–1933 років. Полтавська область / Упоряд. О. А. Білоусько, Ю. М. Варченко, В. О. Мокляк, Т. П. Пустовіт. Полтава : Оріяна; ТОВ «АСМІ»», 2008. 1200 с.; іл.

[40] Історія комсомолу Полтавщини / Автори-упоряд. О. А. Білоусько, В. М. Денисенко, О. П. Єрмак. Полтава : ТОВ «АСМІ»», 2008. 488 с., іл. [ред., упоряд., співавтор тексту О. А. Білоусько].

[41] Полтавщина: влада на історичних паралелях. Вид. 2-е, перероб. і доп. Полтава : ТОВ «АСМІ», 2012. 400 с., іл. [співред., упоряд., співавтор О. А. Білоусько].

[42] Тарас Шевченко і Полтавщина / Упоряд. О. А. Білоусько, Т. П. Пустовіт; Співвидавці: Полтавська обл. держ. адмін., Полтавська обл. рада, Держ. архів Полтавської обл., Полтавський краєзнавчий музей, Центр дослідження історії Полтавщини. Полтава : ТОВ «АСМІ», 2014. 500 с.; іл.

[43] Полтавська філармонія 70 / редкол.: Пилипенко В. А., Білоусько О. А., Ваценко Т. Ф., Вітряк Т. В., Онищенко В. В., Пархоменко В. О., Петренко О. М., Пустовіт Т. П., Тищик О. Б., Фасій Г. І., Філіпський Д. І.; Упоряд. О. А. Білоусько, В. А. Пилипенко, Т. П. Пустовіт. Полтава : ТОВ «АСМІ», 2013. 168 с.; іл.

[44] Чорнобиль — 30. Книга слави і пам'яті. Полтавська область / Упорядники: Білоусько О. А., Пустовіт Т. П.; Співвидавці: Полтавська обласна державна адміністрація, Полтавська обласна рада, Державний архів Полтавської області, Центр дослідження історії Полтавської обласної ради. Полтава : Копі-центр, 2016. 1256 с.

[45] Полтавщина. Шлях до незалежності.1985-1991 / Упорядники Білоусько О. А., Пустовіт Т. П. Співвидавці: Полтавська обл. держ. адмін., Полтавська обл. рада, Держ. архів Полтавської області, Центр дослідження історії Полтавської обласної ради. Полтава : Полтавський літератор, 2016. 800 с.

За сучасного темпу життя, непередбачуваності подій забігати наперед щодо реальності виконання термінів усього енциклопедичного проекту «Полтавіки», фінансування та інших важливих речей було б не зовсім вірно. У цій площині доцільно процитувати головного редактора «Полтавіи»: «Я, керуюся відповіддю діда на запитання онука: «Навіщо садиш яблуню, адже не їстимеш з неї яблук?» — «Не я, так інші з'їдять». Ну, а щодо «справи свого життя», то кожен із проек-

[46] Українська революція 1917–1921. Полтавський вимір. Події, постаті, документи: У 3-х кн. Кн. 1: Процеси. Діячі. Рефлексії. 1917–1921 / Автори-упоряд. О. А. Білоусько, Т. П. Пустовіт, В. Я. Ревегук; Співвидавці: Полтавська обл. держ. адмін., Полтавська обл. рада, Держ. архів Полтавської обл., Центр дослідження історії Полтавської обласної ради. Полтава : Полтавський літератор, 2017. 920 с.; Українська революція 1917–1921. Полтавський вимір. Події, постаті, документи. 1917-1918 / Упоряд. Воскобійник Т. В., Гудим В. В., Коротенко В. В., Кручиненко В. В., Пустовіт Т. П., Сушко В. С.; Співвидавці: Полтавська обл. держ. адмін., Полтавська обл. рада, Держ. архів Полтавської обл., Центр дослідження історії Полтавської обл. ради. Полтава : Полтавський літератор, 2017. 520 с.; Українська революція 1917-1921. Полтавський вимір. Події, постаті, документи. 1917–1921 / Упоряд. Воскобійник Т. В., Гудим В. В., Коротенко В. В., Кручиненко В. В., Пустовіт Т. П., Сушко В. С.; Співвидавці: Полтавська обл. держ. адмін., Полтавська обл. рада, Держ. архів Полтавської обл., Центр дослідження історії Полтавської обл. ради. Полтава : Полтавський літератор, 2019. 720 с.

[47] Друга світова війна. 1939–1945. Полтавський вимір. Події. Постаті. Документи: у 3 кн. — Кн. 1: Процеси. Діячі. Рефлексії / Автори-упоряд. О. А. Білоусько, Т. П. Пустовіт, В. Я. Ревегук; Співвидавці: Полтавська обл. держ. адмін., Полтавська обл. рада, Держ. архів Полтавської обл., Центр дослідження історії Полтавської обл. ради. Полтава : Полтавський літератор, 2020. 1520 с., іл., карти, схеми, таблиці.

[48] Полтавщина: Природа. Традиції. Культура / Автор тексту та упоряд. О. Білоусько; фотохуд. А. Славуцький. Полтава: Оріяна, 2007. 104 с., іл.; Герої землі Полтавської: Довідник : у 12 вип. Вип. 1: Герої Радянського Союзу / Упоряд. О. А. Білоусько, А. К. Гребінник, Т. П. Пустовіт. Полтава : ТОВ «АСМІ», 2010. 112 с., іл., карти. (Бібліотека «Полтавіки. Полтавської Енциклопедії»); Герої землі Полтавської: Довідник : у 12 вип. Вип. 2: Герої Соціалістичної Праці / Упоряд. О. А. Білоусько, Т. П. Пустовіт. Полтава : ТОВ «АСМІ», 2010. 128 с., іл., карти. (Б-ка «Полтавіки. Полтавської Енциклопедії»).; Герої землі Полтавської: Довідник : у 12 вип. Вип. 3: Герої України / Упоряд. О. А. Білоусько, Т. П. Пустовіт. Полтава : ТОВ «АСМІ», 2010. 36 с., іл., карти. (Бібліотека «Полтавіки. Полтавської Енциклопедії»); Полтавщина: влада на паралелях історії / Л. Л. Бабенко, О. А. Білоусько, О. П. Єрмак та ін.; редкол.: М. П. Перепелиця (гол. ред.), О. А. Білоусько, О. М. Петренко, Т. П. Пустовіт. Вид. 2-е, перероб. і доп. Полтава : ТОВ «АСМІ», 2012. 400 с., іл.; Андрій Сербутовський: Монографія / О. А. Білоусько, О. М. Петренко. Полтава: ТОВ «АСМІ», 2012. 484 с., іл.; Скарби землі Полтавської / Упоряд. О. А. Білоусько. Полтава : ТОВ «АСМІ», 2013; Полтавський обласний фестиваль художників-аматорів імені Григорія Ксьондза: Альбом-каталог / Упоряд і авт. вст. ст. О. А. Білоусько. Полтава : ТОВ «АСМІ», 2014. 132 с., іл.; ПООНСХУ 45 років: Альбом / Упоряд. О. А. Білоусько, В. М. Ханко. Полтава : ТОВ «АСМІ», 2016. 172 с., іл.; Полтавщина. Пам'ять віків: Альбом / Автор тексту та упорядник О. Білоусько; фото худ. А. Гребінник. Полтава : Полтавський літератор, 2017. 216 с., іл.

тів, які доводилося втілювати, був у свій час для мене «справою життя». Натомість Полтавська енциклопедія відрізняється тривалими часовими рамками. Це той випадок, коли попереду років явно менше, ніж позаду. Тому справді можна розглядати її як певний підсумок»[49].

Видання НРП-Центру — це уже певний видавничий та енциклопедичний бренд Полтавщини. На шляху реалізації Полтавської енциклопедії «Полтавіка» пройдено третину запланованого шляху. Кожен том (книга) дається непросто, але дотичні до цього процесу розуміють, що енциклопедичні проекти не створюються за один день. Справа, хоч і повільно, рухається. Тож справедливими є слова: «дорогу долає той, хто йде».

5.4. Репрезентація архітектури в енциклопедичних довідниках «Чернігівщина» і «Полтавщина»

Актуальність зазначеної проблематики зумовлена значним розвитком регіонального простору енциклопедистики в останні десятиріччя, з властивими йому характерними рисами та вадами. Для аналізу взято два регіональні енциклопедичні видання, з яких у найновішій історії України й розпочалося створення регіональних енциклопедій. Обидва видання — часів історичного переходу від загибелі СРСР до формування незалежної України, падіння радянських і прокомуністичних наративів, пошуків нових ідеологічних засад для історичної науки, краєзнавства, регіональних досліджень і для енциклопедистики в цілому. Це енциклопедичні довідники «Чернігівщина»[50] та «Полтавщина»[51].

Варто згадати і ще одне видання, дещо давніше і перше в цій серії, з якого, власне, все й розпочалося. Воно стало методичною основою та навіть певним взірцем при підготовці обох зазначених вище видань: це енциклопедичний довідник «Київ»[52]. Це видання, підготовлене і видане до святкування так званого 1500-річчя Києва, яке відбулося у 1982 р., вийшло кількома окремими виданнями, як українською мовою, так російською, у т. ч. у подарунковому форматі

[49] Шебеліст С. Подвижницька праця полтавського енциклопедиста // Рідний край: Альманах Полтавського нац. пед. ун-ту. 2011. № 1 (24). С. 184–187.

[50] Чернігівщина: Енциклопедичний довідник. Київ : УРЕ ім. М. Бажана, 1990. 1006 с.: іл.

[51] Полтавщина: Енциклопедичний довідник. Київ : Українська енциклопедія, 1992. 1024 с.: іл.

[52] Київ: Енциклопедичний довідник. Київ : Гол. Ред. УРЕ, 1981. 736 с.: іл.

поліпшеної якості. На відміну від «Києва», довідники по Чернігівщині і Полтавщині були видані, як і заплановано, тільки українською мовою. Причому якщо наклад тільки одного з трьох видань «Києва» становив 100 тис. прим., то «Чернігівщини» — удвічі менше, а «Полтавщини» — 30 тис. прим. Таке зменшення накладів пояснюється соціально-економічними процесами зламу 80-х–90-х рр. XX ст., які призвели до занепаду українського книговидання.

Проаналізуємо представлення сфери архітектури в широкому її розумінні (включаючи урбаністику (містобудування) і архітектурну та містобудівну спадщину) в основному на прикладі енциклопедичного довідника «Чернігівщина», оскільки наступний — «Полтавщина» — робився тією самою командою під керівництвом Анатолія Вікторовича Кудрицького, за тими самими принципами.

Цільове призначення та цільова аудиторія у самому виданні ніяк не окреслені. Зі змісту видання можна зробити висновок, що воно призначене для широких читацьких кіл, які цікавляться природою, історією, культурою, населеними пунктами, пам'ятками, видатними особами, музеями, різноманітними закладами відповідної області: від партійних організацій Комуністичної партії Радянського Союзу (далі — КПРС) до заводів, бібліотек і періодичних видань. Сьогодні, маючи певну історичну дистанцію для неупередженого аналізу, можемо зробити висновок, що обраний концепт регіонального енциклопедичного видання універсального характеру себе виправдав. Обидва енциклопедичні довідники не втратили свого інформаційного потенціалу і значення, ними користуються як довідковими виданнями і сьогодні. Понад те, відчувається нестача аналогічного видання з оновленою інформацією, але вже в електронному вигляді, як веб-портал. Що стосується презентованого іміджу видання — то тут авторський колектив упорався просто: в анотації оголошено, що «Подібне видання підготовлено вперше»[53]. Як відомо, новаторські проекти складно з чим-небудь порівнювати, а тому складно і критикувати. Особливо, якщо виходити зі справедливого постулату: якщо критикуєш — то візьмися сам і зроби краще.

Рівень державної, регіональної та локальної підтримки розглядуваних видань передбачав долучення місцевих органів самоврядування, сприяння громадських організацій, окремих фахівців. Цей рівень був досить високим, що і забезпечило якісне виконання поставлених

[53] Чернігівщина: Енциклопедичний довідник. Київ : УРЕ ім. М. Бажана, 1990. С. 2.

завдань у стислі терміни. Це зумовлено достатнім бюджетним фінансуванням Головної редакції Української радянської енциклопедії (далі — УРЕ): за написані статті виплачувалися гонорари, а оплата праці фотографів і художників-ретушерів була на той час найвищою серед видавництв м. Києва. Активне й добре організоване сприяння цій роботі надавали спочатку — Чернігівський і Полтавський обласні комітети (далі — обкоми) Комуністичної партії України (далі — КПУ), пізніше, після 1991 р. — Полтавський обласний виконавчий комітет (далі — виконком), а також районні виконкоми, виконкоми міських рад, обласні та районні організації (архіви, бібліотеки, музеї, заповідники, редакції періодичних видань), Чернігівський і Полтавський педагогічні інститути, а також обласні організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, які об'єднували краєзнавців на місцях.

Наклади та поширеність цих видань були різними, а запотребування — доволі високим. Про це свідчить технічний стан цих книжок у публічних бібліотеках, де вони «зачитані до дірок». При цьому наклади були по 100 тис. прим. («Київ»), тобто з розрахунку на бібліотеки і широку читацьку аудиторію. Натомість наклад «Чернігівщини» був 50 тис. прим., а «Полтавщини» — 30 тис. прим. Ці видання представлені в усіх центральних бібліотеках, а на Чернігівщині і Полтавщині — в усіх обласних, районних, міських бібліотеках та бібліотеках закладів вищої освіти.

Авторський колектив було організовано Головною редакцією УРЕ за активного сприяння Чернігівського обкому КПУ. Фаховість авторського складу можна визначити за списками членів редколегії та наведеними наприкінці обох видань списками авторів статей та консультантами. Причому в «Чернігівщині» окремими позиціями виділені: наукові консультанти; автори статей; працівники державних і партійних органів, керівники підприємств Чернігівщини; краєзнавці, вчителі, директори народних музеїв[54]. Є також перелік установ, чиї матеріали використано при підготовці енциклопедичного довідника[55].

Склад редакційної колегії був фаховим у обох виданнях: відповідальний редактора А. В. Кудрицький, історик-архівіст Іван Лукич Бутич, історика-некрополезнавець Людмила Андріївна Проценко, лідер

[54] Чернігівщина: Енциклопедичний довідник. Київ : УРЕ ім. М. Бажана, 1990. С. 1004–1006.

[55] Там само. С. 1006.

історичної науки на Чернігівщині Олександр Борисович Коваленко, член редколегії «Полтавщини», історик і краєзнавець Віра Никанорівна Жук[56]. У редколегії «Чернігівщини» були присутні й так звані партократи. Це перший секретар Чернігівського обкому КПУ Леонід Іванович Палажченко (напевно єдиний «весільний генерал» на всю редколегію) та Володимир Михайлович Половець, котрий, на відміну від Палажченка, був не тільки партійним секретарем, а й є фаховим істориком (д. і. н., проф.)[57].

При підготовці значної кількості статей, які так чи інакше торкалися питань архітектури, в обох виданнях вагому роль відіграв співробітник УРЕ, випускник архітектурного факультету Київського державного художнього інституту Олександр Анатолійович Прима — архітектурознавець і журналіст. Саме він ретельно й постійно відстежував представленість в обох виданнях всіх необхідних архітектурних гасел та забезпечення їх ілюстративним матеріалом, працював з авторами, архівами та музеями, організовував автомобільні експедиції по територіях зазначених областей.

Показово, що серед п'яти наукових консультантів «Чернігівщини» три — це фахівці з архітектури: доктор архітектури Юрій Сергійович Асєєв, доктор мистецтвознавства Григорій Никонович Логвин, кандидат архітектури Андрій Антонович Карнабід[58]. Натомість серед чотирьох наукових консультантів «Полтавщини» не було жодного спеціаліста у сфері архітектури[59]. Проте, як це не парадоксально, рівень «архітектурних» статей в обох виданнях однаково високий. Це забезпечила робота УРЕ та авторів відповідних статей. Серед авторів статей про архітектуру Чернігівщини бачимо видатних фахівців-архітектурознавців: Анатолія Кіндратовича Адруга, Сергія Володимировича Верговського, Віктора Васильовича Вечерського, А. А. Карнабіда, Володимира Олександровича Ленченка, Г. Н. Логвина, О. А. Приму, Віктора Васильовича Чепелика[60]. Аналогічне стосу-

[56] Чернігівщина: Енциклопедичний довідник. Київ : УРЕ ім. М. Бажана, 1990. С. 2; Полтавщина: Енциклопедичний довідник. Київ : Українська енциклопедія, 1992. С. 2.

[57] Чернігівщина: Енциклопедичний довідник. Київ : УРЕ ім. М. Бажана, 1990. С. 2.

[58] Там само. С. 1004.

[59] Полтавщина: Енциклопедичний довідник. Київ : Українська енциклопедія, 1992. С. 1019.

[60] Чернігівщина: Енциклопедичний довідник. Київ : УРЕ ім. М. Бажана, 1990. С. 1004–1005.

ється й авторського колективу «Полтавщини». У ньому присутні Лев Семенович Вайнгорт, С. В. Верговський, В. В. Вечерський, Клавдій Васильович Гладиш, В. О. Ленченко, О. А. Прима, В. В. Чепелик[61].

Оскільки в жодній зі статей, навіть великих за обсягом, в обох виданнях автори не вказані, це породило певні проблеми. Відсутність зазначення авторства не дозволяє з'ясувати бодай приблизне співвідношення кількості редакційних та авторських статей. Але найгірше те, що внаслідок такого деперсоналізованого підходу щодо зазначення авторства, авторам деяких статей новаторського характеру (наприклад: Містобудування на Чернігівщині[62]; Оборонне будівництво на Чернігівщині[63]; Плани міст Чернігівщини[64]; Монументальна мурована архітектура на Полтавщині[65]; Полтави плани[66] та багатьох інших) пізніше довелося захищати своє авторство від неправомірних зазіхань. Так, автор В.В. Вечерський одразу по виходу в світ тому «Чернігівщини», а потім і «Полтавщини» взяв в УРЕ офіційні довідки з переліком статей, одноосібним автором яких він є — на бланку видавництва, з «мокрими» підписами А. В. Кудрицького і печатками. Тільки це дозволило відбити спроби деяких нахабних «псевдо-авторів» приписати собі цілу низку чужих статей, що було б не плагіатом, а ще гіршим порушенням академічної доброчесності. Чому не вказували авторства під кожною статтею — теж зрозуміло: задля економії обсягу, виходячи з раціонального бажання втиснути максимум інформації в заданий обсяг.

Стосовно співробітництва з академічними інституціями і наукового супроводу слід зазначити, що в системі НАН України нема й ніколи не було інституції, яка б займалася архітектурою, хоча б побіжно. Такою провідною в Україні науковою інституцією був Київський науково-дослідний інститут теорії та історії архітектури й містобудування, який і взяв на себе та успішно реалізував науковий супровід архітектурної частини обох видань, а також раніше — енциклопедичного довідника «Київ». Тепер цей досвід неможливо ні повторити, ані роз-

---

[61] Полтавщина: Енциклопедичний довідник. Київ : Українська енциклопедія, 1992. С. 1019–1021.

[62] Чернігівщина: Енциклопедичний довідник. Київ : УРЕ ім. М. Бажана, 1990. С. 457–460.

[63] Там само. С. 566–569.

[64] Там само. С. 628–631.

[65] Полтавщина: Енциклопедичний довідник. Київ : Українська енциклопедія, 1992. С. 563–566.

[66] Там само. С. 704–706.

винути, бо зазначений інститут у 2007 р. був ліквідований без правонаступника міністром Мінрегіонбуду в уряді Януковича В. Г. Яцубою (це той самий Яцуба, котрий у березні 2014 р., будучи головою Севастопольської міської державної адміністрації, здав російським окупантам м. Севастополь).

Підходи до формування контенту (змісту) обох енциклопедичних довідників, системність, критерії добору гасел (їх повнота, зваженість, адекватність) особливих зауважень не викликають і їх навіть можна брати за основу при формуванні інших енциклопедичних видань регіонального характеру. У сфері архітектури це виглядає так: у загальній статті про область і її історію коротко згадуються в хронологічному порядку основні архітектурні об'єкти, які є на території. Те саме стосується статей про великі історичні міста (Чернігів, Полтава, Ніжин, Новгород-Сіверський та ін.). Далі йде категорія гасел і відповідних їм статей про певні значні явища сфери архітектури, наприклад: Мурована монументальна архітектура на Чернігівщині / на Полтавщині; Дерев'яна монументальна архітектура на Чернігівщині; Містобудування на Чернігівщині / на Полтавщині; Оборонне будівництво на Чернігівщині / на Полтавщині; Плани міст Чернігівщини / Полтавщини тощо. Наступна категорія гасел — про конкретні архітектурні об'єкти, як існуючі, так і втрачені. На той час (1990 р.) це був справжній прорив цензурної блокади — дати велику кількість текстової та візуальної інформації про українські архітектурні шедеври, у т. ч. й сакральні, знищені комуністичним тоталітарним режимом. У цьому питанні незламно принциповою була позиція співробітника УРЕ О. А. Прими, що варто відзначити спеціально.

За такими принципами і критеріями було укладено ці енциклопедичні довідники. Подальша робота з ними показала наявність певних недоліків, яких при великому бажанні можна було б уникнути. Варто вказати на кілька основних недоліків:

1. Повністю відсутня архітектурна термінологія. Тому неуникненне її вживання в статтях архітектурної тематики спрямовує читача до пошуку термінологічних тлумачень в інших енциклопедичних виданнях. Це сприяє загальному інтелектуальному розвитку читача, але понижує інформаційну вартість розглядуваних енциклопедичних видань. Досвід останнього 20-річчя свідчить, що додавання до книжки з архітектури бодай коротенького термінологічного словничка впливає на збільшення загального обсягу видання несуттєво, а на його якість, зрозумілість і приємність для читача — суттєво.

2. Повністю відсутні окремі статті про видатних архітекторів. Інформація про них є, але вона ретельно «захована» у статтях про авторські витвори цих архітекторів. Тож пересічному читачеві (якщо він не є фаховим істориком архітектури) важко здогадатися, де шукати інформацію, приміром, про П. Шолудька, М. Амвросимова, Тома де Томона, А. Квасова, А. Карташевського, В. Кричевського та багатьох інших зодчих.

3. Недоліком тезаурусу є роздрібнення так званих «лонгрідів» на багато маленьких статей; так, приміром, щоби скласти собі уявлення про архітектурний ансамбль Троїцько-Іллінського монастиря в Чернігові, читач змушений вишукувати інформацію у 8-ми (!) різних місцях 1000-сторінкового тому! Таке незручно і писати, і редагувати, а головне — потім читати.

4. Інформація про архітектурні об'єкти з однаковими назвами зібрана в одну статтю. Наприклад: Троїцька церква у Бігачі, Грабові, Кіровому, Коропі, Ніжині, Новому Білоусі, Носівці, Пакулі, Степанівці — це одна стаття, написана різними авторами[67]. По тексту важко зорієнтуватися, де закінчується інформація про одну визначну пам'ятку, і розпочинається про іншу. Зрозуміло, що це зроблено заради економії обсягу. Але обсяг вийшов усе одно — солідний, а користуватися цими енциклопедичними виданнями — незручно.

Стосовно україноцентричності обох видань, простежуваності певної ідейної парадигми, зміни акцентів, відмови від прорадянських стереотипів — то тут справи кепські з погляду сучасності, й цілком пристойні — з точки зору того перехідного періоду, коли ці видання готувалися. Якщо пригадати, що пакет декомунізаційних законів Верховна Рада України ухвалила тільки після того, як Росія пішла на нас війною (і то не одразу), то не повинна дивувати присутність у цих виданнях Юрія Коцюбинського, Віталія Примакова, Миколи Щорса, Миколи Подвойського, Анатолія Луначарського та ін. Щоправда, таких гасел небагато і вони досить скромні за обсягами. Приміром, «Ленінська тема» у «Чернігівщині» та «Полтавщині» займає по 8 сторінок, у які вмістилися вулиці, площі, пам'ятники, меморіальні дошки Леніну, інші топоніми та назви з цим іменем[68]. Стосовно зміни акцентів і подолання совєцьких стереотипів розгля-

---

[67] Чернігівщина: Енциклопедичний довідник. Київ : УРЕ ім. М. Бажана, 1990. С. 805–807.

[68] Чернігівщина: Енциклопедичний довідник. Київ : УРЕ ім. М. Бажана, 1990. С. 391–398; Полтавщина: Енциклопедичний довідник. Київ : Українська енциклопедія, 1992. С. 450–457.

дувані видання пішли дещо вперед, порівняно з газетою «Правда», але недалеко: за приклад можна взяти блок статей про Корюківку[69], де окреме гасло про «Корюківську організацію РСДРП» є, а про Корюківську трагедію — нема. На перший поверховий погляд це ніби й не стосується сфери архітектури. Але кожен архітектурознавець, котрий їздив тим регіоном, не може не задати собі питання: чому в північній лісовій смузі Чернігівської та Сумської областей після Другої світової війни не лишилося об'єктів архітектурної спадщини? Про що це свідчить? Відповідей на такі питання у розглядуваних виданнях нема, бо питання ці табуйовані як тоді, так і тепер (з різних, але схожих причин).

Тож для сучасності обидва видання становлять безумовний інтерес як певний хронологічний зріз стану як самих тих регіонів, так і знань та уявлень про них, а також тогочасних ідеологічних упереджень, фобій і заборон.

Обсяги й рівні статей з архітектури в обох досліджуваних виданнях відзначаються значним лаконізмом зі скороченою подачею тільки найсуттєвішої інформації. Пропорційність обсягів статей про однопорядкові гасла в цілому витримана. Наявна чітка структура статей, якої додержано в статтях з архітектури завдяки наявності та злагодженій роботі невеликого згуртованого колективу редакторів, до якого входили архітектори та мистецтвознавці високого фахового рівня.

Контент статей відповідає енциклопедичним принципам: статті достатньо інформативні, дефініції розроблені якісно і адекватно щодо їхнього змісту, фактаж перевірений, наукових засад дотримано. Тексти статей об'єктивні, без суб'єктивної емоційності, без оціночних суджень. Тексти написані мовою, зрозумілою для пересічного читача, тобто людини з середньою освітою, хоча ними можуть користуватися також і школярі старших класів, наприклад, при написанні рефератів чи цікавлячись краєзнавчою інформацією. Стильові особливості видання характеризуються успішно реалізованим прагненням до уніфікованості статей без збереження авторських стилів. Хоча в деяких, великих за обсягом статтях, уважний читач, знайомий з «авторським почерком» конкретних дослідників, зможе відчути авторський стиль таких яскравих особистостей як А. А. Карнабід, С. В. Верговський чи В. В. Чепелик.

---

[69]Чернігівщина: Енциклопедичний довідник. Київ : УРЕ ім. М. Бажана, 1990. С. 347–351.

В обох розглядуваних виданнях бібліографія до статей відсутня, як відсутня й загальна бібліографія. Цей недолік знижує наукову якість цих енциклопедичних видань і не повинен повторюватися в інших, аналогічних виданнях. У цьому контексті питання економії паперу, тобто обсягу видання, не повинно бути визначальним.

Тематичний зв'язок гасел і система внутрішніх відсилань є задовільною, хоча й слабо розвиненою. З цим пов'язана зручність семантичного пошуку, яка не належить до позитивних якостей розглядуваних видань. Деякі архітектурні гасла розшукати є досить проблематичним і навіть неможливим. Приміром трапезну Троїцького монастиря в Чернігові (як і трапезну будь-якого іншого монастиря) розшукати неможливо, якщо ви не знаєте її посвячення (Введенська)[70]. Цей недолік навіть може вводити в оману — читач зробить висновок, що інформації про певні об'єкти у виданні немає взагалі. Те ж саме стосується персоналій архітекторів, інженерів, художників, скульпторів, які «заховані» у невідомо яких статтях. Це є суттєвим недоліком, який не повинен повторюватися в інших аналогічних виданнях.

Доступність та цікавість змісту для читача/користувача щодо обох видань може бути оцінена позитивно. Певні технічні аспекти, як от умовні скорочення, не заважають сприйняттю інформації, оскільки вони роз'яснені наприкінці кожного видання[71]. Доцільним є й інший довідковий матеріал, такий як списки топонімічних перейменувань (на сьогодні, щоправда, безнадійно застарілі)[72] та хронологічна таблиця основних історичних подій відповідної області[73]. У цьому вбачається слушне врахування особливостей цільової аудиторії, яке могло б бути ще адекватнішим у разі наявності хоча б короткого термінологічного словничка та бібліографічного списку.

---

[70] Чернігівщина: Енциклопедичний довідник. Київ : УРЕ ім. М. Бажана, 1990. С. 106.

[71] Чернігівщина: Енциклопедичний довідник. Київ : УРЕ ім. М. Бажана, 1990. С. 1002–1003; Полтавщина: Енциклопедичний довідник. Київ : Українська енциклопедія, 1992. С. 1017–1018.

[72] Чернігівщина: Енциклопедичний довідник. Київ : УРЕ ім. М. Бажана, 1990. С. 996–1001; Полтавщина: Енциклопедичний довідник. Київ : Українська енциклопедія, 1992. С. 1010–1016.

[73] Чернігівщина: Енциклопедичний довідник. Київ : УРЕ ім. М. Бажана, 1990. С. 970–996; Полтавщина: Енциклопедичний довідник. Київ : Українська енциклопедія, 1992. С. 1004–1009.

Окремої неупередженої оцінки заслуговує видавнича та редакційна культура обох видань, їхній дизайн, поліграфічне виконання, художнє оформлення, якість ілюстративного матеріалу. У цьому питанні зразком для обох видань був енциклопедичний довідник «Київ»[74], де текст добре читабельний, на всю полосу набору, а також досить якісний ілюстративний матеріал, підібраний грамотно, з урахуванням специфіки енциклопедичного видання, що передбачає малі розміри ілюстрацій. Тому по тексту видання розміщені чорно-білі ілюстрації: штрихові (виглядають найкраще), або тонові. В останньому випадку обрано якісні контрастні світлини, які витримують значне зменшення. Крім цього, книжковий блок містить 3 зошити вклейок на крейдяному папері: 2 кольорових з видами Києва і його пам'яток і 1 чорно-білий зі старовинними видами Києва і його пам'яток.

Аналогічно вирішувалися ці питання щодо «Чернігівщини» та «Полтавщини», поліграфічне виконання яких є дещо гіршим, ніж у подарунковому варіанті «Києва». В них застосовано щільний 2-колоночний набір при мінімальних полях, з відсутністю абзацних виступів (які були у «Києві»). Застосовані в обох виданнях низький ґатунок паперу (друкарський) та високий друк не дали змоги отримати якісні тонові чорно-білі ілюстрації при незначній кількості штрихових ілюстрацій (які завжди виглядають добре). Більшість з ілюстрацій, розташованих по тексту, неможливо репродукувати через низьку якість їх. За зразком «Києва» в «Чернігівщині» зроблено 3 зошити вклейок більш якісних кольорових ілюстрацій, на крейдяному папері. Їх названо таблицями (всього 48 таблиць, по 16 у кожному зошиті). На кожній з таблиць перших двох зошитів зібрано від 4 до 7 ілюстрацій, які демонструють види міст, пам'ятки культурної спадщини і природи області. Останній зошит, видрукований у 2-х кольорах (сепія + чорний) представляє досить якісні репродукції 16 історичних планів 18–19 ст. старовинних міст Чернігівщини, деякі з яких були опубліковані вперше. Фотокопії цих планів, оригінали яких зберігаються в різних архівах України і Росії, видавництву надав для репродукування В. В. Вечерський. Аналогічно було вирішено питання з ілюстраціями й в енциклопедичному довіднику «Полтавщина» з тією, однак, різницею, що карти повітів і плани міст 18–19 ст. репродуковано в кольорі безпосередньо з оригіналів,

[74] Київ : Енциклопедичний довідник. Київ : Гол. Ред. УРЕ, 1981. 736 с.: іл.

які зберігаються в Центральному державному історичному архіві України в м. Києві.

Отже, розглянуті видання були інноваційними для свого часу і досить високо «підняли планку» щодо енциклопедичних видань регіонального характеру. Сьогодні цей досвід, критично переосмислений, може стати відправним пунктом для створення сучасних регіональних енциклопедій у розрізі як областей, так і регіонів чи навіть укрупнених нещодавно районів та великих територіальних громад.

РОЗДІЛ 6.
СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА ЕНЦИКЛОПЕДИСТИКА: ЗДОБУТКИ, ПРОБЛЕМИ, ПЕРСПЕКТИВИ

6.1. Українська філософська енциклопедистика початку XXI ст.: трансформації і нові досвіди

Розвиток української філософської енциклопедистики на початку XXI ст. відбувається у горизонті культури, позначеної непередбачуваністю змін і накопиченням соціокультурних й екзистенціальних викликів. Сьогодні медіарозмаїття визначає самореалізацію та пізнавальні спрямування як авторів енциклопедичних проектів, так і їхніх читачів. Одні культурні тренди першого двадцятиліття нашого століття співмірні із сутнісними особливостями енциклопедій, інші — змушують їх трансформуватися аж до підважування засадових рис, що формувалися протягом століть. Наявні зразки сучасної української філософської енциклопедистики змушують замислитися про її місце і долю в культурі. Актуальними є дослідження поширеного у ній контенту, форм і форматів, спрямовані на виявлення її зв'язку із тенденціями розвитку соціокультурної реальності, в тому числі і з її медіатехнічними умовами. Розглянемо трансформації і досвіди, притаманні українським філософським енциклопедичним проектам перших двадцяти років XXI ст. Це передбачає характеристику здобутків актуальної філософської культури та розгляд їх у контексті співіснування мережевої медіакультури і культури Постмодерну. Реалізація мети потребує звернення до ретроспективного і перспективного аналізу, комбінування підходів філософії культури, історії і теорії медіа.

Осмислення особливостей української філософської енциклопедистики мало представлене в українській гуманітаристиці. Дослідники й рецензенти приділяють увагу окремим яскравим виданням, акцентують на здобутках авторів, але майже не окреслюють тенденції розвитку, тому осягнення специфіки української філософської енциклопедистики все ще належить до завдань майбутніх досліджень. Такі проекти досі не стали і повноцінним предметом історико-філософських студій, їх лише інколи розглядають під час осмислення спадщини окремих українських філософів. Це частково продиктовано тим, що контент українських філософських енциклопедій пере-

важно заземлений у просвітницько-навчальну царину. Хоча сьогодні вже маємо і приклади виходу за такі рамки, в чому вбачаємо точки майбутнього зростання.

Для розуміння того, якою є актуальна медіакультурна ситуація розвитку української філософської енциклопедистики, спробуємо порівняти значення філософських енциклопедій або енциклопедичних словників в культурі минулих століть і в сучасній соціокультурній реальності. Філософська енциклопедистика — дитя Галактики Ґутенберґа і культури книгодруку (Маршалл Мак-Люен). Без неї цей тип медіакультури взагалі важко зрозуміти. Вона також має особливу цінність у реалізації проекту Модерну, адже по суті виступає одним зі втілень його орієнтацій. Філософська енциклопедистика є осередям інтенцій новочасного розуміння суб'єктивності, ідеалу раціональності і пізнання. Нині ж таке яскраве явище культури навряд чи можна розглядати ізольовано від змін медіагоризонту XXI–XX ст., коли домінантні медіа (спочатку — книгодрук, пізніше — мас-медіа та інформаційна медіатехніка) і трансформації способів комунікації впливали на розвиток та сутнісні характеристики подібних видань. Медіакультурний статус енциклопедичних філософських проектів не був однозначним навіть у часи становлення культури книгодруку. Дослідник медіа Вілем Флюссер[1] стверджує, що з Нового Часу розпочалося перекодування мислення з букв на числа для забезпечення ясності і чіткості мислення, і розмежовує *мислення в буквах і мислення в числах*: для першого людина і світ лінійні, процесуальні, для другого — мозаїчні, крапкоподібні. Перекодування з історичності на системний аналіз зробило мислення більш абстрактним — воно ніби відступило від одновимірності у нульвимірність, і це відкрило можливість володіти світом речей, пристосовувати їх до себе, а даності світу поза людиною примусило відповідати мисленню. Співіснування цих двох типів мислення вплинуло і на становлення традицій філософських енциклопедій. Проте вони завжди були і залишаються також перехрестям двох варіантів комунікації, означених Режі Дебре[2] як *комунікація для простору* (можлива між сучасниками) і *трансмісія (або передача) для ча*су. Саме друга дозволяє передавати повідомлення в часі і має стосунок до динаміки колективної пам'яті, водночас транспортування повідомлень є ще й їх трансформацією, а вплив ідеології можна помітити як в її матеріальних формах, так і в ланцюжках передачі. Дебре вказує, що передача в часі відмінна від комунікації в просторі, але в дійсності вони можуть комбінуватися, бо процес передачі

включає і акти комунікації. Тож не дивно, що філософська енциклопедистика стає простором, де комунікація і трансмісія активно співіснують, і це творить додаткові можливості. Протягом століть вона, з одного боку, перебуває під впливом медіатехнічних умов існування культури і філософії, з іншого — сама може запускати певні тенденції розвитку, як на рівні індивідуального досвіду написання текстів до енциклопедій, так і на рівні досвіду діалогів в межах колективної роботи спільнот. У її рамках зазвичай народжуються і апробовуються нові форми комунікації авторів, в тому числі постають і перші мережі комунікації. Недарма дослідник медіамереж Д. В. Куликов[3] звертає увагу на те, що вже перші спільноти енциклопедистів можна розглядати як соціальні мережі у міні-форматі.

Навіть побіжний огляд засвідчує — філософські енциклопедії XX ст. відрізняються від сучасних не лише змістовно, але й присутністю впливів актуального медіарозмаїття, в якому культура книгодруку співіснує з реальністю мас-медіа (Ніклас Луман), а мережева культура нових цифрових медіа структурує підхід до цілей і способів подачі матеріалу. Соціокультурна реальність, в якій розвивається українська енциклопедистика початку XXI ст., позначена безліччю неоднозначних тенденцій. Мітки культури Постмодерну переплетені у ній із прикметами мережевої культури, що не може не впливати і на особливості контекстів, в яких з’являються енциклопедичні проекти, і на характер самих текстів, представлених як зразки енциклопедичних статей. Горизонт Постмодерну імпліцитно присутній навіть там, де автори відкидають його інтенції. До того ж, мережева логіка, котра пронизує актуальну комунікацію, змінює способи презентації зразків енциклопедичного продукту, що трансформує уявлення про його можливі форми й формати. З-поміж тенденцій Постмодерну на розвиток філософської енциклопедистики впливає передусім переорієнтація культури з одноманітності на розмаїття та плюралізація культурних практик та практик трансляції знання і комунікації. У результаті прикметною стає рівнозначність і одночасність існування

---

[1] Флюссер В. О проецировании / Перевод с нем. Михаила Степанова // ХОРА. 2009. № 3–4. С. 72-73

[2] Дебрэ Р. Введение в медиологию / Пер. с фр. Б. Скуратов. Москва : Праксис, 2010. 368 с.

[3] Куликов Д. В. Сообщество французских энциклопедистов как медиумная социальная сеть // Молодая наука в классическом университете: Тезисы докладов научных конференций фестиваля студентов, аспирантов и молодых учёных. Иваново, 2003. Ч. IV. С. 75–76.

різноманітних варіантів раціональності й знання. Не менш важливими чинниками трансформацій енциклопедистики є динаміка децентралізації / інтеґрації, фраґментарність і еклектизм. Підсилені впливами реальності масмедіа ці тенденції можуть викривляти завдання енциклопедичних проектів і навіть призводити до їх дрейфу в бік розважального контенту. Однак такий рух не завжди має оцінюватися негативно, адже у деяких випадках, наприклад, випробовування потенціалу комбінування тексту й візуального матеріалу задає нові вектори розвитку енциклопедистики, а творення особливої мережевої візуальності відіграє смислотворчу роль.

Ще однією важливою прикметою Постмодерну, котра має ціннісне значення для енциклопедистики початку XXI століття, є орієнтація на діалог і полілог у презентації інформації. Дослідник мережевого соціуму Мануель Кастельс[4] вважає мультимедіа та гіпертекст двома великими відкриттями сучасної доби, котру він називає вже навіть не інформаційною, а інформаціональною. Вони є основою існування нових медіа й медіакультури та оприсутнюють перехрестя мережевої логіки та культури Постмодерну. Подвійність впливу обох породжує тисячі ефектів, котрі змінюють спрямування філософської культури й орієнтації філософської енциклопедистики. І мультимедіа, і гіпертекст співмірні з її ще досі нерозкритим потенціалом, реалізація якого потребуватиме випробовування нових форм філософування та досвідів оприсутнення старих і нових філософських ідей. Тут незайве згадати запропоноване Вольфгангом Вельшем[5] розрізнення постмодернізму дифузного та постмодернізму чіткого. Кредо першого — визнання вдалим усього, що недостатньо відповідає стандартам раціональності або перекручено передає знайоме. Однак Вельша більше цікавить другий, котрий концептуально відповідає Постмодерну як *конституції радикальної плюральності* з притаманним їй визнанням права на існування різноманітних форм знання. Такому варіанту пасує і особлива *концепція перехідного розуму*. Вельш наголошує, що у рамках перехідного розуму типи раціональності можуть переплітатися, бо існує широка палітра переходів між ними. Виклик *радикальної плюральності* важливий протягом двадцяти років для розвитку укра-

[4] Кастельс М. Інтернет-галактика. Міркування щодо Інтернету, бізнесу і суспільства / Наук. ред. В. В. Лях ; пер. з англ. Е. Г. Ганиш, А. Б. Волкова. Київ : Ваклер, 2007. С. 220–240.

[5] Вельш Вольфганг. Наш постмодерний модерн / Пер. з нім. А. Богачова, М. Д. Култаєвої, Л. А. Ситниченко. Київ : Альтерпрес, 2004. С. 15–16.

їнської енциклопедистики загалом і для української філософської енциклопедистики зокрема.

Вочевидь енциклопедії часів книгодруку відрізняються від енциклопедій часів цифрової медіатехніки і мережевої комунікації. Але так само, як важко повністю нехтувати мітками Галактики Ґутенберґа у Галактиці Інтернету, неможливо не зважати й на те, що в актуальному енциклопедичному продукті неодмінно будуть присутні «сліди» попередніх традицій енциклопедистики. Вони можуть існувати у перетвореному вигляді, актуалізувати цінний потенціал або гальмувати появу нового. Перші два десятиліття XXI ст. у розвитку української філософської енциклопедистики позначені двома рамковими подіями — публікацією у 2002 р. «Філософського енциклопедичного словника» та започаткуванням у 2009 р. виходу українською мовою видання «Європейський словник філософій. Лексикон неперекладностей», котрий попри значний обсяг перекладних текстів поступово, з тому в том доповнювався статтями українських авторів. Обидва приклади в історії енциклопедичних проектів можна вважати знаковими — вони демонструють трансформації підходів і способів розуміння того, яким має бути енциклопедичне філософське видання. Водночас у них ми стикаємося з різними досвідами енциклопедичного філософського письма, вкоріненими у відмінних практиках трансляції філософських ідей і комунікації, що відображають зміни в розумінні філософської культури і розуміння ролі філософії у сучасному складному світі. Зрештою, можна говорити не просто про трансформації способів письма в рамках створення філософського енциклопедичного контенту, а про появу й апробацію нових досвідів філософування, котрі й зумовлюють подальші трансформації.

Виданий Інститутом філософії імені Григорія Сковороди НАН України 2002 р. «Філософський енциклопедичний словник»[6] став результатом координації зусиль кількох поколінь філософів з кола представників різних дисциплін, дослідницьких спрямувань і ціннісних позицій. Попри строкатість представленого у ньому матеріалу, десятки українських вчених, багато з яких починали кар'єру ще в радянські часи, продемонстрували під час написання коротких статей, трансформації своїх власних підходів. Як представники

[6] Філософський енциклопедичний словник / За заг. ред. Шинкарука В. І. Київ : Абрис, 2002. 743 с.

старшого покоління, так і молоді дослідники використали простір видання і для презентації власних ідей. Прикметою словника стало збереження авторських голосів у значній частині статей і авторської стилістики, відмінної від традицій сухого і суворого викладу, близького до навчальних посібників минулої доби. Однак виданню була притаманна і пострадянська інерція у структуруванні глосарію, котру лише деяким авторам вдалося деконструювати. Цей енциклопедичний словник важливий ще й для увиразнення спрямувань представників київського світоглядно-антропологічного кола філософів, коли його розмаїття все ще зберігало цілісність, яка стала предметом аналізу Віталія Табачковського у серії його публікацій. Досвід письма й філософування у виданні здебільшого є продовженням досвідів, притаманних філософській культурі ХХ ст. Проте у «Філософському енциклопедичному словнику» присутні й статті, автори яких зробили крок за межі традицій та інерції творення енциклопедичного контенту. Це демонструють тексти Мирослава Поповича, Віктора Малахова, Валентина Лук'янця, Василя Лісового, Сергія Кримського, Ольги Гомілко, Степана Кошарного, Андрія Богачова, Костянтина Сігова, Ольги Соболь, Анатолія Єрмоленка, Михайла Булатова. У них з'явилися мітки мережевого мислення, перегуки між окремими статтями й смислами, внутрішні діалоги. На берегах згадані автори намітили тенденцію переходу від упокорення різних ліній-оповідей в одному магістральному річищі, котра мала б вирівняти уявлення про філософію, до співіснування їх множини, переплетіння та багаторазових перехресть. На жаль, ця тенденція не домінувала, а про альтернативні статті щодо того чи іншого концепту взагалі не йшлося.

Визнання цінності масштабності проєкту і повага до нього з боку більшості рецензентів загальмувала рефлексію над співвідношенням у «Філософському енциклопедичному словнику» зразків енциклопедистики минулого століття і міток нових підходів до творення енциклопедичного контенту. Поряд зі статтями, котрі представляли авторські інтерпретації категорій і понять або здобутків філософів різних часів, значна частина матеріалу у виданні все ж залишалася замкненою у рамки навчально-просвітницьких спрямувань. Останнє наблизило кілька десятків статей до письма, поширеного в навчальних посібниках і віддалило їхніх авторів від дослідницького письма. Звісно, все це можна пояснити тим, що для багатьох авторів проекту тексти до енциклопедії не стали самоцінними й первинними, а сприймалися як необхідний додаток до всіх інших активностей.

Продуктивна тенденція відходу енциклопедичних статей від формату викладу, характерного для навчальних посібників, була намічена лише ескізно. Тож не дивно, що саме цей формат виявився панівним в кількох виданнях, які з'явилися згодом у перше десятиліття XXI ст. Більшість із них позиціонувалися передусім як навчальні видання і продовжували лінію філософсько-просвітницької енциклопедистики, а частково й інерцію пострадянського дискурсу з тяжінням до трансформації енциклопедій у навчальні видання. До таких проектів зараховуємо словник-довідник «Філософія»[7], короткий енциклопедичний словник «Філософія політики»[8], «Філософський словник соціальних термінів»[9], «Тлумачний словник основних філософських термінів»[10] і подібний до навчального посібника для університетів «Философский словарь»[11]. Протиставити їм можна кілька спроб створення авторських енциклопедичних філософських видань, в яких випробовувалися нові формати письма і апробовувалися авторські підходи — «Філософський словник» М. О. Булатова[12], «Історія філософії. Словник»[13] (за редакцією В. І. Ярошовця, підготовлений фахівцями кафедри історії філософії Київського національного університету імені Тараса Шевченка), «Філософський словник. Людина і світ» Н. В. Хамітова і С. А. Крилової[14] та словник «Філософська антропологія»[15]. Попри спроби випробувати нові варіанти енциклопедичного письма у згаданих виданнях не завжди було витримано баланс між простотою і глибиною обговорюваних проблем. Натомість таку гармонію викладу можна помітити у статтях Андрія Баумей-

[7] Філософія : Словник-довідник / За ред. проф. Надольного І. Ф., проф. Пилипенка І. І., проф. Чернеця В. Г. Київ : НАКККІМ, 2010. 480 с.

[8] Філософія політики. Короткий енциклопедичний словник. Київ : Видавництво «Знання України», 2002. 670 с.

[9] Філософський словник соціальних термінів / В. П. Андрущенко, Т. В. Андрущенко, В. Г. Антонечко, В. С. Бакіров, Г. П. Балабанова; під заг. ред. Андрущенка В. П., Київ, Харків : РИФ, 2005. 672 с.

[10] Тлумачний словник основних філософських термінів. Укладач В. Л. Петрушенко. Львів : Видавництво Львівської політехніки, 2009. 264 с.

[11] Философский словарь / Андрущенко І. В, Вусатюк О. А., Лінецький С. В., Шуба О. В. Киев : А. С. К., 2006. 1056 с.

[12] Булатов М. О. Філософський словник. Київ : Видавництво «Стилос», 2009. 575 с.

[13] Історія філософії. Словник / За заг. ред. В. І. Ярошовця. Київ : Знання України, 2005. 1200 с.

[14] Хамітов Н., Крилова С. Філософський словник. Людина і світ. Київ : НКТ : Центр навчальної літератури, 2018. 200 с.

[15] Философская антропология. Словарь / Под ред. Н. Хамитова. Киев : КНТ, 2011. 472 с.

стера, написаних ним, на жаль, не для українського видання, а для «Энциклопедии эпистемологии и философии науки», підготовленої Інститутом філософії РАН[16].

Найяскравішим явищем у новітньому розвитку української філософської енциклопедистики другого десятиліття XXI ст. став частково авторський, а частково-таки перекладний, «Європейський словник неперекладностей». Започаткований європейськими філософами та підхоплений філософами українськими, він продемонстрував інший спосіб презентації філософського контенту — мислення в рамках творення і невпинного переконструювання оригінальної бази даних. Цей момент прикметний, бо представлений спосіб мислення — явище підкреслено сучасне.Те, що зринає він під час подачі такого насиченого смислами матеріалу як «європейські філософії» є промовистим фактом, який фіксує мітки перехідного розуму й полілогу у філософській енциклопедистиці. Будь-який проект філософської енциклопедії демонструє дискурс і дискурсивні практики, які його сформували. Він неодмінно оприсутнює на берегах позадискурсивні моменти і медіатехнічні умови творення контенту, котрі можуть навіть не усвідомлюватися авторами. Гіпертекстуальність, мережева логіка і орієнтація на комунікативну раціональність притаманні більшості авторських статей українських філософів у «Європейському словнику неперекладностей». Власне, у цьому проекті помітні й точки зростання, котрі українська енциклопедистика могла б розвинути в майбутньому, маючи для цього значний людський капітал і ціннісно-смисловий потенціал. Передусім ідеться про те, що в умовах трансформації способів трансляції філософських ідей і комунікації філософії з соціумом, простір статті до філософської енциклопедії має всі шанси стати одним із важливих способів оприсутнення позицій і підходів, апробації нових способів письма й досвідів обміну смислами. У другому і третьому томах «Європейського словника неперекладностей»[17] знаходимо найбільше прикладів статей українських авторів, в яких оприявнюються тенденції трансформації способів творення філософського

[16] Энциклопедия эпистемологии и философии науки. Москва : Канон +, Реабилитация, 2009. 1248 с.

[17] Європейський словник філософій. Лексикон неперекладностей. Том другий. Під керівництвом Барбари Кассен та Костянтина Сігова. Пер. з франц. Київ : Дух і Літера, 2011. 488 с. ; Європейський словник філософій. Лексикон неперекладностей. Том третій. Під керівництвом Барбари Кассен та Костянтина Сігова. Пер. з франц. Київ : Дух і Літера, 2013. 328 с.

енциклопедичного контенту й акцентування на нових підходах до розуміння енциклопедистики, базованих на парадиґмі мови і винятковому значенні концепту досвіду як одного з найважливіших для сучасної філософії. Такі спрямування на утвердження самоцінного статусу енциклопедичного контенту зберігаються і в четвертому томі проекту[18], хоча текстів українських філософів у ньому мало.

На особливу увагу у «Європейському словнику неперекладностей» заслуговують статті Олексія Панича і Олега Хоми, котрі є ще й перекладачами значної кількості текстів у виданні. Обидва автори послідовно розширюють рамки розуміння енциклопедичного викладу, реактуалізують знані концепти, виводячи на перший план важливі уточнення їх розуміння різними філософами і почасти провадять своєрідні розслідування життя ідей. Так, у другому томі «Європейського словника неперекладностей» Олексій Панич представив показові тексти «Подвійність реального: шлях від Лока до Барклі» й «Епістемологія та гносеологія». У першому він розглянув винятково важливий сюжет з історії британського емпіризму, у другому зосередив увагу на історії двох термінів і проаналізував розмаїття їх трактування, в тому числі і в енциклопедистиці. За способом подачі матеріалу ці два тексти відрізняються. Перший тяжіє до мікроскопічного наближення до місця зустрічі філософії та мови, другий можна назвати лаконічним аналітичним оглядом із пропозицією дискусії. Але обидва тексти об'єднує орієнтація на діалог із колегами й читачами. Таке ж спрямування у другому томі словника мають статті Володимира Єрмоленка і Олега Хоми, в яких ґрунтовні узагальнення і аналіз поєднано із відкритістю до продовження розмови. Згадані тексти, до слова, є додатковими до основних статей, присвячених певним концептам, однак акценти і нюанси, представлені у них, відкривають цікаві можливості для подальших досліджень. Таким чином формуються альтернативні лінії міркувань, а висловлювання і презентація позицій у тексті до енциклопедичного видання отримує самоцінність. Прикладами можуть бути також вміщені у другому томі словника статті Олексія Панича про концепти «класика» і «класичний» та про тропи античні й тропи скептичні, Андрія Васильченка про самість та Іншого, Сергія Йосипенка про громаду. Орієнтацію на діалог та апробацію різних способів філософування за збереження чіткості й ґрунтовності науко-

[18] Європейський словник філософій. Лексикон неперекладностей. Том четвертий. Під керівництвом Барбари Кассен та Костянтина Сігова. Пер. з франц. Київ : Дух і Літера, 2016. 440 с.

вого висловлювання можна помітити в статтях Олексія Панича і Олега Хоми у третьому томі словника, котрі у більшості випадків також є позірно додатковими, але без них полілогічність і гіпертекстуальність видання втрачається. Поруч із магістральною темою в кожній зі згаданих статей українських авторів у міжнародному енциклопедичному проекті обов'язково присутні декілька додаткових питань, відкритих для подальшого обговорення, котре може розпочатися з різних місць енциклопедичного тексту. Така мережева логіка відкриває додатковий потенціал енциклопедистики у стимулюванні розвитку нових напрямків осмислень і досвідів філософування. Ще однією спільною рисою всіх згаданих статей є орієнтація на збереження авторського голосу поруч із сумлінним ставленням до першоджерел і нюансів «неперекладності» окремих термінів у різних європейських філософіях.

Витоки продуктивного майбутнього філософських енциклопедій і точки зростання її потенціалу варто шукати на перехресті тенденцій мережевої культури й конструктивних тенденцій Постмодерну, пов'язаних із *перехідним розумом* (Вольфганг Вельш). Смисловою рамкою їхнього розвитку виступає постметафізичне мислення, якому (за словами Юрґена Габермаса) притаманні процесуальна раціональність і відмова від парадиґми свідомості на користь парадиґми мови. Водночас ефективний розвиток філософської енциклопедистики важко уявити без проникнення мережевої логіки у спосіб мислення творців енциклопедичного контенту та появи перехідних форм філософування.

Ще однією точкою зростання для української філософської енциклопедистики може стати деконструкція і проблематизація того, що раніше сприймалося як очевидне у корпусі філософських концептів. Варто звернути увагу на подвійний зв'язок між розвитком історії філософії і української філософської енциклопедистики. З одного боку, значний поштовх для розвитку енциклопедичного контенту та його руху від інерції енциклопедій, зациклених на навчально-просвітницькій подачі матеріалу, можуть дати трансформації першої, зумовлені зміною її дослідницьких установок. З іншого — трансформації досвідів письма, притаманні текстам до енциклопедій, можуть зумовлювати продуктивні зміни в межах досвідів історико-філософських досліджень. Реактуалізація певних ідей і концептів в історико-філософських студіях дає поживу й для оновлення енциклопедичного контенту, його переорієнтації з монологічності на полілогічність та

перетворення на відкритий простір полінаративності. Тут варто згадати обстоюваний Вахтанґом Кебуладзе[19] *метод аісторичного реконструювання*, що складається саме з *реінтерпретації* (надання нового сенсу певній ідеї чи концепції через перенесення до нового контексту) і *реактуалізації* (надання актуальності реінтерпретованій ідеї чи концепції в новому контексті) і передбачає специфічний стиль письма, передусім нелінійного. Такий підхід міг би прислужитися філософській енциклопедистиці, яка прагне бути співмірною у своєму розвої гіпертекстуальній і мультимедійній природі актуальної культури. Характеризуючи *аісторичне реконструювання*, Кебуладзе говорить про притаманний йому поміркований презентизм, котрий передбачає сміливу *реконтекстуалізацію ідей* — «залучення їх до нових контекстів, розташування їх в інших сенсових горизонтах, наслідок чого їхній сенс докорінно модифікується або вони взагалі набувають цілковито нового сенсу»[20].

Відхід енциклопедичного контенту від вкоріненості в навчально-просвітницькі дискурси є одним із важливих викликів, котрі нині постають перед філософською енциклопедистикою. Відмова від традиційних шляхів пояснень і усталених інтерпретацій та відповідь на пропозицію реконтекстуалізації може стати кроком у нестабільність і потягнути за собою вимогу деконструкції енциклопедистики як такої. Водночас прозорість і чіткість викладу, котрої вимагає від науковця творення енциклопедичного контенту, нерідко втілюється у гібридних формах науково-популярного і навчального тексту. Незважаючи на те, що філософські енциклопедії так чи інакше будуть продовжувати відігравати важливу роль в освіті, їхня функція цим у майбутньому не вичерпується. На перший план виходять комунікативна та ціннісно- і смислотворча функції, але з кожним роком зростатиме і значення критичної функції. Якщо в рамках культури книгодруку й реальності мас-медіа філософські енциклопедії були зібранням відповідей на задані авторами запитаннями, то нині вони мали б перетворитися на простори спонукання до продовження продуктивного запитування. Відхід від монологічного проголошення «правильного знання» або перелічування кількох десятків версій та рух у напрямку пропозиції до діалогу можуть потребувати від філософської енциклопедистики змін, що породжуватимуть нестабільність. Відгукнувшись на такі небезпечно-принадні виклики, вона має шанс стати світом,

[19] Кебуладзе Вахтанґ В. Феноменологія досвіду. Київ : Дух і Літера, 2020. С. 43.
[20] Там само. С. 54.

де випробовуватимуться нові форми й формати презентації філософії як філософування можливого та можливостей. Така тенденція співмірна трендам розвитку соціокультурної реальності з домінуванням цінностей самореалізації та мережевого соціуму, де (за словами Мануеля Кастельса) на зміну узаконеній ідентичності й ідентичності опору приходить *проективна ідентичність*. У вимірі філософської енциклопедистики її можливості дозволяють філософам-авторам енциклопедичного контенту переходити до апробації нових форматів і форм подачі, а також творити нові форми комунікації, мережевого мислення і досвідів, частина з яких може взагалі кидати виклик уявленням про енциклопедію.

У майбутніх трансформаціях філософської енциклопедистики неуникними будуть і прикмети гібридизації її контенту. Варто згадати цікавий і неоднозначний приклад такого розвитку — «Проективний словник гуманитарных наук»[21] північноамериканського і російського філософа Михаїла Епштейна, в якому представлено 400 авторських статей, присвячених як знаним філософським і культурологічним термінам, так і концептам-новотворам. Автор пропонує енциклопедію можливих термінів і працює на прикордонні Модерну і Постмодерну, рухаючись від домінанти аналізу до домінанти синтезу. Епштейн акцентує на тому, що *уява і домінанта можливого* у роботі енциклопедиста мають виняткове значення. Він долає кордони мовної гри енциклопедистики і пропонує ідею розширення термінологічних можливостей філософії. У результаті енциклопедичний словник перетворюється на путівник нездоланими ніким шляхами. Авторський словник не є рідкісним явищем в енциклопедистиці, та спрямування Епштейна прикметне — він долає кордони мовних ігор і випробовує можливості письма есеїста в енциклопедичному контенті. Продуктивність такого підходу стає ще помітнішою, якщо порівняти його зі спрямуваннями «Нової філософскої енциклопедії» у 4 томах[22] та «Електронної філософської енциклопедії РАН» (існує з 2018 року), що презентують інерцію розвитку енциклопедистики, нехай і розміщену в медіамережевому просторі.

Долання рамок мовної гри, притаманної філософській енциклопедистиці минулих століть, можна вбачати й у оригінальних спробах українських науковців створити енциклопедії-есе. Вони не є настіль-

[21] Епштейн Михаил. Проективный словарь гуманитарных наук. Москва : Новое литературное обозрение, 2017. 616 с.

[22] Новая философская энциклопедия : в 4 т. Москва : Мысль, 2010.

ки викличними, як пропозиція Михаїла Епштейна, однак у них намічені цікаві варіанти різних досвідів філософування. Серед ініціатив українських вчених з апробації нових способів письма і пошуку нових можливостей в енциклопедистиці варто назвати два проекти — авторську шевченківську енциклопедію Леоніда Ушкалова[23] і серію книжок з етики Сергія Пролеєва[24]. Позірно перший тематично не належить до царини філософської енциклопедистики, адже представляє авторську версію пізнання образного і життєвого світу Тараса Шевченка, проте три сотні есеїв Леоніда Ушкалова можна розглядати як творення можливостей нових підходів до енциклопедії як такої. Варто сподіватися, що в майбутньому з'являться і подібні видання, присвячені певним постатям із історії української філософської культури й написані в есеїстичній манері фаховими філософами. Поки маємо тільки спробу створення подібної енциклопедії з етики Сергія Пролеєва. Ще у 1990-х він опублікував невеличке за обсягом, але концептуально оригінальне видання «Энциклопедия пороков»[25] із підзаголовком-означенням «енциклопедія-есе», котре сприймалося скоріше як метафора, та водночас було прикметним — йшлося про виборювання прав на існування різних способів філософування. 2019 року вийшло двокнижжя Сергія Пролеєва «Апологія пороків»[26] і «Провина чеснот»[27], яке продовжило його спроби творення оригінальної енциклопедії, присвяченої етиці чеснот. Автор обрав неакадемічний і близький до літератури стиль — прикордоння філософської моралістики, вільного есе і художнього письма. Дві книжки можна читати одночасно, творячи власну структуру із переходів. «Апологія пороків» складається з численних коротких есе, присвячених моральним вадам і недолікам (у алфавітному переліку їх понад сто). Інколи осмислення їхніх прикмет розгортається в кількох текстах, емоційно насичених і сповнених порівнянь. Відкритими для подальшої розмови є статті про марнославство, нерішучість, балакучість і непослідовність, та ча-

[23] Ушкалов Леонід. Моя шевченківська енциклопедія : із досвіду самопізнання. Київ : Дух і Літера, 2019. 560 с.

[24] Пролеев С. В. Энциклопедия пороков : оправдание изъянов и слабостей человеческой натуры. Киев : Наукова думка, 1996. 240 с.; Його ж: Апология пороков. Характеры. Киев : Дух і Літера, 2019. 390 с.; Його ж: Вина добродетелей. Киев : Дух і Літера, 2019. 464 с.

[25] Пролеев С. В. Энциклопедия пороков : оправдание изъянов и слабостей человеческой натуры. Киев : Наукова думка, 1996. 240 с.

[26] Пролеев Сергей. Апология пороков. Характеры. Киев : Дух і Літера, 2019. 390 с.

[27] Пролеев Сергей. Вина добродетелей. Киев : Дух і Літера, 2019. 464 с.

сом їх можна сприймати як інтелектуальні провокації. Енциклопедія, присвячена звинуваченню чеснот, має вибагливу композицію. Перша її частина «Похвала чеснотам» складається із есе, в яких автор окреслює смисл близько ста чеснот, і є відновленням традицій моралістики минулих століть, і за його словами представляє вимір дня. Натомість друга (сутінки і ніч) містить тексти з фіксацією результатів спостереження за суперечливими наслідками їхнього існування в світі людей. Кожен текст починається з афоризмів, в яких постають сумніви щодо цілісності чеснот, а завершується описом ситуацій-прикладів їхньої тіньової сторони. Структуровані за принципом енциклопедії есе Пролеєва не захаращені ані суперечками з філософами минулого і сучасності, ані цитатами. Він лише зрідка згадує думки античних мислителів. Його більше цікавить не продовження пропозицій інших мислителів — він обирає прозорі власні судження і увагу до суперечностей, породжених особистим досвідом або спостереженням за іншими.

Непростим є питання про те, чим сутнісно відрізняється енциклопедія, породжена культурою, в якій домінує книгодрук, від енциклопедії часів, коли медіа-флагманом вже виступають мас-медіа (друковані, електричні, електронні) та сучасної енциклопедії, котра має як друковану, так і медіамережеву версію. Не менш складним буде і питання про те, де сучасній філософській енциклопедистиці шукати фігуру Іншого, у порівнянні з яким вона могла б виліпити свою ідентичність. Та й майбутнє її навряд чи можна уявити у межах простого застосування під час реалізації проектів медіамережевих технологій та оцифрування текстів, співмірних за способом мислення із медіакультурою минулих століть. І все-таки сучасна філософська енциклопедистика має всі шанси перетворитися на простір самореалізації і ефективної перформативної активності, а самі енциклопедичні тексти — набувати подоби оповідей, співмірних із різними мовними іграми і типами раціональності. Точки її зростання в майбутньому вбачаємо у переході від навчально-просвітницького форматування текстів і домінанти аналізу до презентації різних досвідів письма енциклопедичних оповідей і домінанти синтезу. Прикмети постметафізичного мислення і парадиґми мови, полілоги і мережева логіка структурування матеріалу відкривають можливості філософській енциклопедистиці набути самоцінності і розширити свій вплив на розвиток актуальної філософської культури. Водночас українська філософська енциклопедистика другої половини XX — початку XXI ст.

повинна бути вписана в структуру дослідницьких пошуків істориків філософії як один із варіантів досвіду презентації філософських ідей і позицій, що сприятиме усвідомленню її ідентичності в актуальній філософській культурі.

6.2. Українська енциклопедистика: історичні віхи й ґлобальні тенденції

Якщо ґрунтуватися на первісній семантиці слова енциклопедія, то виявляється, що вся наративна спадщина людства є тією чи іншою мірою енциклопедична, хоча й не в тім форматі, до якого звик сучасний пересічний читач. Для повноти викладу варто бодай згадати, що процес творчої багатогранної енциклопедичної праці сягає глибоких передісторичних часів з їхньою усною традицією збереження людських знань. Себто, від Анахарсиса й Солона, Сократа й Платона з Арістотелем до «Енциклопедії сучасної України» та «Великої української енциклопедії» проліг доволі довгий, проте тяглий шлях через Нестора, «Київський Патерик», «Руську Правду», Дрогобича, Ґізеля, Чамберза, Вольтера, Сковороду, Даламбера й Дідро, Симоновського, Лукомського, Рубана, Котляревського, Бантиш-Каменського, Гоголя, Маркевича, Шевченка, Куліша, Костомарова, Антоновича, Франка, Грушевського, Вовка, Єфремова, Раковського, Кубійовича, Онацького, Жуковського, Бажана, Струка... Зазначімо, що з чотирьох українських загальних енциклопедій XX ст. три капітальні й правдиві праці було створено поза Україною. Слід згадати також непересічну працю Хведора Вовка — довідкове двотомове видання «Украинскій народъ въ его прошломъ и настоящемъ», що була першою своєрідною енциклопедією про Україну — про багату подіями історію українського народу, географію українських земель, питому українську мову й людність, відомості з антропології, етнографії, її національний склад. Готували її визначні вчені, серед них, зокрема, М. Грушевський, Ф. Корш, А. Кримський, М. Туган-Барановський, С. Рудницький, О. Шахматов, С. Томашівський, М. Єфименко, О. Русов, В. Охрименко. Окрім власне текстової частини, видання містить також вельми обширний ілюстративний матеріал (зокрема кольоровий).

Першою ж власне українською енциклопедією загального типу став тритомовик «Українська Загальна Енциклопедія»[28]. Її було створено аналогічно до універсальних енциклопедій, які готували в інших країнах, зокрема словника Ф. Брокгавза «Brockhaus

Konversations-Lexikon». На цім підґрунті послідовно й доволі докладно подано матеріали, що їх зорієнтовано висвітлити здобутки людства в різних ділянках знань. «…Це ж перша в нас синтеза знання про нашу Землю й наш Нарід…» — ці слова редакційної колеґії, яку очолював Іван Раковський, розпочинають енциклопедію.

Варто викласти дещо ширші відомості про визначного українського антрополога й зоолога, педагога, громадського діяча, публіциста, голову Наукового товариства Шевченка у Львові, співзасновника першої української енциклопедії Івана Альбіновича Раковського[29], багаторічну плідну працю якого, як і власне його особу, тривалий час цілковито замовчувано, та й тепер не вельми багато джерел містять якісь відомості про цього визначного діяча української науки й культури.

Народився Іван Раковський 24 серпня 1874 р. у Чагрові в родині пароха Протесів і Чагрова Рогатинського повіту разом з сестрою-близнючкою Марією. Навчався у львівській Академічній гімназії й потім на філософськім факультеті Львівського університету, де студіював природничі науки (1892–1897). У 1896–1899 рр. підробляв в Академічній гімназії. 1899 його було призначено професором Коломийської гімназії, де він працював десять років. Захопившись ґрунтовними працями визначного дослідника-антрополога Хведора Вовка, він зацікавився антропологією, неодноразово провадив антропологічні дослідження. 1903 р. Раковський склав докторат у Львівськім університеті, його було обрано дійсним членом НТШ. Коли у травні

[28] Березюк Т. І., Іщенко О. С., Пилипчук Р. В., Савченко О. В., Фещенко Н. М., Шушківський А. І. Здобутки української енциклопедистики: характеристика найважливіших видань. Наука України у світовому інформаційному просторі. Вип. 12. Київ: Академперіодика, 2015. С. 9–114.

[29] https://sites.google.com/site/xatachytalnya1/pismenniki-prikarpatta/rakovskij-ivan; Чорновол І. Іван Раковський і перша українська енциклопедія // Львівська газета. 2006. № 40 (847). 3 бер.; Шендеровський В. Творець першої української універсальної енциклопедії // Нехай не гасне світ науки. Київ: ВД «Простір», 2011. Т. 3 С. 257–262.

1903 р. перед Виділом (Президією) НТШ у Львові виникла важлива проблема допомоги Хведорові Вовку як досліднику антропологічних рис української людности Галичини й Буковини, надійними й, щонайважливіше, фаховими помічниками-дослідниками, Іван Раковський значився серед перших.

Улітку 1903 р. Хв. Вовк разом зі своїми новими друзями, зокрема й Іваном Раковським, відвідав міста Перемишль і Коломию, галицьку частину Гуцульщини (села Довгополе, Пістинь, міста Косів, Кути) й Буковину (міста Кути, Чернівці). Упродовж майже двомісячної праці було обміряно до 400 осіб (чоловіків і жінок), зроблено понад 600 антропологічних і 100 етнографічних фотографій, зібрано більше 200 зразків волосся. У 1904–1906 Іван Раковський під керівництвом Хв. Вовка провадив антропологічні поміри в Карпатах і продовжив їх на Поділлі. У 1906 р. Ф. Вовк у супроводі Івана Раковського й Зенона Кузелі спершу вивчав антропологічні риси гуцулів с. Заріччя (поблизу сучасного Делятина Надвірнянського району Івано-Франківської обл.), а відтак відвідав Лемківщину. 1908 р. І. Раковський на особисте запрошення Михайла Грушевського перебрався до Львова й обійняв тут посаду секретаря Наукового товариства імени Шевченка. Тут же він започаткував антиалкогольне й антинікотинове товариство «Відродження», чиїм першим головою його було обрано (1909). У 1910–1928 рр. Іван Раковський професорує в Академічній гімназії, створює підручники зоології й геології. Його обрано членом Російського товариства антропологів 1912 р. і членом Товариства антропологів Франції 1913 р. У 1912–1914 Іван Раковський поглибив свої антропологічні студії в Петербурґу (у Хв. Вовка) й у Парижі. 1914–1917 він працював у Відні в Дослідчому інституті Сходу й Близького Сходу (Forschungsinstitut für Osten und Orient). Автор популярно-наукових праць і шкільних підручників з природознавства, «Нового світогляду сьогочасної науки» (1947). Раковський ґрунтовно розвинув теорію Вовка стосовно расового складу України тим, що спільно з Руденком замість доволі одноманітного динарського типу Вовка висунув теорію суміші щонайменше шістьох головних европейських типів, не відкидаючи панівної кількости динарського типу на всіх українських теренах.

У 1917 р. Іван Раковський — професор зоології й антропології університету в Кам'янці-Подільському. Був заарештований, 1918–1919 рр. ув'язнений польською владою в концентраційному таборі в Домб'ю. 1921–1924 рр. Раковський — секретар таємного україн-

ського університету у Львові. Вчений вельми активно працював у товариствах «Рідна школа», «Просвіта», «Відродження» (його перший голова) й інших. 1928 р. І. Раковського відправили на пенсію. Проте він ще був повний енергії і скоро винайшов собі нове заняття. 1930 р. в Коломиї згуртувався колектив видавничої спілки для видання енциклопедії українською мовою на чолі з Василем Микитчуком, головним же редактором призначили І. Раковського. Відтоді його домівка по вул. 29 листопада (тепер вул. Є. Коновальця), 31 протягом п'яти подальших років перетворилася на робітню «Української Загальної Енциклопедії».

Редакцію запланованого видання було розташовано у Львові, управу — в Коломиї, а друкарню — в Станіславові. Незважаючи на віддалі, головний редактор прекрасно впорався зі своїми завданнями, залучив 136 авторів, що написали на загал 34 тис. гасел. Три ошатні томи (добрий папір, чимало кольорових ілюстрацій, друк мап виконав Піллєр Найман у Львові, ілюстраційних таблиць — знаменита фірма Ф. А. Брокгавза в Ляйпціґу) УЗЕ вийшли з друку 1935 р. Це була перша українська енциклопедія: УРЕ («Українська радянська енциклопедія») з'явилася лише чверть століття пізніше, до того ж як своєрідна реакція на еміґраційний проект «Енциклопедії українознавства», також втілений у життя лише після закінчення Другої світової війни.

1935 р. Івана Раковського обрали головою Наукового товариства імені Шевченка. Через те, що Товариство було позбавлено будь-яких джерел фінансування, то був, певно, найскладніший період у його історії. Та, незважаючи на це, Раковський не допустив його розпаду, зумівши домовитися з польським урядом стосовно щорічної субвенції 12 тис. злотих і залучив до фінансування НТШ українських підприємців (вони замовили НТШ, окрім підручників, історію Галицько-Волинського князівства, альбом пам'яток княжих часів і популярний історичний щомісячник). Та радянська влада розпустила НТШ. Раковський через навислу загрозу арешту 13 січня 1940 р. виїхав до Кракова як «фольксдойч» з документами, зробленими знайомими з комісії репатріації німців із Совєтського Союзу (німці створили її після укладення пакту Молотова-Ріббентропа).

В умовах воєнних непевностей Іван Раковський не зміг знайти належного застосування своїм здібностям. 1942 р. він вернув з родиною до Львова. Та з'ясувалося, що його будинок по вул. 29 листопада вже зайнято підрозділом СС. У Львові І. Раковський викладав антрополо-

гію й астрономію в Богословській академії й хімію на курсах державної хімічної фахової школи. Через наближення фронту у листопаді 1943 р. він знову виїхав до Кракова, потім до Відня, довго поневірявся окупованою союзниками Німеччиною, аж доки 1948 р. його родина перебралася до Нью-Арку в США, де І. Раковський помер 28 лютого 1949 р.

І. Раковський нагромадив значний обсяг знань у найрізноманітніших галузях науки, навіть глибоко переймався поезією. Вочевидь, саме через свою безмежну ерудицію головним редактором УЗЕ став саме він, а не хтось інший. І головно, саме через УЗЕ Іван Раковський здобув світового визнання. Саме Раковському належить ідея енциклопедії українознавства. Та цей задум зреалізували вже після нього інші люди далеко поза межами України.

У його доробку чимало науково-популярних праць і шкільних підручників з природознавства й «Новий світогляд сьогочасної науки» (1947). Понад 20 наукових праць з ділянки зоології (зокрема безхребетних) і антропології (найважливіші з них — «Расовість слов'ян», 1919, «Погляди Хведора Вовка на расовість українського народу», «Погляд на антропологічні відносини українського народу» спільно з Сергієм Руденком, 1925).

Не всі твори Раковського дійшли до сучасників. Чимало його творів ще розкидано по світах чи в архівах давніх видань, або ж утрачено. Тож тою чи іншою мірою приступні нині лише кілька праць Івана Раковського: «Расовість слов'ян», 1919; «Погляди Хведора Вовка на расовість українського народу»; «Вселенна. Начерк астрономії. Ч. І», 1922; «Погляд на антропологічні відносини українського народу» з С. Руденком, 1925; «Наш Всесвіт (і його будова)», 1927; «Українська загальна енциклопедія», 1930–1933 (головний редактор); «Новий світогляд сьогочасної науки», 1947.

«Українська загальна енциклопедія. Книга знання» окрім універсального довідкового матеріалу містить обсяговий масив інформацій про Україну (близько 8 000 гасел з 34 000 загальної кількости)[30]. Українознавчий матеріал — це відомості про визначних діячів, важливі дати, події, місцевості тощо. На загал українознавча тематика в енциклопедії характерна своїм виразним соборницьким скерованням; у ній доволі докладно подано інформації практично про ввесь національний простір України: від Татранських урочищ на заході по Кубанські степи Пінічного Кавказу на сході. Ці три томи вперше в українській історії подають докладні тексти про ба-

гату на події українську історію, культуру українського народу й визвольні змагання. Кольорові мапи й ілюстрації, велика кількість світлин і таблиць відбивають високий фаховий рівень авторів і укладачів. Іван Раковський спромігся залучити до написання гасел до енциклопедії понад 130 науковців Західної України й з-за її меж. Цю першу україномовну енциклопедію було створено на засадах так званого «харківського» правопису й орієнтовано на українського читача. Через широке висвітлення україніки «Українську Загальну Енцикльопедію» було тривалий час заборонено на теренах СССР. Її видання яскраво задемонструвало незламність потуги діячів української культури, що малою кількістю й супроти значного політичного тиску вельми результативно здійснили таку безпрецедентну справу. «Українська Загальна Енцикльопедія» була своєрідним творчим зародком, з якого черпали натхнення й непересічний досвід укладачі, редактори й автори подальших енциклопедичних видань на кшталт «Енциклопедії українознавства», ідея якої виникла власне в Івана Раковського.

Український науковий інститут, заснований у Берліні 1926 р. гетьманом Павлом Скоропадським, 1942 р. видав у Ляйпциґу однотомову енциклопедію німецькою мовою «Handbuch der Ukraine», зредаґовану Іваном Мірчуком — директором Українського наукового інституту, філософом, істориком культури, громадським діячем, активним учасником визвольних змагань 1917–18 років, Державним секретарем ЗУНР.

Першою фундаментальною науковою працею, що містить систематизовані знання про Україну, стала «Енциклопедія українознавства»[31], задумана й зреалізована під егідою Наукового товариства ім. Т. Шевченка, підготована й видана українськими діаспорними вченими в Сарселі (передмістя Парижа, Франція). Головний редактор видання — Володимир Кубійович, автори статей, зокрема, Аркадій Жуковський, Юрій Шерех, Василь Маркусь, Олександер Оглоблин, Микола Глобенко, Софія Янів й інші. «ЕУ» — це 3-томова енциклопедія (1949–1952 рр.) й 10-томова словникова частина

[30] Березюк Т. І., Іщенко О. С., Пилипчук Р. В., Савченко О. В., Фещенко Н. М., Шушківський А. І. Здобутки української енциклопедистики: характеристика найважливіших видань // Наука України у світовому інформаційному просторі. Київ: Академперіодика, 2015. Вип. 12. С. 9–114.

[31] Железняк М. «Енциклопедія сучасної України» у викликах сьогодення // Енциклопедичний вісник України. 2019. Вип. 11. С. 7–22.

(1955–1984 рр.): 1600 друкованих аркушів, понад 20 тисяч термінів. Здійснено було також 5-томове англійськомовне видання «ЕУ» (Encyclopedia of Ukraine, видавництво Торонтського університету, 1984–1993 рр.).

Словникова частина, що її складають 10 томів, тематично містить 5 категорій:

1) про Україну (географія, біологія, археологія, історія, література, освіта, мистецтво, мова, музика, право, театр, економіка);

2) статті, огляди наукових дисциплін в Україні (антропологія, археологія, біологія, ботаніка, географія, геологія, економічні дослідження, етнографія, історіографія, літературознавство, медицина, мистецтвознавство, мовознавство, правничі студії, теологія, хемія);

3) статті про реґіони України (описи їхньої природи, історії, економіки й культури; подано спеціальні мапи);

4) статті про відносини України з іншими державами й зв'язки українців з іншими народами, діяльність чужинців в Україні й українців поза Україною;

5) статті про персоналії, місцевості, історичні події, політичні партії, археологічні періоди, наукові установи, громадські товариства й організації.

11-й том (додатковий), який: 1) містить гасла, до яких свого часу редакція не могла знайти фахових авторів; 2) враховує зміни, що відбулися в Україні (набуття Незалежності й усе, що з цим пов'язано); 3) охоплює виправлення й доповнення до попередніх томів.

«Енциклопедію українознавства» було також розширено, доповнено й осучаснено в Торонтському відділі Канадського інституту українських студій; вона стала під ориґінальною назвою «Encyclopedia of Ukraine» найповнішим виданням про Україну англійською мовою. Матеріали збирали й редаґували під орудою професора Ю. Луцького (1977–1982, т. 1) і Д. Струка (1982–1993). Від 2001 р. роботу над «Encyclopedia of Ukraine» утривалено у форматі мережевої енциклопедії. Електронна енциклопедія містить той самий реєстр гасел, що й англійськомовний п'ятитомовик (багато з них оновлено й доповнено), а також велику кількість інших гасел, яких у друкованому виданні немає. Поряд з текстовим контентом у ній багато ілюстрацій, мап і аудіокліпів (зокрема, уривки мелодій і пісень народної музики).

«Енциклопедію українознавства» було створено Науковим товариством імени Шевченка за редакцією В. Кубійовича поза межами

України в Мюнхені й Сарселі. Першими повоєнними роками Зенон Кузеля й Володимир Кубійович згуртували українських науковців на еміґрації для укладання цієї енциклопедії. Вона складається з загальної частини (ЕУ-1) і словникової частини (ЕУ-2). Така структура видання дає можливість переходу від цілісної інтеґральної демонстрації знання про Україну й українців до зовсім предметних фактів. До слова, подібну модель структури використано й у світової знаности енциклопедії «Британіка», яку поділено на дві складові — «Макропедію» і «Мікропедію». На загал ідейно макрочастина мала на меті подати об'єктивні наукові інформації про Україну й український нарід, а також строго науково заналізувати проблеми, що замовчували чи спотворювали в СССР.

Ще одна визначна енциклопедична восьмитомова праця, що з'явилася за межами України, в Аргентині, належить авторству однієї людини — Євгена Онацького й називається «Українська мала енциклопедія». Мала вона зветься, бо автор не мав на меті охопити всі галузі людських знань. Бажання його було висвітлити ті явища, речі, поняття й персоналії, що дають найбільше розуміння про українську духовість — етику, релігію, суспільну психологію, філософію, символіку, народну творчість тощо. З технічних причин в енциклопедії немає жодної ілюстрації, зате майже в кожній розлогій статті є цитати з точним наведенням джерел. Біографічних гасел відносно небагато, причому фактично всі вони стосуються персоналій, які вже відійшли до ліпшого світу. З живих подано інформацію про осіб, які не є українці, але причетні до української справи. Загалом в енциклопедії переважають гасла з виразним національним та християнським забарвленням, зокрема з історії й культури.

Будучи важливими й визначальними етапами української енциклопедичної справи, зазначені енциклопедичні видання заклали добрі фактологічні й методологічні підвалини для подальшої творчої праці сучасних енциклопедистів. Вельми достойним прикладом є «Енциклопедія сучасної України», що є продовженням «Енциклопедії українознавства». Беручи під увагу тенденції динаміки розвитку світової й української енциклопедистики кінця XX і початку XXI ст., слід зазначити низку засадничих концептуальних, структурних і технологічних викликів, породжених змінами в темпах зростання обсягів наукової, технічної, культурної інформацій, нагромаджуваних все інтенсивніше. Неабияку роль відіграє й

бурхливий розвиток мережевих систем збереження, обміну й продукування інформацій. Все це змушує до пильного аналізу стану речей у справі збирання, добору, класифікації, форматування, зберігання й поширення нових знань у класичнім енциклопедичнім і мережевих формах[32].

Аналіз помітних тенденцій розвитку енциклопедистики так на світових теренах, як і власне в Україні, дає можливість зробити певні висновки стосовно природності тих процесів і потреби не відкидати наявних рис того main stream'у, що цілком об'єктивно формує нові виклики перед фахівцями енциклопедичної справи в Україні. Значний ріст обсягів різноманітних наукових, технічних і культурних інформацій практично унеможливлює створення в подальшому загальних енциклопедій в сенсі XIX–XX ст. Тому видається логічним вибудувати певну ієрархію енциклопедичних видань, починаючи з рівня A) Загальний енциклопедичний термінологічний словник (Тезаврус) через B) Галузеві термінологічні словники й C) Тематичні термінологічні словники до D) Тематичних енциклопедій, E) Народних (Популярних) енциклопедій і F) Дитячих енциклопедій. Пропоноване видається доцільним з огляду на можливу уніфікацію концептуальних, методологічних і організаційних засад підготовчого процесу енциклопедичних і довідкових видань різного цільового призначення.

6.3. «Велика українська енциклопедія» у дзеркалі читацьких інтересів та оцінок аудиторії

Енциклопедія вже традиційно вважається показником рівня розвитку суспільства, його науки, освіти, економіки і є одним із атрибутів державності та показників зрілості націй. Вона відіграє важливу роль у розповсюдженні позитивного іміджу країн, регіонів та народів, представленого на її сторінках. Для світової спільноти відкривається можливість отримати більше інформації про конкретну країну із систематизованих джерел знання.

У світі наразі спостерігається тенденція падіння накладів дру-

---

[32] Див.: Железняк М. «Енциклопедія сучасної України» у викликах сьогодення // Енциклопедичний вісник України. 2019. Вип. 11. С. 7–22; Його ж: Енциклопедична справа в Національній академії наук України: історія й сьогодення // Енциклопедичний вісник України. 2018. Вип. 10. С. 6–18; Железняк М., Іщенко О. Академічні онлайн-енциклопедії в контексті розвитку сучасного інформаційного простору // Енциклопедичний вісник України. 2018. Вип. 10. С. 39–49.

кованої продукції, що корелює із зростанням споживання електронних аналогів. Читач потребує інформації не тільки в текстовій, а й в інших — мультимедійних формах. Наявність у енциклопедії електронної версії надає їй додаткові переваги, суттєво розширюючи охоплення аудиторії читачів. Це особливо цінується в молодіжному середовищі. Нове покоління, за даними різних соціологічних досліджень, критикує консерватизм й відсутність гнучкості діяльності державних установ, освітніх закладів та їх продуктів й віддає більшу перевагу електронним ресурсам та інфографіці, ніж традиційній книзі[33].

Із розвитком технологій, інформатизації та віртуалізації всіх сфер суспільного життя енциклопедистика, як галузь формування і поширення енциклопедичного знання, теж трансформується — відпрацьовуються нові алгоритми подачі комплексних, різнобічних відомостей, викладених у зручній для читачів компактній, цікавій та максимально доступній формі. Тому для успішного розвитку кросплатформної «Великої української енциклопедії» слід орієнтуватися на ці тенденції, спиратися на достовірні дані про аудиторні запити, чинники сприйняття інформації, враховувати у своїй діяльності особливості споживачів свого контенту. Актуальність вивчення читацьких інтересів аудиторії, її задоволеність якістю контенту електронної версії «Великої української енциклопедії» (vue.gov.ua) зумовлена також необхідністю збереження традиційно важливих для енциклопедистики функцій. Відзначимо, що в літературі до основних функцій енциклопедій, в тому числі електронних, відносять: інтеграція та забезпечення цілісності знання за рахунок систематизації їх у єдине ціле; культурна — джерело знань, продукт і пам'ятник духовної і матеріальної культури, пам'ять поколінь (естетична, гедоністична, рекреативна функції є різновидами культурної функції); наукова — розробка рані-

[33] Скокова Л. Особливості поточних інформаційно-культурних потреб населення України // Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Київ. 2014. С. 450–458; Кутуев П., Енин М., Костюкевич С. Вызовы успешному трудоустройству молодежи в контексте современной идеологии университетского образования // Идеология и политика. 2019. №2 (13). С. 60–86; Удосконалення шляхів розвитку людського капіталу як фактор підвищення мобілізаційного потенціалу України : Монографія / За заг. ред. Чолій С. В., Перга Ю. М. Херсон : Видавничий дім «Гельветика», 2020. С. 100–144. Василець О., Єнін М. Патріотичне виховання української молоді: механізми раціоналізації // Youth in Central and Eastern Europe. Sociological Studies. 2017. № 2(8). С. 87–100; Єнін М. Ідеологічні форми та ціннісні модифікації патріотизму української молоді (на основі аналізу модерованих групових дискусій) // Ідеологія та політика. 2018. № 2. С. 61–93.

ше маловивчених, а також свідомо упущених або заборонених тем і імен, систематизація наукових знань, впорядкування наукової термінології; трансляційна — передача знань різним групам користувачів; аксіологічна й світоглядна — продукування цінностей та самоідентифікаційних практик в суспільстві, формування патріотичних почуттів і відчуття єдності зі світовою цивілізацією; інформаційно-довідкова та пізнавальна — накопичення знань про певний предмет, явище та ознайомлення з ними аудиторію; освітня та виховна — засіб саморозвитку індивідів; комунікативна — розповсюдження інформації в просторі й часі є основою спілкування соціальних груп[34].

Метою дослідницького проекту стало вивчення читацьких інтересів та оцінок аудиторії електронної версії «Великої української енциклопедії». Завдання вбачалося в тому, щоб: з'ясувати перелік найпопулярныших сучасних онлайн-енциклопедій, а також класичних друкованих енциклопедій серед користувачів «Великої української енциклопедії» (е-ВУЕ); простежити особливості читацької поведінки на порталі е-ВУЕ: частотність відвідування, мотивацію читання, надавання переваги певним форматам даних; зібрати оцінні судження читачів про е-ВУЕ — рівень інформативності, цікавості та надійності енциклопедичного матеріалу; розглянути побажання користувачів щодо поліпшення контенту, дизайну, функціональних рішень е-ВУЕ.

Об'єкт дослідження та генеральна сукупність вибірки — читацька аудиторія електронної «Великої української енциклопедії» (е-ВУЕ). Предмет дослідження — інтереси та задоволеність аудиторії якістю інформаційного контенту електронної версії «Великої української енциклопедії». Метод дослідження — анонімне онлайн-опитування — анкетування респондентів-читачів. Вибіркова сукупність склалася стихійним чином, оскільки контроль за ви-

[34] Петровская Л. И. Классическая энциклопедия: базовые технология и методика // Українська енциклопедистика: Матер. Третьої між нар. наук. конф. (м. Київ, 22–23 жовтня 2013 р.). Київ : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2014. С. 116–122; Черниш Н. І. Концептуальні засади української енциклопедичної справи (з редакторського досвіду М. П. Бажана) // Там само. С. 177–185; Чистякова Н. Ф. Энциклопедии, их классификация и принципы составления / Там само. С. 196–200; Латыпов Б. Н. Основные функции энциклопедий, их значение в жизни общества // Українська енциклопедистика: Матер. Другої між нар. наук. конф. (м. Київ, 17 червня 2011 р.). Київ : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2014. С. 66–69; Наукові засади та теоретико-методологічні принципи створення сучасних енциклопедій: колективна монографія / За ред. д-ра іст. наук, проф. Киридон А. М. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2015. С. 108–109.

бором респондентів з боку дослідників був мінімальним. Це були респонденти, які долучались до опитування з власної ініціативи — під час відвідування інформаційних ресурсів Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво». Водночас у «паспортичці» анкети подано питання для диференціації респондентів за статевою приналежністю та родом занять.

Інструментарій дослідження — стандартизована онлайн-анкета. Анкета є переліком наперед визначених запитань та варіантів відповідей. Інтерактивну анкету розміщено на порталі е-ВУЕ, на сайті Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво», а також інформацію про неї подано на сторінці установи у Facebook. Респонденти заповнюють анкету з власних комп’ютерів або мобільних пристроїв.

З липня по вересень 2020 р. колективом е-ВУЕ було опитано 138 респондентів. Опитана аудиторія складалась з людей різного роду занять, але переважно це учні, студенти та викладачі закладів вищої освіти, науковці (таблиця 1). За статевою приналежністю пропорційний розподіл респондентів — 51% жінок і 49% чоловіків (діаграма 8). Дослідження проводилось вперше, із залученням невеликої вибіркової сукупності і має пілотажний характер. Апробація інструментарію і вперше отримані кількісні дані є попередніми, тому висновки можна робити про найзагальніші тенденції. В наступному календарному році колективом Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво» планується ширше за тривалістю та охопленню респондентів соціологічне дослідження.

В цілому, результати опитування засвідчили наявність суспільного запиту різних прошарків населення у використанні електронної продукції енциклопедичних видавництв. Відтак траєкторія розвитку електронного контенту у формі портальної версії в мережі Інтернет, обрана універсальним енциклопедичним виданням «Велика українська енциклопедія», є актуальним, перспективним та стратегічним напрямком його подальшої роботи в систематизації й поширенні наукових знань серед споживачів про розвиток людської цивілізації та внеску України у світову історію та культуру. Наразі, як видно з діаграми 1, он-лайн версія «Великої української енциклопедії» є однією з найбільш популярних у використанні аудиторією українських енциклопедій (діаграма 1). 80,4% респондентів, які взяли участь в опитуванні, зазначили, що регулярно використовують «Вікіпедію», 39,1% — «Велику українську енциклопедію», 23,9% — «Енцикло-

педію сучасної України», 19,6% — «Енциклопедію історії України», 8,7% — «Шевченківську енциклопедію». Серед закордонних найпопулярнішою є англо-американська універсальна енциклопедія «Britannica» — 13% (Див.: діаграма 1).

Попри сучасний тренд зростання популярності онлайн енциклопедій, за даними нашого опитування, доволі значимим залишається сегмент читацької аудиторії, що регулярно звертається за інформацією і до друкованих енциклопедій, зокрема, виданих в СРСР. Так, 21% опитаних нами респондентів зазначили, що читають «Большую советскую энциклопедию» — найповнішу енциклопедію, що видавалася в СРСР. Багатотомна універсальна «Українська радянська енциклопедія», яка була першою республіканською енциклопедією, користується попитом у 25,4% опитаних респондентів (Див.: діаграма 2).

Серед відвідувачів порталу е-ВУЕ регулярно використовують матеріали з різних галузей знань 38,4% респондентів — ті, хто обрав варіанти анкети майже щодня, 2-3 рази на тиждень, кілька разів на місяць (Див.: діаграма 3).

Спектр цілей використання відвідувачами порталу е-ВУЕ є дуже різноманітним: науково-дослідницька діяльність (30,4%), підготовка до навчальних занять (29,7%) та лекцій (25,4%). Майже третина респондентів (31,2%) зазначила, що читають енциклопедичні статті порталу е-ВУЕ на дозвіллі для розширення кругозору. Важливим є використання е-ВУЕ для підготовки до МАН, олімпіад, вікторин, ЗНО (10,1%) (Див.: діаграма 4).

Тенденція поширення мультимедійного контенту сучасних енциклопедичних видань, що мають електронні портали в мережі Інтернет (графічних зображень, гіпертекстових посилань, відеопрезентацій та аудіозаписів), не заміщує текст як головний критерій інформативності матеріалу. Для майже 70% опитаних відвідувачів електронного порталу ВУЕ саме якісний текстовий зміст є найбільш значущим серед інших компонентів енциклопедичних статей. Важливим показником інформативності матеріалу енциклопедій є також наявність зображень: фотографій, інфографіки, креслення, карти і т.д. (цей варіант був обраний 40% респондентів).

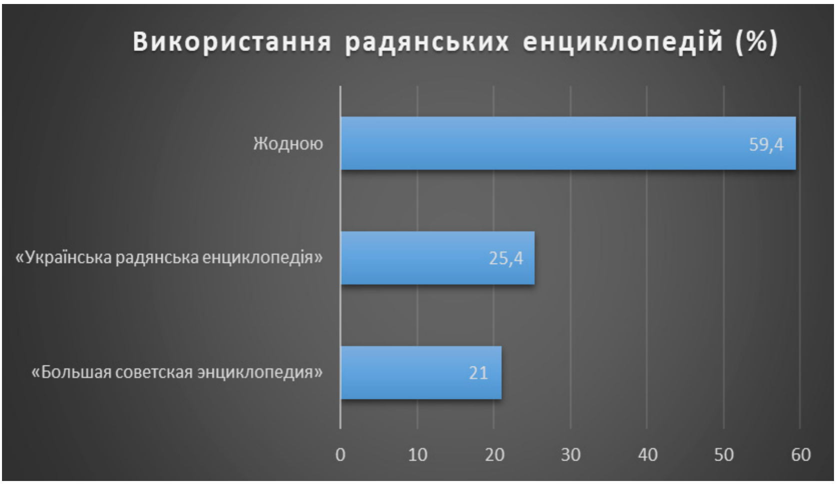
Інші інноваційні елементи енциклопедичних матеріалів (наявність відео-фрагментів інформаційних передач й документальних фільмів, аудіоверсій статей, відео-анімованих інформаційних роликів тощо) теж є бажаними для значної частини респондентів, що взяли участь в опитуванні (Див.: діаграма 5).

Діаграма 1.

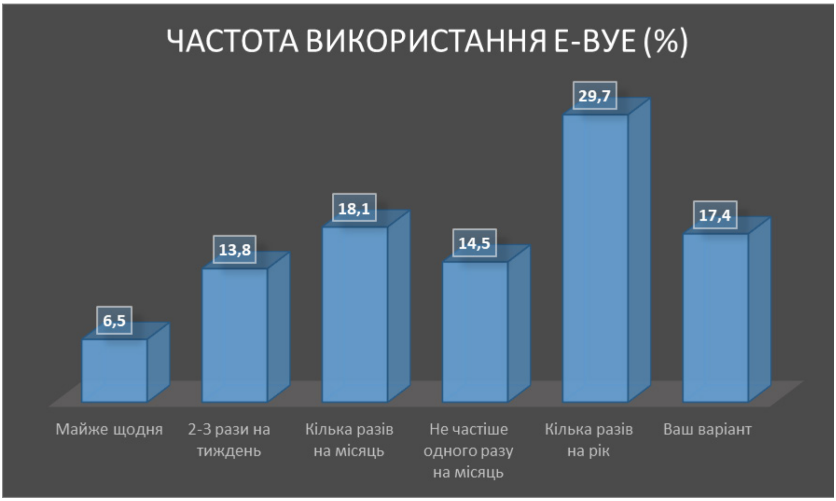
Примітка. Респонденти могли обирати декілька варіантів відповідей (у зв'язку з цим загальна сума відсотків перевищує 100).

Діаграма 2.

Примітка. Респонденти могли обирати декілька варіантів відповідей (у зв'язку з цим загальна сума відсотків перевищує 100).

Діаграма 3.

ЧАСТОТА ВИКОРИСТАННЯ Е-ВУЕ (%)
6,5
13,8
18,1
14,5
29,7
17,4
Майже щодня
2-3 рази на тиждень
Кілька разів на місяць
Не частіше одного разу на місяць
Кілька разів на рік
Ваш варіант

Діаграма 4.

Примітка. Респонденти могли обирати декілька варіантів відповідей (у зв'язку з цим загальна сума відсотків перевищує 100).

Загалом, позитивні оцінки високої якості контенту статей (варіанти відповідей «велика кількість цікавої інформації» та «надійне джерело знань») електронного порталу ВУЕ більше ніж в два рази перевищують інші (варіанти відповідей «сайт із не завжди точною інформацією», «сайт із не дуже цікавою інформацією») (Див.: діаграма 6).

Побажання користувачів порталу ВУЕ щодо оптимізації контенту не вирізняються єдністю. Позиції стосовно питання рівня складності текстів та їх обсягів є різними. Прихильників подачі більш детальних статей вдвічі більше, ніж ті, хто виступає за більш короткі — 36,2% проти 18,1%. Подачу доступніших текстів підтримує більше, ніж тих, хто займає протилежну позицію 25,4% проти 18,8%. Збільшення відеоконтенту підтримує 31,2 % респондентів, розвиток аудіоверсії — 18,8% (Див.: діаграма 7).

Таблиця 1. Рід занять респондентів

№	Варіанти відповідей	%
1	Учень	15,9
2	Студент ВНЗ	21,8
3	Науковець	10,9
4	Викладач ВНЗ	8,0
5	Спеціаліст у галузі здоров’я	5,1
6	Службовець держапарату (посадова особа)	4,3
7	Кваліфікований працівник	3,6
8	Учитель	2,9
9	Спеціаліст у галузі культури	2,9
10	Політичний діяч	2,9
11	Пенсіонер	2,2
12	Керівник (заступник керівника) установи, підприємства	2,2
13	Спеціаліст технічного профілю (з вищою або середньою спеціальною освітою)	1,4
14	Селянин, працівник сільськогосподарського підприємства	1,4
15	Різноробочий	1,4
16	Спеціаліст у галузі дошкільного виховання	1,4
17	Підприємець	1,4
18	Працівник правоохоронних органів, військовослужбовець	0,7
19	Тимчасово не працюючий	4,4
20	Інше	5,2
	Всього	100

Діаграма 5.

Примітка. Респонденти могли обирати декілька варіантів відповідей (у зв'язку з цим загальна сума відсотків перевищує 100).

Діаграма 6.

Примітка. Респонденти могли обирати декілька варіантів відповідей (у зв'язку з цим загальна сума відсотків перевищує 100).

Діаграма 7.

Примітка. Респонденти могли обирати декілька варіантів відповідей (у зв'язку з цим загальна сума відсотків перевищує 100).

Для збереження інформаційно-довідкових, наукових, освітніх та інших традиційних для енциклопедистики функцій актуальним і перспективним напрямком діяльності Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво» є систематизація й поширення наукових знань у формі портальної версії в мережі Інтернет. Результати проведеного пілотажного соціологічного опитування підтвердили наявність суспільного запиту аудиторії у використанні електронної продукції енциклопедичних видавництв, що відповідає основним трендам постіндустріального суспільства. Розвиток комунікаційної інфраструктури і технологій й одночасно з цим рух у наданні загального доступу до знань — освітніх, наукових і культурних відомостей й досягнень в постіндустріальному суспільстві висувають особливу роль електронних енциклопедій. На відміну від друкованих аналогів, електронний інтелектуальний продукт у цифровій, віртуальній формі із широким застосуванням текстів, таблиць, діаграм, графіків, анімаційних матеріалів, аудіо- та відеозаписів здатен передавати значно більший обсяг інформації в зручній для аудиторії формі. Можливість оперативного використання фрагментів статей й гіперпосилань забезпечує динамічний зв'язок з іншими даними, що створює споживачам умови швидкої та ефективної роботи з ними.

Високий рівень інформативності, цікавості та надійності енциклопедичного матеріалу е-ВУЕ робить кросплатформну версію «Великої української енциклопедії» однією з затребуваних українських енциклопедій, і використовується аудиторією споживачів для найрізноманітніших завдань, пов'язаних як з навчальною і науковою діяльністю, так і суто дозвільними практиками.

Попередніми рекомендаціями, які могли б сприяти росту відвідуваності та частоти використання електронного порталу ВУЕ, розширенню соціально-професійної бази її аудиторії, якісних оцінок контенту (цікавість, надійність, точність, об'єктивність, неупередженість і т.д.) є надання детальніших і доступніших за змістом статей, збільшення відеоконтенту, фотоматеріалів, інфографіки, креслення, карт, аудіоверсій.

РОЗДІЛ 7.
УКРАЇНСЬКІ ЕНЦИКЛОПЕДИЧНІ ПРОЕКТИ ТА СВІТОВА ЕНЦИКЛОПЕДИСТИКА

7.1. «Україна: енциклопедія для молоді» як один із українських енциклопедичних проектів діаспори

Згідно з Національним стандартом України (ДСТУ 3017:2015) «Енциклопедія — довідкове видання, що містить узагальнені основні відомості з однієї, кількох чи всіх галузей знань та практичної діяльності, викладені у вигляді статей, розташованих за абеткою їхніх назв чи в систематичному порядку. За цільовим призначенням розрізняють наукову, науково-популярну, популярну енциклопедії. За характером інформації енциклопедія може бути універсальною, спеціалізованою, регіональною»[1]. Видання енциклопедій є результатом усвідомлення високих освітньо-наукових потреб народу, його прагнення виховувати нові генерації громадян національно свідомими і гордими за власні духовні і матеріальні здобутки. Таке видання є надзвичайно важливим видом друкованої продукції, оскільки не лише подає в сконцентрованому вигляді досягнення конкретного народу, але й є свідченням його інтелектуальної спроможності, здатності познайомити світ зі своїми духовними і матеріальними зразками.

Українці-емігранти третьої хвилі, спричиненої Другою світовою війною, вирізнялися значною кількістю поміж себе високоосвічених людей: науковців, освітян, громадських діячів, які не збиралися миритися зі становищем вигнанців і вірили в повернення на Батьківщину. Ця віра спонукала їх до активної діяльності в еміграції, згодом в діаспорі, вони робили все можливе для збереження і розвитку української культури, плекання національної свідомості та ідентичності молодих поколінь, які опинилися або народжувалися в іншому культурному середовищі. Відомо, що діячі Наукового товариства ім. Тараса Шевченка (НТШ), Української вільної академії наук (УВАН), Українського вільного університету (УВУ), Українського технічно-господарського інституту (УТГІ) та багатьох інших наукових і освітніх установ, що постали в еміграції, активно долучилися до підготовки енциклопедичних проектів, яких потребували як самі українці, так

[1] Національний стандарт України. Видання. Основні види. Терміни та визначення понять. ДСТУ 3017:2015. Видання офіційне. Київ : ДП «УкрНДНЦ», 2016. С. 14.

й інші народи, оскільки об'єктивні знання про Україну були відомі обмеженому колу навіть європейських науковців, не кажучи вже про широкий загал.

Одним із найвідоміших енциклопедичних проєктів діаспори є видання Наукового товариства ім. Т. Шевченка в Європі та США, над яким працювали працівники Інституту Енциклопедії українознавства (ЕУ), секції і комісії Наукового товариства ім. Шевченка в Європі. Великих зусиль для реалізації задуму доклали відомі науковці В. Кубійович, З. Кузеля, А. Жуковський, як в підготовці та виданні ЕУ, так і в подоланні перешкод, які заважали авторським колективам реалізувати цей унікальний проєкт в одинадцять томів, якого так давно потребувала Україна і її народ.

У діаспорі підготовлено англомовне видання Енциклопедії українознавства, яке з'явилося завдяки спільним зусиллям Наукового товариства ім. Т. Шевченка в Європі та Українського Національного Союзу у США. Англомовні видання «Ukraine. A Concise Encyclopedia» (АЕУ-1) «Encyclopedia of Ukraine» (АЕУ-2), як і українознавче енциклопедичне видання (ЕУ) є цілком самостійні, довершені наукові праці, створені українською інтелектуальною елітою НТШ (в Європі та США). Вони цінні не лише для зарубіжної читацької аудиторії, а й для українців, де б вони не проживали.

У фонді відділу зарубіжної україніки Інституту книгознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського зберігаються ці й інші енциклопедичні видання, які завдячують своєю появою авторським колективам науковців діаспори. Ми проаналізуємо значно скромніше енциклопедичне видання діаспори, але не менш важливе для читачів і української книжкової культури. Це видання — «Україна. Енциклопедія для молоді / Головн. ред. Людмила Івченко-Коваленко. Саут Бавнд Брук, Нью Джерсі : Об'єднання Українських Православних Сестрицтв у США, 1971. 277 с. (Титульний аркуш паралельно англ. м. : Ukraine. Unior Encyclopaedia / edited by Ludmila Ivchenko-Kovalenko. South Bound Brook, N. J., 1971. 277 p.). Енциклопедія задумана діячами діаспори як необхідне видання для молоді, молодих батьків та молодих учителів, які були мало інформовані про Україну і, опинившись в іншому культурному середовищі, прагнули зберегти знання про неї, як базові для подальшої самореалізації.

Ідея підготовки і видання такого проєкту народилася у працівників Об'єднання Українських Православних Сестрицтв у США, які, тісно співпрацюючи з родинами і Школами Українознавства в галузі

виховання дітей і молоді, відчували потребу в такому виданні. Було вирішено допомогти цій справі виданням матеріалів про Україну, долучити до пізнання України молоде покоління українців, народжених в діаспорі. Ініціювала підготовку цього видання Людмила Івченко-Коваленко, котра очолювала Об'єднання Українських Православних Сестрицтв у США. Її задум підтримала Головна Управа і взяла на себе обов'язок видати цю коротку, популярну енциклопедію для молоді.

Мовний редактор цього видання Віра Драч, технічний редактор Олександра Селепина, мистецьке оформлення Богдана Певного. Авторами енциклопедії є 16 осіб, серед них відомі в діаспорі і Україні вчені, фахівці певних галузей знання, які погодилися без винагороди працювати над виданням, усвідомлюючи його важливість для формування молодої генерації українців у діаспорі. Морально видання енциклопедії підтримали Високопреосвященніший Архієпископ Мстислав, котрий надав консультації при редагуванні й оформленні книжки, а проф. докт. Н. Полонська-Василенко здійснила остаточне редагування розділу «Історія». Художник Богдан Певний мистецьки оформив енциклопедію. Фінансову підтримку виданню надала Рада Митрополії Української Православної Церкви у США, асигнувавши дві тисячі доларів, а також Сестрицтва, інші громадські організації, а також окремі особи надали матеріальну допомогу на це видання.

Видання невелике за обсягом, має 277 сторінок, наклад 2 000 примірників. Книга надрукована в друкарні «Свобода», вказаний керівник друкарні Анатоль Домарацький. Складачі: Євген Гарасамчук, Роман Ференцевич. Верстальник Ярослав Сидоряк. Видання має тверду палітурку, на палітурці на світло-коричневому фоні великими літерами коричневого кольору напис: «Україна Енциклопедія для молоді». Нижче знак Об'єднання Українських Православних Сестрицтв у США : у центрі кола зображення княгині Ольги, в лівій руці вона тримає макет християнського храму, у лівій руці хрест. Навколо напис: «Об'єднання Українських Православних Сестрицтв у США». На внутрішньому боці палітурки зображено частину карти України, на ній нанесено зображення визначних архітектурних пам'яток України, напис «Україна» та назви обласних центрів України. Нижче на білому тлі у вигляді аркуша вгорі зображено тризуб у вінку і написано рік: 1971. Нижче напис: «Україна Фотомонтаж Богдана Певного та умовні позначення». На авантитулі вгорі праворуч зображено компас в центрі якого портрет княгині Ольги. Два титульні аркуші, один із

них англійською мовою. На титульному аркуші українською мовою вихідні дані видання і знак Об'єднання Українських Православних Сестриців у США. Такий же тематичний малюнок і на внутрішньому боці нижнього палітурного аркуша.

У виданні стисло подано у систематичному порядку, але не за алфавітом, а за логікою викладу, різносторонні відомості про Україну, базовані на об'єктивних джерелах, позбавлених імперських й ідеологічних установок. Цільовими користувачами енциклопедії визначено старших учнів, студентів, всіх, хто потребує знань про Україну, прагне зберегти свою ідентичність.

Головний редактор видання — Людмила Івченко-Коваленко письменниця і громадська діячка, віддала багато часу і енергії для реалізації цього проекту. Її життя і служіння українській справі викликають повагу і захоплення: в роки Першої світової війни працювала на фронті медичною сестрою; в роки Другої світової війни, будучи завідуючою Відділом допомоги полоненим, організовувала Український Червоний Хрест; після війни на еміграції в Німеччині займалася громадською роботою, була заступницею голови Організації Українських Жінок, редакторкою журналу «Громадянка» та активною учасницею об'єднання письменників «Мистецький український рух» (МУР), часто писала тоді під псевдонімом Л. де Маріні. Л. Коваленко є авторкою збірки п'єс, трьох збірок оповідань (багато інших друковані в різних журналах), трилогії «Наша не своя земля» та інших творів. Займалася перекладами творів Мопассана, Бальзака, Дюамеля, у США працювала одним із редакторів української радіопрограми в «Голосі Америки», була активною дописувачкою україномовної преси, членом Спілки Українських Журналістів у США, Української вільної академії Наук (УВАН), Об'єднання Українських Письменників «Слово» тощо. Л. Івченко стала першою жінкою — членом Ради Митрополії та Консисторії Української Православної Церкви і тривалий час була головою Об'єднання Українських Православних Сестриців у США, що було виявом її глибокого жертвенного патріотизму, індивідуальних здібностей та глибокої практичної релігійності[2]. Ця діяльність привела її до розуміння проблем молоді і праці над Енциклопедією для молоді. До останніх земних днів Л. Івченко переймалася проблемами видання (редакційними, фінансовими), зробила

[2] Онишкевич Л. Про редакторку // Україна. Енциклопедія для молоді / Головн. ред. Людмила Івченко-Коваленко. Саут Бавнд Брук, Нью Джерсі : Об'єднання Українських Православних Сестриців у США, 1971. С. 7.

все можливе, щоб ця книга з'явилася у друці та прислужилася юним читачам.

Енциклопедія розпочинається зі статті Юрія Бобровського «Географія», де коротко подано всі важливіші характеристики України : місце, розмір і межі України, рельєф, ґрунти, води, клімат, флора і фауна, населення, транспорт, адміністративний поділ. Стаття унаочнена численними чорно-білими рисунками, карто-схемами, світлинами, подає статистичні дані, історичні екскурси. Розпочинає автор свою статтю такими словами: «Політичні кордони України часто мінялися протягом історії українського народу, тому слід вивчати Україну в її природніх і етнографічних межах, визначених певним своєрідним краєвидом і заселених з давніх-давен одноцільним народом — УКРАЇНЦЯМИ»[3]. Автор подає адміністративний поділ України на момент існування радянської України, карто-схеми кожної області, де вказані важливіші міста, ріки, ілюстрації визначних архітектурних споруд (культових, промислових), пам'ятників, світлини рослинного і тваринного світу тощо.

Наступна стаття розкриває тему археології України, автором її є всесвітньо відомий проф., доктор філософії Ярослав Пастернак, автор численних праць з археології. Читачам пропонується осягнути поняття «археологія», «палеоліт», «мезоліт», «бронзова доба», «залізна доба», «ранньо-слов'янська доба», «княжа доба». Текст проілюстрований малюнками унікальних пам'яток, що знайдені археологами на території України та збереженими архітектурними пам'ятками княжої доби. Автор подає при статейну бібліографію, де описані праці вітчизняних і зарубіжних учених, що розкривають тему археології України.

Статтю «Історія» до Енциклопедії підготував Олександр Воронин, вона є найбільшою за обсягом, щедро ілюстрованою найціннішими зразками досягнень нашого народу. Автор розпочинає виклад історії України з перед княжих часів, проводить читача через усі історичні періоди, аж до 1963 року, розкриває важливі теми національно-визвольних змагань українства, питання культури, церкви, трагічних сторінок радянської доби. Тут подано чорно-білі фотографії видатних діячів України: від перших князів до очільників національно-визвольних змагань 1917–1921 рр., діячів культури, освіти,

[3] Онишкевич Л. Про редакторку // Україна. Енциклопедія для молоді / Головн. ред. Людмила Івченко-Коваленко. Саут Бавнд Брук, Нью Джерсі : Об'єднання Українських Православних Сестрицтв у США, 1971. С. 9.

науки, українських церков (православної, католицької), звертає увагу на українську еміграцію та її здобутки.

Стаття «Література», написана кількома авторами, вводить читача в світ українського художнього слова і має такі складові частини: «Народна словесність» — підготувала Віра Драч; «Стародавня література і нова доба» належить перу Олексія Воронина; «Підсовєтська література» відредагована Вячеславом Давиденком; «Еміграційна література» написана Вірою Драч.

У «Народній словесності» Віра Драч аналізує обряди, що їх виконували століттями, ще до прийняття християнства. Це календарні свята, весільні, похоронні, різні замовляння, а також творчість не зв'язана з обрядами (билини, думи, історичні пісні, чумацькі пісні, бурлацькі, побутові пісні (колискові, пісні про кохання, про родинне життя, гумористичні, сатиричні, танечні; казки; прислів'я і приказки; загадки). Автор подає пристатейну бібліографію, на основі якої написана стаття.

Статтю «Стародавня література і нова доба» Олексій Воронин розпочинає з аналізу пам'яток давньої української писемності таких, як: «Збірник Святослава» (1073 року), Літописи (Початковий «Повість временних літ», «Київський літопис», «Галицько-Волинський літопис»); аналізує «Ораторську прозу» («Слово про закон і благодать» Іларіона, промови Кирила Туровського); житійну літературау («Сказаніє про Бориса і Гліба», «Слово про князів», «Києво-Печерський Патерик»); «Хождєніє ігумена Данила»; «Поучення Володимира Мономаха дітям», «Слово про полк Ігорів». Розглядає полемічну й богословську літературу, зокрема аналізує твори Герасима Смотрицького, Івана Вишенського, Захарія Копистенського, Кирила Транквіліона Ставровецького. Зупиняється на творчості Григорія Савича Сковороди. Нова доба представлена в енциклопедії такими авторами, як Іван Котляревський, Григорій Квітка-Основ'яненко, Петро Гулак-Артемовський, Леонід Глібов, Євген Гребінка, Левко Боровиковський, Амврозій Метлинський, Маркіян Шашкевич, Тарас Шевченко, Пантелеймон Куліш, Марко Вовчок, Ганна Барвінок, Олекса Стороженко, Степан Руданський, Анатоль Свидницький, Юрій-Осип Федькович, Олександер Кониський, Іван Нечуй-Левицький, Панас Мирний, Борис Грінченко, Володимир Самійленко, Михайло Старицький, Марко Кропивницький, Іван Тобілевич — Карпенко-Карий, Іван Франко, Леся Українка, Ольга Кобилянська, Наталія Кобринська, Михайло Коцюбинський, Марко Черемшина, Грицько Чупринка, Василь Сте-

фаник, Богдан Лепкий, Степан Васильченко, Спиридон Черкасенко, Олександр Олесь, Володимир Винниченко, Павло Тичина.

Стаття про українську підсовєцьку літературу, відредагована Вячеславом Давиденком, розкриває зміст творчості таких письменників і поетів, як: Микола Куліш, Юрій Яновський, Микола Хвильовий, Володимир Сосюра, Павло Филипович, Микола Зеров, Михайло Драй-Хмара, Юрій Клен, Микола Бажан, Остап Вишня, Максим Рильський, Олесь Гончар, Василь Симоненко, Ліна Костенко та багато інших. Показано всю складність діяльності представників української літератури в радянську добу, переслідування на вільне слово і знищення багатьох талановитих письменників і поетів. В. Давиденко подає в кінці статті список праць, на основі яких він розкрив цю тему.

Стаття про еміграційну літературу знайомить читача з плеядою талановитих письменників і поетів, які творили за межами України і мали можливість вільно висловлювати свої думки, творити вільну українську літературу не обмежену жорсткою радянською цензурою. Віра Драч розкриває талант таких письменників, як Євген Маланюк, Оксана Лятуринська, Олена Теліга, Олег Ольжич, Улас Самчук, Іван Багряний, Софія Парфанович, Микола Понеділок, Тодось Осьмачка, Докія Гуменна, Михайло Орест, Вадим Лесич, Борис Олександрів, Святослав Гординський, Василь Барка, Богдан Бойчук, Патриція Килина, Юрій Тарнавський, Ігор Костецький, Ігор Качуровський і багато-багато інших.

Проф. Валер’ян Ревуцький розкрив тему «Театр», де подає історію становлення українського професійного театру, виводить його з життя нашого народу, з народних звичаїв і обрядів, характеризує старовинний театр, церковно-шкільний театр, український вертеп — ляльковий театр, що утримався до 80-х років XIX ст., кріпацький театр, аматорський (побутовий) театр, що постав в 60-х роках XIX ст. як місток до майбутнього національного театру. Подає інформацію про постання «Національного театру» та «Молодого театру» у 1917 році, «Нового Львівського театру» (1919), «Театру ім. І. Франка» (1920), «Українського Черновецького театру» (1918), «Театру ім. Шевченка», примусово створеного радянською владою у 1920 році. Проте ще у 1922 році можливим було виникнення «Мистецького Об’єднанння «Березіль», «Театру ім. Заньковецької» та інших театрів в різних частинах України.

Автор підсумовує театральне життя за останні 50 років, характеризує важливіші театральні колективи в Україні та за її межами. Стаття

насичена іменами засновників театрів, режисерів, акторів. Зокрема, читач відкриває для себе такі імена видатних діячів українського театру, як: Дмитро Туптало, Георгій Кониський, Степан Писаревський, Яків Кухаренко, Василь Гоголь (Яновський), Микола Гоголь, Михайло Щепкін, Михайло Старицький, Марко Кропивницький, Микола Садовський, Опанас Саксаганський, Марія Заньковецька, Лесь Курбас, Ніна Горленко, Микола Певний, Віра Левицька, Володимир Блавацький, Олімпія Добровольська, Йосип Гірняк та інші.

Проф. Осип Залеський у статті «Музика» розкрив суть музики та її ролі в житті людини, поняття «спів» як одну із галузей музичного мистецтва. Автор знайомить читача з музичними інструментами, розкриває історію їх появи на теренах України, розкриває імена таких видатних бандуристів та торбаністів, як Остап Вересай, Михайло Кравченко, Терешко Пархоменко, Василь Ємець, Павло Конопленко, Г. Гончаренко, О. Бородай; висвітлює діяльність «Капели Бандуристів ім. Шевченка» під керівництвом Г. Китастого, потім В. Божика в еміграції. Читач має змогу відкрити для себе імена відомих українських композиторів і співаків, побачити їх портрети та осягнути творчість. Це такі діячі: Дмитро Бортнянський, Семен Гулак-Артемовський, Петро Ніщинський, Михайло Вербицький, Микола Лисенко, Кирило Стеценко, Микола Леонтович, Станіслав Людкевич, Микола Дилецький, Григорій Сковорода, Максим Березовський, Артем Ведель, Остап Нижанківський, Олександер Кошиць, Артем Ведель, Нестор Городовенко, Платон Майборода, Степан Давидов, Петро Турчанинів, Степан Писаревський, Петро Сокальський, Іван Лаврінський, Віктор Матюк, Максим Копко, Іван Кипріян, Наталь Вахнянин, Сидір Воробкевич. Розкриває творчість батька національної музики Віталія Лисенка і багатьох відомих і маловідомих діячів музичного мистецтва, знайомить з стильовими напрямками української музики.

Статтю «Образотворче мистецтво» до Енциклопедії написав Дам'ян Горняткевич. Читач знайомиться з українським образотворчим мистецтвом, починаючи з монументального мистецтва і станкового малярства, іконостасів і прикрас богослужбових книг. Зразки цих видів мистецтва автор демонструє ілюстраціями мозаїк, ікон, розписів українських храмів. Портретне мистецтво унаочнене в Енциклопедії портретами, зокрема у виконанні художника Дмитра Левицького «Портрет священика, 1779 року», Володимира Боровиковського «Портрет І. Безбородька. 20-ті роки XIX ст.», Тараса Шевченка «Катерина. 1842 рік». Стаття знайомить читача з біографіями

та творчістю українських митців, розкриває особливості їх творчого обдарування. Тарас Шевченко започаткував видання циклу «Живописна Україна», послідовниками цього напрямку були Лев Жемчужніков, Кость Трутовський, Василь Верещагін. Побутовий напрям в українському малярстві продовжували також Порфир Мартинович, Микола Пимоменко, котрий поєднав історичну та побутову тематику в своїх творах. Київська малярська школа, вчителем в якій працював М. Пимоненко, представлена такими відомими художниками, як Фотій Красицький, Олександер Мурашко, Григор Світлицький, Амвросій Смаглій-Ждаха. Представляє автор митців з Галичини — Івана Труша — знаменитого пейзажиста й портретиста, пензлю якого належать також сцени з селянського життя, а також Олексу Новаківського, котрий належав до Краківської школи. Сцени з козацького життя малювали Борис Крюків і Микола Бутович. Автор статті аналізує творчість українських ілюстраторів Івана Їжакевича, Опанаса Сластьона, Едварда Козака. Історичний і релігійний напрям малярства представлено творчістю Миколи Івасюка, Миколи Самокиша, Сергія Васильківського, Петра Андрусіва, Надії Сомко-Макаренко. Релігійний живопис XIX і XX століть презентує творчість Миколи Ге, Петра Холодного, художників діаспори Михайла Осінчука, Святослава Гординського, Сергія Макаренка, Олекси Грищенка та інших мистців.

Автор представляє творчість одного з найбільш заслужених українських мистців XX століття Василя Кричевського та представників його родини, котрі також проявили себе у царині образотворчого мистецтва. Книжкова графіка представлена творчістю неперевершеного мистця Юрія Нарбута та Павла Ковжуна. Найновіша доба в українському образотворчому мистецтві на початок 70-х років XX ст. представлена творчістю таких відомих українських художників, як Володимир Бачинський, Галина Мазепа, Марія Дольницька, Людмила Морозова та інші. Стаття унаочнена чорно-білими ілюстраціями творів художників: Фотія Красицького, Миколи Пимоненка, Івана Труша, Опанаса Сластьона, Юрія Нарбута, Сергія Васильківського, Олексія Новаківського, Василя Кричевського, Анатоля Петрицького, Михайла Бойчука, Олександра Архипенка, Олекси Грищенка, Миколи Бутовича, Галини Мазепи, Петра Холодного, Якова Гніздовського.

Стаття «Народне мистецтво» розкриває такі його складові: «Вишивки» (Ніна Булавецька); «Різьба в дереві» (проф. Антін Малюца); «Кераміка» і «Писанки» (Дам’ян Горняткевич). Читачеві пропонуються змістовні тексти, що вводять в світ народного мистецтва,

оригінальних самобутніх зразків повсякденної творчості народу, що вражають своїм мистецьким смаком, відображають зміст життя народу в будні і свята. Народне мистецтво розкриває творчий потенціал українства, його мистецькі уподобання, талант, потребу творчості як органічний супровід всіх сфер життя і діяльності. Народне мистецтво дає змогу осягнути душу народу, його духовний світогляд, неповторність сприйняття довкілля, людини, Бога.

У статті «Архітектура», підготовленій арх. Титом Гевриком, розкрито особливості української архітектури, простежено її історію, охарактеризовано притаманні їй стилі (візантійський, античний, староруський, візантійський стиль Київської Руси, романський, стиль готики, ренесанс, дерев'яна архітектура, бароко, козацьке бароко, рококо, класицизм). Текст статті унаочнено чорно-білими ілюстраціями, де подані зразки архітектурних споруд, зокрема: Руїни християнської базиліки в Херсонесі (VI ст.), Макет укріплень Білгорода (X–XII ст.), Церква св. Параскеви в Чернігові (XII–XIII ст.), Золоті ворота в Києві 1037 р. (реконструкція), Макет реконструкції Собору св. Софії у Києві (1037 р.), Собор св. Софії у Києві, сучасний вид (відбудований в 1690 – 1697 рр.), Успенський Собор Києво-Печерської Лаври (1073–1078 рр.), Собор Михайлівського Золотоверхого монастиря у Києві (1105 р.), Церква св. Пантелеймона в Галичі (XII–XIII ст.), Покровська церква в Сутківцях (1476 р.) та інші. У кінці статті подано словник термінів, які розкривають суть архітектури в її конкретних аспектах. Загалом, стаття дає цілісне уявлення про історію та особливості української архітектури.

Текст статті «Наука і техніка» написаний інженером Любомиром Онишкевичем, унаочнений ілюстративним матеріалом, що підтверджує досягнення українців у технічно-індустріальному та науковому розвитку. Автор аналізує науково-технічний поступ українства з найдавніших часів і до сьогодення, характеризує наукові центри на території України, як такі, що у князівські часи розвивалися на зразках Візантії, а з часів Галицько-Волинської держави на зразках Західної Європи. Зазначає, що українці розвинули власну наукову думку, що була схрещенням думок з усіх кінців світу. Серед наукових центрів України характеризує Академію в Острозі на Волині (засновано в 1580 р.), школу Успенського Братства у Львові (1586 р.), Богоявленську Братську Школу в Києві (1617 р.), розкриває їх навчальні програми та імена видатних викладачів-вчених: Петра Могили, Мелетія Смотрицького, Єлисея Плетинецького та інших.

Автор характеризує Києво-Могилянську Колегію, яка розвинулася на основі школи Київського Братського монастиря в кінці XVII ст. і трансформувалася в Академію у 1701 р., що стала осередком науки і знання не лише для Східної, але й для Західної Европи. Автор називає імена видатних вчених, що були студентами Академії: Григорій Сковорода, Іван Полетика, Іван Прокопович та інші. Прослідковує етапи технічно-промислового розвитку України та нищення і привласнення наукових і технічних здобутків українців Росією, переманювання і насильне вивезення науковців з України до столиці імперії. Подано процес відродження української науки в другій половині XIX ст. в центральній Україні, відзначено відкриття університетів, імена видатних учених і винахідників: М. Костомарова, П. Куліша, О. Кістяківського, М. Грушевського, І. Горбачевського, В. Левицького, І. Пулюя, С. Круківської-Ковалевської, І. Мечникова, Ю. Кістяківського та інших. Автор знайомить читача з діяльністю Наукового товариства ім. Шевченка (НТШ) у Львові, Всеукраїнської академії наук (ВУАН) у Києві, Української вільної академії наук (УВАН) в еміграції та діаспорі, з іншими науковими і освітніми установами за межами України. Знайомить з досягненнями українства в XX ст., які незважаючи на підпорядковане Москві становище, змогли досягнути значних результатів. До тексту статті подано ілюстрації, які демонструють наукові, технічні та технологічні здобутки України (Макет Київської Академії 1703–1740 рр.; Навчання в Київській Академії. Сторінка з «Іфіки ієрополітики», Київ, 1712 р.; портрети видатних учених, світлини українських університетів, першої радянської електронної цифрової машини в Києві, другого по величині в світі телескопу Кримської обсерваторії тощо).

Статтю «Сільське господарство» підготувала інженер Олена Кононенко-Трофимовська. Тут розкрито основні характеристики землеволодіння і системи сільського господарства в Україні (переліжна, трипільна, сівозміни). Висвітлено події примусової колективізації та її наслідки, колгоспну і радгоспну системи. Охарактеризовано види сільськогосподарського виробництва: зернове господарство, городництво, промислові рослини, садівництво і виноградарство, тваринництво, допоміжні галузі сільського господарства (птахівництво, бджільництво, рибальство). Зазначено сільськогосподарські райони України. Текст статті унаочнено ілюстраціями.

Стаття «Промисловість» і «Заповідники» підготував інженер Микола Химич. У ній подано загальну господарську характеристику

України, охарактеризовано скотарську, хліборобську й індустріальну формації, розкрито історичні підстави розвитку господарства в Україні, періоди розвитку господарства в Україні, промислові райони України, корисні копалини, копалини палива, металеві копалини, нерудні копалини. Висвітлено розвиток промисловості України в усіх її аспектах. Стаття унаочнена ілюстраціями, карто-схемами, а також таблицями зі статистичними матеріалами, які дають змогу узагальнити здобутки в галузі промисловості України. В кінці статті подано бібліографію, на основі якої підготовлено статтю.

У статті «Заповідники» розкрито чинники, які сприяють збереженню природи в Україні, яка зазнала згубного втручання і нищення, особливо упродовж XX ст. Тут автор подає природоохоронні зони, які створюють всі необхідні умови для збереження живої і неживої природи в їх комплексі. Зокрема, подано відомості про такі заповідники: Асканія Нова; заповідники цілинного степу (Стрілецький степ, Хомутовський степ, Кам'яні могили, Михайлівська цілина); орнітологічні та іхтіологічні заповідники (Чорноморський заповідник, Озівсько-Сивашський заповідник, заповідник Білосарайська коса, Дністровий лиман); заповідно-мисливські господарства; карпатські заповідники (Чорногора, Буковий заповідник Уголька); дендропарки (Тростянецький, Софіївка, Олександрія, Устимівка, Веселі Боковеньки); історичні заповідники; природничі заповідники. Подані ілюстрації дають конкретне уявлення про ці особливі території та необхідність їх охорони.

В Енциклопедії наявний іменний покажчик. Зміст подано в кінці видання.

На нашу думку, видання «Україна. Енциклопедія для молоді» є цінною книгою для всіх читачів, котрі прагнуть осягнути цілісний образ України, її народ і перспективи, виховати в собі почуття гордості за свою країну, здатність аргументовано відстоювати її здобутки й інтереси. Сьогодні ця книга прислужиться, перш за все, учням і студентам в Україні, як на початку 70-х років XX ст. прислужилася українській молоді в діаспорі. Можемо припустити, що її наклад міг забезпечити школи українознавства, українські суботні й недільні школи в США, бібліотеки при українських домах та інших культурно-освітніх установах діаспори, де проводилася освітньо-виховна робота з українськими дітьми та молоддю. Наразі книга оцифрована і її можна читати на сайті «Diasporiana»: https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/18195/file.pdf .

7.2. Мистецтвознавство як складник гуманітарних наук у загальних енциклопедіях [на прикладах електронних сторінок видань Британської енциклопедії та Енциклопедії польського Державного наукового видавництва (PWN)]

Модернізація масштабних енциклопедій, обумовлена розвитком електронних засобів поширення інформації, потребує перегляду класичної концепції наповнення енциклопедій. Вдамося до аналізу репрезентації мистецтвознавства на електронних сторінках видань Британської енциклопедії та енциклопедії польського Державного наукового видавництва (PWN)

Польський досвід видання як загальних, так і спеціалізованих академічних енциклопедій налічує кілька десятків років. Так, видання Польського біографічного словника (Polski Słownik Biograficzny) започатковано у 1935[4]. Словник польських та іноземних художників, що працювали у Польщі (Słownik artystów polskich i obcych w Polsce działających (zmarłych przed 1966 r.). Malarze, rzeźbiarze, graficy) видається з 1971-го[5]. Енциклопедії Державного наукового видавництва (Wydawnictwo Naukowe PWN, Państwowe Wydawnictwo Naukowe) засноване у 1951. Саме енциклопедії останнього концептуально та стилістично найближчі концепції ВУЕ. З трьох загальних енциклопедій, виданих PWN, лише одна отримала електронне «дзеркало» та систематично поповнює власну електронну версію.

Так, Велика загальна енциклопедія ДНВ (Wielka encyklopedia powszechna PWN) видавалась протягом 1962–1970; вона налічує 13 томів та 75 000 гасел; існує лише у паперовому варіанті. Велика енциклопедія ДНВ (Wielka encyklopedia PWN), що видавалась протягом 2001–2005 рр. у Варшаві, існує лише у паперовому вигляді; вона налічує 30 томів та 140 тисяч гасел[6]. Врешті, існує інтернет-енциклопедія ДНВ (Encyklopedia PWN)[7], що на сьогодні налічує близько 122 000 гасел. Це видання абсорбує досвід попередніх енциклопедичних видань, доповнених знаннями сучасних науковців. Узагаль-

---

[4] Polski Słownik Biograficzny. URL: http://www.ipsb.nina.gov.pl.

[5] Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk. Zaklad historii sztuk plastycznych. Słownik artystow polskich. URL: http://www.ispan.pl/pl/dzialalnosc-badawcza/zaklad-historii-sztuk-plastycznych/slownik-artystow-polskich.

[6] Marek Kosmulski. Encyklopedia aktorów i samolotów. Wielka Encyklopedia PWN, T. 1–30, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2001–2005. URL: https://forumakademickie.pl/fa-archiwum/archiwum/2005/10/33-recenzje.htm.

[7] Інтернет-енциклопедія ДНВ. URL: https://encyklopedia.pwn.pl/.

нений запит «мистецтво» («sztuka») на території цього ресурсу викликає набір посилань на статті двох категорій:

1. Такі, що містять термін у назві;

2. Такі статті та ілюстрації, де згадано цю категорію;

3. Цитати видатних діячів культури, передусім поляків, з цього приводу.

Після короткого етимологічного визначення інтернет-словник ДНВ пропонує лінки на наступні статті: Sztuka, художнє товариство; два однойменних журнали та третій, що містив це слово у назві; декоративне мистецтво; Перське мистецтво; мистецтво для мистецтва; інтерактивне мистецтво; дві статті щодо прикладного та ужиткового мистецтва; мистецтво війни; абстрактне мистецтво; Німецьке мистецтво; Російське мистецтво; мистецтво графічне; мистецтво інтерпретації; християнське мистецтво; і, нарешті, «sztuka mistrzowska» — термін щодо виробу, котрий виконували челядники задля того, щоб отримати звання майстра.

По тому портал пропонує також чотири розділи, що містять опосередковані згадки про мистецтво:

1. Додаткові матеріали (Статті «Живопис, скульптура та архітектура ХХ ст.»; «Кіно ХХ ст.»; «Література ХХ ст.» тощо);

2. Ілюстрації та мультимедіа — 22 позиції, серед яких лінки на мистецькі колекції, насамперед музеї; а також на видатні твори світового та польського мистецтва; наприклад: Державний музей мистецтв М. К. Чюрльоніса (Каунас, Литва); Музей японського мистецтва та техніки «Manggha» у м. Кракові; Національний центр мистецтва та культури ім. Ж. Помпіду у Парижі; Державна колекція мистецтв у замку Вавель, Краків; Бестіарій — фрагмент Ягеллонського гобелену із зображенням фантастичних істот; Тронний гобелен з гербом Польщі; «Композиція з трефовим тузом» Жоржа Брака; «Поцілунок» К. Бранкузі; «Дефіляда» Леона Хвістека тощо. Примітка: лінк, що переадресовує користувача до певного мистецького твору, містить: ім'я автора; власне ілюстрацію; рік створення твору, а також назву музею, в якому він зберігається. Ілюстрація збільшується у розмірах і позначена копірайтом «Архів ілюстрацій ДНВ».

3. Таблиці та збіги (Tabele, zestawienia); тут містяться статті, в тексті, а не назві яких вживається слово «мистецтво». Наприклад: Академія наук; найбільші сучасні видавництва Польщі; університети світу; музичні фестивалі; Поляки, що здобули нагороди на Олімпійських іграх від 1924 року тощо.

4. Посилання на відповідні статті Словника польської мови ДНВ (Słownik języka polskiego PWN)[8].

Всю цю інформацію — власне, набір посилань на конкретніші статті — користувач отримує на першій сторінці після введення запиту. Внизу сторінки — лінки на наступні сторінки результатів запиту.

В Електронній енциклопедії ДНВ наведено докладні біографії митців, які беззастережно увійшли до історії світової культури та мистецтва. Їхні імена присутні на осібних сторінках; поруч вказано дату народження та властивий митцю тип творчості (наприклад, «живописець»)[9]. Серед сучасних художників, наприклад, подано Леона Тарасевича, що неодноразово виставлявся в Польщі та Україні та багато років викладає у Варшавській Академії мистецтв.

Тематичні розділи на порталі польського ДНВ відсутні. Читачеві запропоновано лише три варіанти опрацювання контенту: оглянути енциклопедію, оглянути таблиці; оглянути ілюстрації та мультимедійні матеріали; скористатись пошуком в абетковому порядку.

Історія Британської енциклопедії, що поповнюється англомовними вченими та дослідниками всього світу, налічує кілька століть, починаючи з 1768-го. Фінальним паперовим виданням стало 15-те видання: 30 томів із 40 000 статей, з яких останній був виданий у 2010. Після цього проект Британіки проголосив про перехід на онлайн-платформу. Отже, електронне «дзеркало», портал[10] модернізованої енциклопедії налічує 10 років існування.

Окрім пошуку за конкретними гаслами за допомогою рядка пошуку, Британіка пропонує читачу зосередитись на одному з 12-ти розділів. Це: розваги та поп-культура; географія та подорожі; здоров'я та медицина; стиль життя та соціальна проблематика; література; філософія та релігія; політика, право та уряд; наука; спорт і відпочинок; технології; візуальні мистецтва; світова історія. Інформація у позначених розділах, що мають опосередковане відношення до мистецтвознавства, доповнює напрочуд важливий розділ «Візуальні мистецтва»[11], який, в свою чергу, містить 9 підрозділів. Це: архітектура; нагороди в царині мистецтва; декоративне мистецтво; мода; графіка; мистецтво інсталяцій та перформансів; живопис; фотографія; скульптура.

---

[8] Słownik języka polskiego PWN. Sztuka. URL: https://sjp.pwn.pl/sjp/sztuka;2527254.html.

[9] Леон Тарасевич. URL: https://encyklopedia.pwn.pl/szukaj/Leon%20Tarasewicz.html.

[10] Енциклопедія Британіка. URL: https://www.britannica.com/

[11] Візуальні мистецтва. URL: https://www.britannica.com/browse/Visual-Arts.

Пошук за ключовим словом «мистецтво» (Art) на головній сторінці ресурсу дає 10 посилань на цикл статей, що містять термін у назві. Це Власне Мистецтво (Art); Філософія мистецтва (Philosophy Of Art); Візуальні мистецтва (Visual Arts); Арт Брют (Art Brut); Історія мистецтва (Art History. Visual arts); В чому різниця між мистецтвом сучасності та Contemporary Art? (What's the Difference Between Modern and Contemporary Art?); Абстрактне мистецтво (Abstract Art); Поп-арт (Pop Art); Мистецький ринок (економіка) (Art Market; economics); Все про мистецтво та дизайн. Частина I. (Everything in Art and Design (Part One) Quiz). Перелік свідчить про те, що автори Британіки зацікавлені у всебічному висвітленні всіх припустимих уявлень про мистецтво, що склалися на сьогодні в англомовному світі. Автори Британіки намагаються дати максимально докладну довідку про творчу біографію художника та напрочуд якісно ілюструють її.

До прикладу, наведемо біографію Ентоні Гормлі (Antony Gormley), твори якого неодноразово виставлялись у Києві[12]. Перед іменем художника вказано його національну приналежність (тут: *британський* скульптор та рисувальник).

Так само, як у польській енциклопедії, статті містять посилання на тлумачні словники, аналогом якого в українському сегменті Інтернету є Академічний тлумачний словник української мови[13].

Досвід розглянутих у даній статті польської та британської енциклопедій свідчить про те, що візуальні мистецтва є суттєвою складовою репрезентації тієї чи іншої культури у світі. Портал «Великої української енциклопедії» поєднує якості Британіки (структура згідно з тематичним розділам) та Енциклопедії ДНВ Польщі (абетковий порядок викладення інформації). В обох оглянутих вище енциклопедіях у сфері мистецтвознавства детальну увагу присвячено найперше загальним мистецьким темам: видам мистецтва, напрямкам, стилям, творчим об'єднанням та виданням, а також мистецьким колекціям та конкретним творам. Що стосується висвітлення біографій митців, то тут концепції іноземних енциклопедій різняться. Польська електронна енциклопедія акцентує увагу на репродукуванні творів, які зберігаються у польських колекціях, і висвітлює біографії митців найперше у зв'язку з цими репродукціями (наявністю у музеях Польщі), і докладно висвітлює біографії лише тих постатей, що давно і впевнено посіли важливе місце в історії світової та польської культу-

[12] Antony Gormley. URL: https://www.britannica.com/biography/Antony-Gormley.

[13] Академічний тлумачний словник української мови. URL: http://sum.in.ua/

ри, при цьому досить стримано висвітлюючи біографії сучасних митців. Портал Британіки натомість з однаковим ентузіазмом розкриває нюанси творчих біографій як всесвітньовідомих митців, так і сучасників, приділяючи актуальному мистецтву із сучасних виставкових залів не меншу увагу, аніж майстрам Високого Відродження.

Здійснений контент-аналіз зарубіжних видань дозволило сформувати критерії добору гасел для «Великої української енциклопедії». Формальними критеріями добору гасел за напрямом «Мистецтвознавство» (та ширше — «Культурології») можуть бути: 1) біографії представників творчих професій; 2) біографії науковців в галузі теорії та історії всіх галузей мистецтва; 3) перелік знакових мистецьких закладів: музеїв та галерей, як в Україні, так і за кордоном (наприклад: Національний музей українського образотворчого мистецтва (м. Київ); Музей Вікторії і Альберта, м. Лондон тощо); 4) творчі об'єднання (наприклад, Одеська школа; Паризька школа тощо); 5) заклади освіти (НАОМА, РХСШ, Краківська академія мистецтв тощо); 6) масштабні виставкові проекти (ART-KYIV Contemporary; Венеційська бієнале тощо); 7) знакові премії (Шевченківська премія, Премія PinchukArtCentre, нагороди міжнародних інституцій на зразок Венеційської бієнале); 8) творчі інституції (спеціалізовані НДІ тощо). Акцентуючи увагу на дефініціях напрямів у мистецтві, мистецьких стилів, спеціальних видань, об'єднань, колекцій, мистецьких творів, а також імен і біографій, що мали або мають дотичність до розвитку та репрезентації художнього процесу в Україні та світі, ВУЕ достойно репрезентуватиме українську культуру в світі.

7.3. Українська проблематика революції та громадянської війни (1919-1920 рр.) у виданнях РОССПЭН

Видавництво «Російська політична енциклопедія» («Российская политическая энциклопедия» — «РОССПЭН») було створено в Москві 1995 р. і вже обраною назвою засвідчило центральну ідею і головну мету свого існування та функціонування — продукування у сфері політико-гуманітарного знання фахової, якісної літератури інформаційно-довідкового наукового змісту і характеру. Як видається, з того часу творчий колектив видавництва, сконсолідований навколо нього науковий актив, численні автори, що залучаються до співпраці, прагнуть ефективно виконувати обрану місію, систематично поповнюючи арсенал профільної літератури, яка має серйозне значен-

ня в науково-інформаційному, освітньому житті, привертає широку суспільну увагу. Досить потужна установа активно й сутнісно відреагувала на сторіччя революції 1917 р. в Росії, продовжує інтенсивну діяльність, пов'язану з такою ж, хронологічно наступною датою — подіями Громадянської війни.

Як це часто буває з реалізацією масштабних проектів, ініціатори енциклопедії «Россия в 1917 году» планували випустити фундаментальну ювілейну працю, в якій би були якнайповніше зібрані й представлені досягнення історичної науки у вивченні суспільних процесів переламного року. Оскільки Україна була в 1917 р. складовою частиною зруйнованої Російської імперії, і події в регіоні були тісно пов'язані з тим, що відбувалося в цілій країні, передбачалося належним чином відбити в книзі різні, найважливіші аспекти тогочасного життя, по можливості врахувати у відтворюваній синтетичній картині українські чинники. До підготовки словника був залучений, крім автора цих рядків, український історик, доктор історичних наук Д. В. Вєдєнєєв. Вочевидь, при цьому брались до уваги як науковий доробок обох дослідників з історичних проблем періоду, так і їхня дотичність до підготовки таких енциклопедичних проектів, як «Великий Жовтень і громадянська війна на Україні»[14], шеститомна «Юридична енциклопедія» (Київ: Видавництво «Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 1998–2004), п'ятитомна «Українська дипломатична енциклопедія» (Харків : «Фоліо», 2013), десятитомна «Енциклопедія історії України» (Київ : «Наукова думка», 2003–2013), «Політична енциклопедія» (Київ : Парламентське видавництво, 2011) та ін. Крім того, свого часу обидва науковці запрошувались у якості авторів до участі у здійсненні одного з найпомітніших видань РОССПЭНа, присвяченого політичним партіям Росії[15]. Варто зауважити, що цим виданням було надано могутнього імпульсу дослідженню партійної історії різних регіонів — згодом країн, оприлюдненню велетенського комплексу документальних збірників з високою питомою вагою архівних матеріалів, що раніше не були в науковому обігу.

За попередньої домовленості з керівництвом проекту, передбачалося включити до видання терміни — статті, які б у комплексі дозволили скласти загальну предметну уяву про економічний потенціал

[14] Великий Жовтень і громадянська війна на Україні. Енциклопедичний довідник. Київ : Головна редакція УРЕ, 1987. 632 с.

[15] Политические партии России. Конец XIX–первая треть XX века. Энциклопедия. Москва : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 1996. 872 с.

України (нариси про найголовніші територіально-господарські комплекси і підприємства, які водночас у більшості випадків виявилися центрами концентрації місцевих жителів — учасників подій, про економічні координаційно-регулюючі органи і товариства, управлінські структури), про політичні аспекти життя (суспільні рухи, демократичні тенденції, передусім — національно-демократичні політичні партії та організації, рельєфні масові й визначальні акції), про державотворчі зусилля й ідеологічні та духовно-культурні зрушення, серед них українізаційні заходи й надбання тощо.

Головній редакції планованого видання були надані, здавалось би, виважені й реалістичні пропозиції щодо включення до словника близько 150 символів, інформація про які, на нашу думку, дала б змогу створити більш-менш цілісну загальну уяву про події 1917 р. в Україні, їхнє місце в загальноросійських процесах. На першому етапі пропозиції були схвалені й включені до робочого варіанту словника. Однак, надалі далися взнаки певні негативні тенденції, пов'язані з необхідністю врахування двох чинників: скорочення обсягу майбутнього видання (що вже на стадії планування істотно перевершило реалістичні показники), а також бажання збалансувати «представництво» регіональних сюжетів. Застосований дещо формалізований підхід призвів, зокрема, до виключення зі структури книги статей-нарисів про українські політичні партії. Одним із вирішальних аргументів слугувало посилання на неможливість одержання подібної якісної інформації з інших національних регіонів — не скрізь історіографічні набутки в цій царині виявилися науково досконалими. Гадається, і пояснення, і рішення виявилися непереконливими. До згаданої вище енциклопедії «Политические партии России» ще 1996 р. були включені достатньо розлогі матеріали про РУП, УНП, УПСР, УСДРП, УДРП, УДХП, УКП(б), УПСС, УПСФ та ін., а також про їхні найавторитетніші друковані органи[16].

Неясними залишилися мотиви відмови від нарисів про такі важливі події, як, приміром, виступ вояків-полуботківців у липні 1917 р., формування в Києві найкрупнішої внутрішньопартійної опозиції курсу на соціалістичну революцію (протиставлення «Платформи Київського комітету РСДРП» Квітневим тезам В. І. Леніна), Вінницьке жовтневе збройне повстання, найпоказовіші приклади українізації

[16] Политические партии России. Конец XIX–первая треть XX века. Энциклопедия. Москва : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 1996. С. 398–399, 505–506, 509–510, 634–648 та ін.

військових частин старої армії, неодноразові переговори Центральної Ради з Тимчасовим урядом у Петрограді і Києві (травень–серпень), перебіг конфлікту між Центральною Радою і РНК наприкінці листопада–у грудні 1917 р. Згадані подієві моменти (а їхній перелік можна було б продовжити) виходили за межі значення суто українських (регіональних) масштабів, набирали загальноросійського звучання і впливу. Без них картина революційних зрушень в Україні, частково і в цілому в Росії втрачає цілісність, тяглість (звісно, в порівняльно рівноцінних для всього видання симетричних вимірах) і, в результаті, не виглядає адекватною, більш-менш повнокровною, не говорячи вже про вичерпність.

Можливими ідеологічними уподобаннями, чи, навпаки, упередженнями науковців, які здійснювали остаточний вплив на відбір гасел енциклопедії, за межами її сторінок опинились такі історичні постаті, як Є. Б. Бош, Г. Л. Пятаков, Ф. А. Сергеєв (Артем), М. О. Скрипник, В. П. Затонський та ін., від позицій, діяльності яких виявився залежним вектор руху суспільних процесів 1917 р. в регіоні, а, відтак, і певною (та й чималою) мірою результат боротьби за владу в цілому в країні. Дещо подібне можна спостерігати і щодо селективного підходу і відтворення в книзі процесів у економічній, національно-державотворчій, культурно-духовній та інших сферах українського регіону.

Гадається, що шукати причини обмежень обсягів інформації про розвиток подій, їхнього усоблення в Україні в даному разі лише на зрізі ліміту видання, бажання витримати уявні регіональні пропорції й т. ін. недостатньо. Можна припустити, що тут якоюсь мірою позначився і такий чинник, як новітня історіографічна тенденція, що має на меті обґрунтувати концепцію «Великої Російської революції», яка стала домінантною саме в момент підготовки і відзначення 100-річного ювілею історичної події. Однією зі складових модернізованого підходу стало категоричне заперечення факту національних революцій, передусім, і понад усе, — Української, в контексті, структурі загальноросійських тектонічних зсувів.

Неабияке значення мало, зокрема, те, що саме видавництво РОССПЭН, яке дарує світу не лише енциклопедично-довідкову літературу, а й величезну кількість наукових, науково-популярних книг (лише в серії «История сталинизма» до 2017 р. вийшло понад 200 томів[17], масовими накладами виходять друком матеріали проведених на сьогодні

[17] Див.: История сталинизма. Научно-издательский каталог (2007–2017). Москва : Издательство «Политическая энциклопедия», 2017. 70 с.

уже 13 міжнародних конференцій з аналогічною назвою, в яких взяло участь біля 1,5 тис. вчених світу), паралельно з енциклопедією «Россия в 1917 году» випустило двотомник «Российская революция 1917 года: власть, общество, культура»[18]. Це була основна, підсумкова, комплексна, історико-теоретична праця колективу авторів Інституту Російської історії Російської академії наук.

Тексти вступних статей до обох фундаментальних видань належать доктору історичних наук директору ІРІ РАН Ю. О. Петрову і, природно, в концептуальному, сутнісному відношеннях абсолютно збігаються, відстоюють одні й ті ж наукові цінності[19]. Втім, на суб'єктивний погляд автора даних розмірковувань, і недосконалості та прорахунки в них також однакові. Це, зокрема, неточне, більше того, думається, невірне розуміння мети, сутності, змісту, характеру, наслідків Української національно-демократичної революції, про що переконливо свідчить спеціальний сюжет[20], підтверджують висновки післямови[21].

Саме рефлексія на названі сюжети, висновки (втім, і на інші публікації подібного змісту, яких немало) стала основною спонукою до підготовки праці про події 1917–1920 рр. в Україні[22]. Як і ще три з останніх монографій автора, в яких досліджуються окремі важливі аспекти революційної доби в Україні, в тому числі і особистий внесок у революційні справи двох непересічних українських інтелектуалів, талановитих політиків — Георгія Пятакова і Миколу Скрипника — побачили світ завдяки тому ж таки РОССПЭНу[23]. Безперечно, слід віддати належне подібній організації діяльності московського видавництва, яке створює можливості для безпосереднього, оперативного поєднання найновітніших результатів дослідницьких студій з енциклопедичними публікаціями, що може бути лише позитивним прикладом для наслідування.

[18] Российская революция 1917 года: власть, общество, культура»: в 2-х т. Москва : Политическая энциклопедия, 2017. Т. 1. 743 с.; Т. 2. 591 с.

[19] Россия в 1917 году. Энциклопедия. С. 5–12; Российская революция 1917 года: власть, общество, культура. Т. 1. С. 8–11.

[20] Российская революция: власть, общество, культура. Т. 2. С. 253–264.

[21] Там же. С. 566.

[22] Солдатенко В. Ф. В горниле революций и войн: Украина в 1917–1920 гг.: Историко-историографические эссе. Москва : Политическая энциклопедия, 2018. 670 с.

[23] Солдатенко В. Ф. Георгий Пятаков: оппонент Ленина, соперник Сталина. Москва : Политическая энциклопедия, 2017. 423 с.; Солдатенко В. Ф. Высокое стремление. Судьба Николая Скрыпника. Москва : Политическая энциклопедия, 2018. 455 с.; Солдатенко В. Ф. Россия–Крым–Украина. Опыт взаимоотношений в годы революции и Гражданской войны. Москва : Политическая энциклопедия, 2018. 167 с.

Варто зазначити, що видавництво вдалося до республікацій творчого спадку лідерів Української революції — М. С. Грушевського, В. К. Винниченка, С. О. Єфремова (звісно, разом з публіцистичними творами учасників, керівників загальноросійських суспільних процесів доби з супровідними, довідковими матеріалами авторів, які визнають, досліджують, популяризують феномен і концепцію Української революції)[24]. До підготовки енциклопедичних статей, інших творів залучаються й українські фахівці, хоча їхнє коло залишається нешироким. І все ж результати комплексної, взаємозацікавленої співпраці, гадається, можна спостерігати й оцінювати.

Не випереджаючи подій, розуміючи, що до самого моменту появи друком енциклопедії «Гражданская война в России. 1917–1922 гг.» можуть статися певні зміни (і як свідчить попередній досвід, досить істотні), на сьогодні можна констатувати позитивні зрушення, зокрема, у порівнянні з енциклопедією про 1917 р. в Росії. Так, до остаточного варіанту словника включені символи для підготовки відповідних матеріалів про більшість українських партій (принаймні, про найвпливовіших), про їхню еволюцію впродовж усього періоду Громадянської війни. Якщо це буде здійснено у запланованому розрізі, то можна буде сподіватися на відтворення більш-менш адекватної картини динаміки партійних процесів — стрижня тогочасного політичного життя в регіоні. Розрахунок на такий результат значною мірою ґрунтується на вже здійснені замовлення. Втім, вважати що всі пропозиції української сторони справдяться, на жаль, не можна. Так, до уваги не беруться аргументи про доцільність вміщення до майбутньої енциклопедії окремої, повноцінної статті про Комуністичну партію (більшовиків) України. Як відомо, вона була створена в липні 1918 р. і під час Громадянської війни пережила значну низку дуже важливих, якісних, оригінальних, лише їй притаманних специфічних змін і процесів, які не тільки зрештою привели її до перемоги, але й вирізнили серед інших подібних організацій, визначили особливе місце серед них.

Однак, наукові експерти відповідного (історико-партійного напрямку) вважають достатнім лише згадати про КП(б)У (так би мовити «через кому»), як про одну з обласних за статусом організацій,

[24] Див.: Революция 1917 года глазами современников: В 3 т. Москва : Политическая энциклопедия, 2017. Т. 1. Январь–май. С. 67–69, 95–97, 150–152, 274, 275, 279–281, 294–295; Т. 2. Июнь–сентябрь. С. 96–98, 105–107, 232–239, 435–436, 438–439, 475–479.

в загальній статті про Російську Комуністичну партію (більшовиків). Окрім іншого, апріорі формуватиметься викривлене враження про розстановку партійних сил в Україні: значно менші за чисельністю, суспільною вагою і впливом, змушені в рамках розглядуваного періоду зійти з політичної арени партійні утворення знайдуть бодай лапідарне висвітлення своєї діяльності, а уява про організацію, яка неухильно нарощувала потенції, зібрала навколо себе інші партії лівого спрямування і сформувала радянський політичний і державний табір, що на десятиліття визначило долю України, виявиться знівельованою. Можливо, загальне враження про ситуацію буде хоча б певною мірою скоригованим через заплановані статті про таких діячів КП(б)У як Г. Л. Пятаков, М. О. Скрипник, Є. Б. Бош, Е. І. Квірінг, В. П. Затонський, Х. Г. Раковський, Г. І. Петровський, С. В. Косіор, Ф. А. Сергеєв (Артем), В. М. Шахрай, а також про представників націонал-комуністичних партій і течій — О. Я. Шумського, В. М. Елланського (Блакитного), Г. Ф. Лапчинського, А.А. Річицького (Пісоцького), Г. Ф. Гринька.

Відповідно до спланованої структури майбутнього видання не повинно виникнути й перекосу відносно паралельної рівноцінної репрезентції й всього спектру лідерів українських партій і вищих державних інституцій, в сумі — національної політичної еліти. Мова, зокрема, про статті, присвячені діяльності в буремну добу М. С. Грушевського, В. К. Винниченка, С. О. Єфремова, Д. І. Дорошенка, П. О. Христюка, В. О. Голубовича, П. П. Скоропадського, С. В. Петлюру, М. П. Василенка, В. К. Липинського, К. О. Левицького, Є. О. Петрушевича, В. М. Чехівського, І. П. Мазепу, В. К. Прокоповича, А. В. Ніковського, Н. І. Махна, М. Ю. Шаповала та ін.

Певне значення тут мало знайомство російських істориків, в тому числі тих, хто впливає на формування напрямків колективу РОССПЭНа, з недавньою монографією з історії партійного будівництва в Україні 1917–1920 рр[25], звісно, також з іншими публікаціями, зокрема, з супровідними довідковими блоками до збірників документів і матеріалів про український визвольний рух, діяльність Центральної Ради, Директорії Української Народної Республіки, державні установи Гетьманату, інших адміністративно — державних утворень.

На жаль, за згаданою вище аналогією укрупнення, об'єднання

[25] Солдатенко В. Ф. Деміурги революції. Нарис партійної історії України 1917–1920 рр. Київ : Науково-виробниче підприємство «Видавництво Наукова думка» НАН України, 2017. 748 с.

сюжетів з метою економії загальних обсягів проекту передбачається лише одна стаття про Брестську мирну конференцію і Брестський мир, де, можна прогнозувати, просто «потоне», загубиться дуже важливий переговорний процес (по суті, паралельна конференція) і заключення угоди УНР з Центральними державами — першого миру Першої світової війни. Можливо, тут справі могли б зарадити спільні авторські статті, що до цього часу зустрічаються як виняток.

Значно повніше у новій енциклопедії планується відбити основні, найважливіші події і процеси Громадянської війни та іноземних інтервенцій на українських теренах. Почасти це природно, оскільки Україна стала одним із епіцентрів, основних театрів військових дій, де вирішувалася доля революції і Росії в цілому. Це, зокрема, надзвичайно крупномасштабні історичні епізоди, найменовані денікінщиною і врангелівщиною, петлюрівщиною (отаманщиною) і махновщиною, австро-німецькою окупацією і антантською інтервенцією, польською агресією (війною) тощо. Почасти ж — це наслідки врахування і використання наукового доробку дослідників, які вивчають і висвітлюють проблеми історії Громадянської війни в Україні всупереч позиції тих авторів, які наявність такого феномену взагалі заперечують.

У цьому сенсі очікуваний вихід згаданого поважного видання може зіграти додаткову позитивну роль у визначенні теоретико-методологічних підходів до надважливих, однак, і надзвичайно заплутаних в історіографії сторінок історії, кристалізації концептуальних засад їхнього осягнення. На певний прогрес можна розраховувати у поглибленні, примноженні знань про складні, суперечливі процеси національно-державного будівництва, випробування суспільною практикою різних політико-правових моделей (Українська Народна Республіка, Українська Соціалістична Радянська Республіка, Донецько-Криворізька Радянська Республіка, Українська гетьманська Держава. Західно-/Українська Народна Республіка, Кримська Автономна ССР та ін.), про роль України в міжнаціональних, міжнародних стосунках, у об'єднавчих процесах, які завершилися створенням Союзу РСР.

Є рація розраховувати на поповнення наукового інформаційного арсеналу про визначальні аспекти економічного та культурно-духовного життя в регіоні, зрушень в інших сегментах функціонування нації, народу, а в підсумку — до реалістичного відтворення подій і процесів в Україні в буревійні роки.

Серед можливих висновків з викладеного і зумовлюваних їх оцінкою практичних пропозицій, гадається, варто обмежитись такими:

«Українські сюжети» на сторінках енциклопедичних та інших видань РОССПЭНа мають вагоме значення для обґрунтування сучасних концепцій історії України, наукового тлумачення окремих її сторінок, зокрема, і щодо важливого і складного періоду 1917–1920 рр. Очевидні недоліки і прорахунки, що виявляються при цьому, зумовлюють необхідність активізації роботи науковців з обох боків — і українського, і російського, уважнішого ставлення до відстоюваних позицій, їх ефективного узгодження.

В діяльності РОССПЭНа варто звернути увагу на різноспрямованість, багатопрофільність, багатоформатність підготовки наукових видань, а відтворюваний досвід, можна думати, заслуговує на вивчення і, в певних параметрах, творчого використання.

Перспективним видається налагодження ділових контактів і можливого співробітництва на систематичних засадах з інституцією Російської політичної енциклопедії, здатних привести до взаємного і спільного наукового ефекту, вдосконалення діяльності нашого українського спеціалізованого видавництва.

Для належного якісного наукового відтворення і відповідної популяризації досягнень вітчизняної історіографії в площині згаданих проблем нагально необхідними видаються цілеспрямовані, планомірні масштабні дії як у дослідницько-організаційному, так і в адміністративно-технічному відношеннях.

7.4. Україна на міжнародній арені у вимірі національної енциклопедистики

Концептуальні підходи до розуміння сучасного етапу еволюції міжнародних відносин були закладені в період руйнації біполярного світу епохи «холодної війни» і формування нових основ світового і міжнародного порядку. Бельгійський учений А. Самюель у книзі «Новий світовий пейзаж»[26] навіть вважає, що людство уже вступило в «новий міжнародний світ». Американський науковець Дж. Розенау в праці «Турбулентність у світовій політиці» говорить про «світ постміжнародної політики»[27]. Практично йдеться про «пластичну ситуацію» в формуванні нової системи міжнародних відносин, яка має властивість відносно швидко змінюватися і набирати різних форм.

[26] Samuel A. Nouveau paysage international. Lyon, 1990. 264 p.

[27] Rosenau J. Turbulence in World Politics. A Theory of Change and Continuity. New York–London–Toronto–Sidney, 1990. 504 p.

Головна ж ціль міжнародної архітектури світу «після холодної війни» полягає в забезпеченні миру, спокою, розвитку і свободи для всієї світової спільноти. Особливість цього процесу полягає в тому, що завершення епохи Холодної війни і переходу до Поствестфальського світопорядку відбувся в мирних шляхом[28]. Саме в таких умовах набула суверенності та міжнародної суб'єктності сучасна Українська держава.

Після прийняття Верховною Радою України Акту проголошення незалежності України від 24 серпня 1991 р. і Всеукраїнського референдуму 1 грудня 1991 р. розпочався процес міжнародного визнання нової держави. Першою 2 грудня 1991 р. незалежність України визнала Польща і вирішила встановити з нею дипломатичні відносини. Того ж дня прем'єр-міністр Канади Брайан Малруні заявив, що Канада визнає Україну як незалежну державу і розпочинає переговори про встановлення дипломатичних відносин. Наступного дня було підписано протокол про встановлення міжнародних відносин між Україною та Угорською Республікою і розпочало роботу перше в Україні посольство. 4 грудня Україну визнали Литва та Латвія, 5 грудня — Росія і Болгарія. Серед західноєвропейських країн першими були Швеція (19 грудня) і Норвегія (24 грудня). Досить довго зволікали США, які до самого кінця демонстрували свою підтримку прагненню М. Горбачова зберегти єдиний СРСР. Однак 25 грудня Вашингтон визнав незалежність України. Того ж дня це зробили Мексика та Ізраїль, далі ФРН, Австралія та Бразилія (26 грудня), КНР (27 грудня), Японія та Італія (28 грудня), Великобританія та Данія (31 грудня). Загалом протягом першого місяця після референдуму Україну визнало 57 держав світу, а на початок березня 1992 р. — 104. Водночас 47 з них встановили з республікою повномасштабні дипломатичні відносини.

Протягом першого року існування незалежної України її державну самостійність визнали більш як 130 країн, дипломатичні відносини було встановлено у повному обсязі з 110 з них, а 40 держав відкрили у Києві свої представництва. Першими Надзвичайними та Повноважними Послами України у зарубіжних країнах стали Роман Лубківський (ЧСФР) та Олег Білорус (США), Тимчасовим повіреним

[28] Троян С. С. Міжнародні відносини в постбіполярному світі: основні закономірності та тенденції еволюції // Зовнішні справи. 2013. № 12. С. 40–45; Толстов С. В. Світ без ілюзій: реалії, тенденції та експерименти постліберальної доби // Зовнішні справи. 2020. № 4. С. 5–11.

у справах України в Польщі — Теодозій Старак. Послом у Канаді був призначений колишній лідер УРП Левко Лук'яненко (перебував на цій посаді до листопада 1993 р.).

26 лютого 1992 р. Україна зробила важливий крок у напрямі інтеграції в Європу, коли в столиці Фінляндії Президент Л. Кравчук підписав Гельсінський заключний акт. Ця подія знаменувала собою курс на незалежну й рівноправну міждержавну політику. Одним із найважливіших принципів документа є положення про відсутність територіальних претензій один до одного та про непорушність кордонів. Серед перших зовнішньополітичних заяв незалежна Україна проголосила відмову від війни як засобу розв'язання міждержавних спорів. Вона декларувала також, що не вважає жодного народу своїм ворогом і не має територіальних претензій до інших держав. За ініціативою української дипломатії 20 березня 1992 р. було підписано Декларацію про незастосування сили або погрози силою у стосунках між країнами — учасниками СНД.

Однією з перших міждержавних угод незалежної України став підписаний у Києві 6 грудня 1991 р. «Договір про основи добросусідства і співробітництва між Україною та Угорською Республікою». 9 листопада 1994 р. відбулося підписання Будапештського меморандуму про гарантії США, Російської Федерації, Великої Британії, які надавалися Україні взамін ліквідації нею ядерної зброї: перераховані держави-учасниці мали поважати незалежність, суверенітет та існуючі кордони України, утримуватися від будь-яких проявів агресії щодо України, в тому числі і від економічного тиску. 2 червня 1996 р. Україна офіційно втратила ядерний статус.

Принципи і напрями реалізації зовнішньої політики України у постбіполярному світі, юридичні основи формування зовнішньополітичної діяльності сучасної Української держави зафіксовані в таких основоположних документах: Декларація про державний суверенітет України 16 липня 1990 р., Акт проголошення незалежності України від 24 серпня 1991 р., Конституція України 28 червня 1996 р., Про Основні напрями зовнішньої політики України: Постанова Верховної Ради України від 2 липня 1993 р. № 3360-XII (втратила чинність 1 липня 2010 р.), Європейський вибір. Концептуальні засади стратегії економічного і соціального розвитку України на 2002-2011 роки: Послання Президента України до Верховної Ради України. 30 квітня 2002 р., Про основи національної безпеки України: Закон України від 19 червня 2003 р. № 964-IV (зміни внесено 1 липня 2010 р.), Про

Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу: Закон України від 18 березня 2004 р. № 1629-IV, Закон України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» від 1 липня 2010 року № 2411-VI, Угода про асоціацію між Україною та ЄС (16 вересня 2014 р., Закон України від 23 грудня 2014 р. «Про внесення змін до деяких законів України щодо відмови України від здійснення політики позаблоковості» (№ 1014-3) тощо.

Міністерство закордонних справ України (МЗС України) як центральний орган виконавчої влади, діяльність якого спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України, є головним органом у системі центральних органів виконавчої влади у формуванні та забезпеченні реалізації державної політики у сфері зовнішніх відносин України.

Загалом в історії сучасної України можна виокремити шість змістовних етапів еволюції її зовнішньої політики:

I (унезалежнення) — сер. 1990–сер. 1993 рр.

II (конституювання) — липень 1993–червень 1996 рр.

III (багатовекторності) — кінець червня 1996–січень 2005 рр.

IV («помаранчевий») — січень 2005–поч. 2010 рр.

V (двовекторності) — весна 2010–поч. 2014 рр.

VI (європейського вибору) — з весни 2014 р.

Міжнародні відносини і зовнішня політика як сфера дії та взаємодії численних і різноманітних державних і недержавних акторів у політичній, дипломатичній, економічній, культурно-гуманітарній, науково-технічній тощо площинах завжди були і залишаються предметом підвищеної уваги політиків, науковців, аналітиків. Це знаходить своє вираження у широкому спектрі фундаментальних монографічних досліджень, фахових статей, аналітичних матеріалів, присвячених як аналізу міжнародних відносин загалом і міжнародно-правових механізмів функціонування сучасної міжнародної системи, так і зовнішньої політики і національної безпеки конкретних держав, у тому числі й України. Тобто, системний аналіз міжнародного комплексу відносин у сучасному світі органічно поєднується із виокремленням і детальною характеристикою його окремих структурно-функціональних складових.

Фундаментальні аспекти, пріоритети і проблеми реалізації зовнішньополітичного курсу сучасної Української держави знайшли відображення в численних наукових публікаціях насамперед вітчизняних, але також і зарубіжних авторів — істориків, політологів, со-

ціологів, економістів, правників, філософів[29]. Так, зокрема, концептуально-теоретичні засади міжнародного становища і зовнішньої політики України висвітлені в працях С. Віднянського, М. Гетьманчука, В. Головченка, А. Киридон, І. Коваля, М. Кулініча, Г. Луцишина, А. Мартинова, В. Мартинюка, О. Сагайдака, С. Толстова, С. Трояна, Я. Турчин, С. Шергіна; геополітичні чинники сучасного міжнародного становища України привернули пильну увагу А. Гальчинського, В. Горбуліна, А. Зленка. О. Івченка, Б. Канцерярука, В. Литвина, В. Манжоли, М. Михальченка, міжнародні ініціативи і дипломатична діяльність Української держави, в тому числі в міжнародних організаціях і структурах стали предметом досліджень Б. Гуменюка, Л. Губерського, А. Зленка, В. Копійки, О. Кучика, Ю. Макара, М. Мальського, В. Матвієнка, Д. Ткача, Л. Чекаленко; фундаментальні основи і напрямки реалізації двосторонніх відносин проаналізовані в численних дослідженнях М. Варварцева, А. Грубінка, І. Жовкви, А. Киридон, С. Корсунського, А. Кудряченка, Ю. Макара, О. Неприцького, Л. Стрільчук, Т. Рендюка, О. Шевчука; зміст і направленість євроінтеграційного і євроатлантичного векторів української зовнішньої політики проаналізовані в працях Л. Алексієвець, О. Андрєєвої, С. Василенко, С. Гакмана, О. Горенка, В. Копійки, А. Круглашова, О. Соскіна, С. Телешуна, І. Тодорова, Л. Чекаленко, О. Чернеги; безпекові й інформаційно-безпекові аспекти реалізації зовнішньополітичного курсу України вивчені Т. Березовцем, О. Білорусом, В. Гвоздем, В. Горбуліним, Є. Магдою, Є. Макаренко, Ю. Пахомовим, Н. Ржевською, М. Рижковим, С. Федуняком й багатьма іншими українськими науковцями.

Особливе місце з-поміж наукових розвідок з проблематики зовнішньої політики України належить друкованим й електронним виданням і публікаціям енциклопедичного характеру, в тому числі й тим, які були оприлюднені Державною науковою установою «Енциклопедичне видавництво»[30]. У цьому контексті варто особливо виокремити

[29] Віднянський С. В., Мартинов А. Ю. Зовнішня політика України як предмет історичного аналізу: концептуальні підходи та перспективи // Укр. іст. журн. 2001. № 4. С. 41–57; Віднянський С. В., Мартинов А. Ю. Зовнішня політика України: еволюція концептуальних засад та проблеми реалізації // Укр. іст. журн. 2011. Вип. 4. С. 55–76; Троян С. С. Сучасні проблеми дослідження міжнародних відносин, зовнішньої політики та національної безпеки України // Зовнішні справи. 2014. № 1. С. 6–11.

[30] Велика українська енциклопедія, т. 1 / Упорядник д. і. н., проф. Киридон А. М. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2016. 592 с.; Велика Українська Енциклопедія: Про Україну та світ — достовірно і мультимедійно. URL: https://vue.gov.ua.

кілька енциклопедій і енциклопедичних словників-довідників. Одним із перших у цьому переліку стало видання в 1997 р. Інститутом енциклопедичних досліджень енциклопедичного довідника «Дипломатія сучасної України»[31]. На початку ХХІ ст. з'явилося інформаційно-довідкове видання «Україна та міжнародні організації[32] У 2004 р. було оприлюднене двотомне видання «Української дипломатичної енциклопедії» (голова редакційної колегії Л. Губерський)[33]. Через два роки були опубліковані енциклопедичний довідник «Історія, теорія і практика європейської та євроатлантичної інтеграції України» (керівник творчого колективу С. Телешун)[34] і словник-довідник «Європейський Союз» (редакція М. Марченка)[35]. У 2006 р. також з'явилося четверте видання «Універсального словника-енциклопедії» (головний редактор М. Попович)[36], яке містило 1432 сторінки, близько 23500 статей, 3270 ілюстрацій, фото, карт, схем, таблиць, зокрема і з тематики Україна і світ. У тому ж році був оприлюднений «Стислий український дипломатичний довідник»[37]. Упродовж 2009–2013 рр. вийшли друком чотири випуски енциклопедичного словника-довідника «Україна в міжнародних відносинах» (відповідальний редактор М. Варварцев)[38]. У тому ж часовому проміжку з'явилося ще одне довідкове видання, яке містило низку гасел, що стосувалися зовнішньої політики і міжнародного становища України[39]. Далі світ побачила

---

[31] Дипломатія сучасної України: Енциклопедичний довідник / Редкол. В. П. Буркат, Є. І. Головаха, М. Г. Железняк, І. М. Дзюба та ін. Київ : Ін-т енциклопедичних досліджень, 1997. 86 с.

[32] Голуб Н. В., Клімкін П. А. Україна та міжнародні організації: Інф.-дов. видання. Київ : Кондор, 2003. 212 с.

[33] Українська дипломатична енциклопедія: У 2-х т. / Редкол.: Л. В. Губерський (голова) та ін. Київ : Знання України, 2004. Т. 1. А–Л. 760 с.; Т. 2: М–Я. 812 с.

[34] Історія, теорія і практика європейської та євроатлантичної інтеграції України: Енциклопед. довід. / С. О. Телешун (кер. творч. кол.). За заг. ред. В. Д. Бакуменка, С. О. Телешуна. Київ : Вид-во НАДУ, 2006. 408 с.

[35] Європейський Союз: Словник-довідник / Ред. М. Марченко. Київ : КУС, 2006. 140 с.

[36] Універсальний словник-енциклопедія / Гол. ред. М. Попович. Львів : ТЕКА, 2006. 1432 с.

[37] Стислий український дипломатичний довідник / М. А. Кулініч, Г. М. Руденко ; Дипломатична академія при МЗС України, Генеральна дирекція з обслуговування іноземних представництв. [Б. м.], 2006. 376 с.

[38] Україна в міжнародних відносинах. Енциклопедичний словник-довідник. Вип. 1–4. / Відп. ред. М. М. Варварцев. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2009–2013.

[39] Словник-довідник. Міжнародні відносини. Країнознавство / А. М. Киридон, В. О. Мартинюк, С. С. Троян. Харків : Основа, 2011. Ч. 1. 127 [1] с.; Ч. 2. 125 [3] с.

п'ятитомна «Українська дипломатична енциклопедія» (2013 р., загальна редакція Д. Табачника)[40]. У 2015–2020 рр. були оприлюднені три словники-довідники з сучасної та новітньої політичної лексики, а також з політології за наукової редакції Н. Хоми, Л. Климанської, Я. Турчин[41], які містили контент зовнішньої політики та міжнародного становища України. У 2017 р. список спеціалізованих українських енциклопедій поповнив перший том п'ятитомної енциклопедії «Країни світу і Україна» (голова редакційної колегії А. Кудряченко)[42]. Значний масив довідкового матеріалу з проблематики зовнішньої політики сучасної України опубліковано також в Українській Вікіпедії як найбільшій україномовній мережевій енциклопедії. Станом на 26 жовтня 2020 р. вона містить 1 051 170 статей і перебуває за цим показником на 17-му місці з-поміж усіх мовних розділів (Вікіпедій), на 10-му — з-поміж європейських Вікіпедій і на 3-му — з поміж Вікіпедій слов'янськими мовами.

Подальша еволюція зовнішньої політики України і розвиток української енциклопедистики стимулюватимуть розширення відповідного енциклопедично-довідникового поля і сприятимуть поглибленню змістовного контенту міжнародних відносин і зовнішньої політики сучасної Української держави в національних енциклопедичних виданнях.

---

[40] Українська дипломатична енциклопедія: у 5 т. / за заг. ред. проф. Д. В. Табачника ; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, Ін-т міжнар. відносин. Харків : Фоліо, 2013.

[41] Сучасна політична лексика : навч. енциклопед. словник-довідник / [І. Я. Вдовичин, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]; за наук. ред. Хоми Н. М. Львів : «Новий Світ-2000», 2015. 396 с.; Новітня політична лексика (неологізми, оказіоналізми та інші новотвори) / [І. Я. Вдовичин, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.]; за заг. ред. Н. М. Хоми. Львів : «Новий Світ–2000», 2015. 492 с.; Політологія: сучасні терміни і поняття. Короткий навчальний словник-довідник для студентів ВНЗ I–IV рівнів акредитації. 3-тє вид., виправл. і доп. / укладач В. М. Піча, наук. редакція Л. Д. Климанської, Я. Б. Турчин, Н. М. Хоми. Львів : Новий Світ–2000, 2020. 516 с.

[42] Країни світу і Україн»: енциклопедія : в 5 т. / редкол.: А. І. Кудряченко (голова) та ін.; ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України». Київ : Видавництво «Фенікс», 2017; Т. 1: Північна Європа. Західна Европа. Південна Європа / науковий редактор 1-го тому А. Г. Бульвінський. 2017. 564 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Аніщенко Олена Валеріївна, доктор педагогічних наук, професор, завідувач відділу андрагогіки Інституту педагогічної освіти і освіти дорослих імені Івана Зязюна НАПН України

Антонюк Тетяна Дмитрівна, доктор історичних наук, доцент, провідний науковий співробітник відділу зарубіжної україніки Інституту книгознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського

Арістова Алла Вадимівна, доктор філософських наук, професор, завідувач відділу соціогуманітарних наук Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво»

Блануца Андрій Васильович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України

Вечерський Віктор Васильович, кандидат архітектури, начальник відділу архітектурної і містобудівної спадщини Інституту культурної спадщини

Вітенко Микола Дмитрович, кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії слов'ян Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника

Гладун Анатолій Ясонович, кандидат технічних наук, доцент, старший науковий співробітник відділу комплексних досліджень інформаційних технологій Міжнародного науково-навчального центру інформаційних технологій та систем НАН України та МОН України

Доброносова Юлія Дмитрівна, кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри філософії та педагогіки Національного транспортного університету

Єнін Максим Наімович, кандидат соціологічних наук, доцент, доцент кафедри соціології Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

Ісмаілова Ленмара Ленурівна, викладач кафедри україністики Національного медичного університету імені О. О. Богомольця

Киридон Алла Миколаївна, доктор історичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України, директор Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво»

Козирський Володимир Глібович, кандидат фізико-математичних наук, старший науковий співробітник, старший науковий співробітник Інституту теоретичної фізики ім. М. М. Боголюбова НАН України

Косяк Світлана Михайлівна, кандидат історичних наук, доцент кафедри суспільних наук Черкаського інституту пожежної безпеки Національного університету цивільного захисту України імені Героїв Чорнобиля

Кушнір Леонід Леонідович, кандидат економічних наук, доцент, науковий співробітник Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського

Кушнір Людмила Миколаївна, кандидат географічних наук, доцент, вчитель географії Комунального закладу «Розсошенська гімназія Щербанівської сільської ради Полтавського району Полтавської області»

Лапаєнко Світлана Володимирівна, кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник, науковий співробітник відділу соціогуманітарних наук Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво»

Лубко Дмитро Вікторович, кандидат технічних наук, доцент, доцент кафедри комп'ютерних наук Таврійського державного агротехнологічного університету імені Дмитра Моторного

Пазюра Наталка Василівна, молодший науковий співробітник відділу української історіографії Інституту історії України НАН України

Перга Тетяна Юріївна, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, старший науковий співробітник Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України»

Пінчевська Богдана Марівна, провідний редактор науковий редакційно-видавничого відділу Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво»

Полевецька Олена Василівна, інженер Інституту фізики НАН України

Прийма Сергій Миколайович, доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри комп'ютерних наук Таврійського державного агротехнологічного університету імені Дмитра Моторного

Пустовіт Тарас Павлович, заступник директора Державного архіву Полтавської області

Рогушина Юлія Віталіївна, кандидат фізико-математичних наук, доцент, старший науковий співробітник відділу автоматизованих інформаційних систем Інституту програмних систем НАН України

Солоіденко Галина Іванівна, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського

Солдатенко Валерій Федорович, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, головний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Строкань Оксана Вікторівна, кандидат технічних наук, доцент, завідувач кафедри комп'ютерних наук Таврійського державного агротехнологічного університету імені Дмитра Моторного

Тимочко Микола Дмитрович, кандидат фізико-математичних наук, науковий співробітник Інституту фізики напівпровідників імені В. Є. Лашкарьова НАН України

Троян Сергій Станіславович, доктор історичних наук, професор, професор кафедри міжнародних відносин, інформації та регіональних студій Національного авіаційного університету

Удод Олександр Андрійович, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАПН України, завідувач відділу української історіографії Інституту історії України НАН України

Федотова Оксана Олегівна, доктор історичних наук, професор Навчально-наукового інституту Київського національного університету культури і мистецтв

Червак Богдан Остапович, перший заступник Голови Державного комітету телебачення і радіомовлення України

Черниш Наталія Іванівна, кандидат філологічних наук, доцент, професор кафедри медіакомунікацій Української академії друкарства

Чубіна Тетяна Дмитрівна, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри суспільних наук Черкаського інституту пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля Національного університету цивільного захисту України

Шевчук Олександр Григорович, доцент кафедри математики, фізики та економіки Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Шендеровський Василь Андрійович, доктор фізико-математичних наук, професор, провідний науковий співробітник Інституту фізики НАН України

Ясь Олексій Васильович, доктор історичних наук, провідний науковий співробітник відділу української історіографії Інституту історії України НАН України

Наукове видання

ЕНЦИКЛОПЕДІЇ ЯК ГЛОКАЛЬНІ МЕДІЇ

Колективна монографія

Авторський колектив: Киридон А. М., д. і. н., проф. (заг. ред., керівник авторського колективу*); Аніщенко О. В*., д. пед. н., проф.*; Антонюк Т. Д.,* д. і. н., доц.*; Арістова А. В*., д. філософ. н., проф.*; Блануца А. В.,* к. і. н.*; Вечерський В. В., к. архітектури; Вітенко М. Д.,* к. і. н., доц.*; Гладун А. Я.,* к. тех. н., доц.*; Доброносова Ю. Д.,* к. філософ. н., доц.*; Єнін М. Н.,* к. соц. н., доц.*; Ісмаілова Л. Л.; Козирський В. Г.,* к. фіз.-мат. н., ст. н. с.*; Косяк С. М.,* к. і. н.; *Кушнір Л. Л.,* к. екон. н., доц.*; Кушнір Л. М.,* к. геогр. н.; доц.; *Лапаєнко С. В.,* к. пед. н., ст. н. с.*; Лубко Д. В.,* к. тех. н., доц.; *Пазюра Н. В.; Перга Т. Ю.,* к. і. н., ст. н. с.; *Пінчевська Б. М.; Полевецька О. В.; Прийма С. М.,* д. пед. н., проф.; *Пустовіт Т. П.; Рогушина Ю. В*., к. фіз.-мат. н., доц.*; Солоіденко Г. І.,* к. і. н., ст. н. с.; *Солдатенко В. Ф.,* д. і. н., проф., член-кор. НАН України*; Строкань О. В.,* к. тех. н., доц.; *Тимочко М. Д.,* к. фіз.-мат. н.*; Троян С. С.,* д. і. н., проф.*; Удод О. А.,* д. і. н., проф., член-кор. НАПН України; *Федотова О. О.,* д. і. н.; *Червак Б. О.; Черниш Н. І.,* к. філол. н., доц.*; Чубіна Т. Д.,* д. і. н., проф.; *Шевчук О. Г.; Шендеровський В. А.,* д. фіз.-мат. н., проф.*; Ясь О. В.,* д. і. н.

За ред. д. і. н., проф. А. М. Киридон

Комп'ютерна верстка А. О. Лисенко

Підписано до друку 20.11.2020 р.
Формат 60×84/16. Друк офсетний. Ум. друк. арк. 17.67.
Наклад 100 прим. Зам. № Е2011

ТОВ «ДІА»
03022, м. Київ, вул. Васильківська, 45
Тел./факс: +38 (044) 527-1615
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 1149 від 12.12.2002 р.